books2ebooks.eu

Eisen, Matthias Johann

Eesti uuem mütoloogia

Tallinna : Rahvaülikool
1920

e-raamat EOD kaudu
eBooks on Demand
Digitaalkoopia
Tartu Ülikooli Raamatukogust
TARTU ÜLIKOOL
RAAMATUKOGU

Trükise digitaalkoopia ehk e-raamatu tellimine (eBooks on Demand (EOD)) –miljonid raamatud vaid hiireklõpsu kaugusel rohkem kui kümnes Euroopa riigis!

Täname Teid, et valisite EOD!

Euroopa raamatukogudes säilitatakse miljoneid 15.–20. sajandi raamatuid. Kõik need raamatud on nüüd kättesaadavad e-raamatuna — vaid hiireklõpsu kaugusel 24 tundi ööpäevas, 7 päeva nädalas. Tehke otsing mõne EOD võrgustikuga liitunud raamatukogu elektronkataloogis ja tellige raamatust digitaalkoopia ehk e-raamat kogu maailmast. Soovitud raamat digiteeritakse ja tehakse Teile kättesaadavaks digitaalkoopiana ehk e-raamatuna.

Miks e-raamat?

- Saate kasutada standardtarkvara digitaalkoopia lugemiseks arvutiekraanil, suurendada pilti või navigeerida läbi terve raamatu.
- Saate välja trükkida üksikuid lehekülgi või kogu raamatu.
- Saate kasutada üksikterminite täistekstotsingut nii ühe faili kui failikomplekti (isikliku e-raamatukogu) piires.
- Saate kopeerida pilte ja tekstiosi teistesse rakendustesse, näiteks tekstitöötlusprogrammidesse.

Tingimused

EOD teenust kasutades nõustute Te tingimustega, mille on kehtestanud raamatut omav raamatukogu. EOD võimaldab juurdepääsu digiteeritud dokumentidele rangelt isiklikel, mittekommertseesmärkidel. Kui soovite digitaalkoopiat muuks otstarbeks, palun võtke ühendust raamatukoguga.

- Tingimused inglise keeles: http://books2ebooks.eu/odm/html/utl/en/agb.html
- Tingimused saksa keeles: http://books2ebooks.eu/odm/html/utl/et/agb.html

Rohkem e-raamatuid

Seda teenust pakub juba tosin raamatukogu enam kui kümnes Euroopa riigis.
Lisainfo aadressil: http://books2ebooks.eu

M. J. EISEN

EESTI UUEM MÜTOLOOGIA

K./Ü. «RAHVAÜLIKOOL»
TALLINNA

EESTI MÜTOLOOGIA

II

M. J. EISEN

EESTI UUEM MÜTOLOOGIA

K./Ü. «RAHVAÜLIKOOL»
TALLINNA

Tartu R. Ülikooli
Teaduslikule Raamatukogule
28. dets. 1958.

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
121157
i 42674219

Ed. Bergmann'i trükikoda, Tartus

JUHATUSEKS.

Ristiusk tõi meie rahvale uusi mõisteid, peale muu hulga pühalisi, kes endisi esivanemate müütilisi suurusi eest tahtsid tõrjuda. Paganus ei hävinud jäljeta, vaid sulas enam-vähem kristlusega ühte, sellele tundemärka enesest pärandades. Esivanemad vajutasid pühaliste kultusele oma usundi pitsari peale, paganastasid pühalisi, ja selle tagajärjel tekkis uuem mütoloogia, kristlik mütoloogia, mille harud ühel ajal kristlusesse ja paganusesse ulatavad. Enamasti said pühalised esivanemate põllutööstuse jumalateks, nimelt karja ja viljakasvu edendajateks, üleüldse majanduslise elu arendajateks. Osa paganastatud pühalisi langes aja jooksul unustuse hõlma, teine osa suutis ennast meie ajani alal hoida. Need viimased langevad Eesti uuema ehk kristliku mütoloogia aineks. Mõni pühaline ise jäi olemises pühaliseks edasi, aga ta austuses avaldati paganlikka kombeid ja need paganlikud kombed sunnivad meid niisuguseidki pühalisi tähele panema.

Kõrgemate olevuste austamiseks pühitsesid esivanemad, hoolimata igapäevastest ohvritest, hulga pühasid. Kristlus kuulutas niisugustele pühadele sõda. Siiski säilib rahvas visalt esivanemate pärandust. Kuna kristlus pühaliste austamist ja nende mälestuspäevade pidamist nõudis, katsusid esivanemad neid päevi oma vanade pühadega kokkukõlasse viia. Kõige enam jättis Tõnni ja Jüri kultus enesest jälgi järele, teised pühalised vähemini. Viimaste mälestuspäevi peetakse tihti iseäraliste kommetega, aga isikud, kelle auks neid pühitsetakse, on sagedasti hoopis silmaringi taha vajunud. Kõrvaliseks muutus isik, peaasjaks jäid pühitsemise kombed.

Püha omandas sagedasti uue nime ehk siirdus mõne päeva võrra endiselt kohalt ja kestis uuendatud oludes edasi. Niisugune siirdumine seletab, miks mõne korra samu pruukisid enam kui ühel pühal peetakse. Põllutöö ja karjakasvatus annab alati põhjust samasuguseid kombeid tähele panna. Teise korra põhjeneb kommete sarnasus usundilistel tarvidustel, mis endid aastaaegade järele ühel viisil avaldavad. Heade tagajärgede saavutamiseks pidi esivanem kõrgemaid olevusi sagedasti ehk ka iga päev ohvritega meelitama, nagu „Esivanemate ohverdamised“ seda tunnistavad. Ülepea võib pühade pidamise kommetes sarnasust ikka niisugusel puhul märgata, kui samasugused elutingimused küsimusesse tulevad.

Koguni vähe on tänini kristliku mütoloogia aineid harutatud, kõige rohkemini Tõnniga tegemist tehtud. Viimast kirjeldasid A. Põrk „Postimehes“ 1903 № 88—99, J. Lill „Rohtaedas lahke vanakeste seas“, Dr. M. Weske Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamatus 1879, nende ridade kirjutaja

Palmgreni Jõulu Albumis 1899 „Eestlaste viimne ebajumal“ ja raamatus „Esivanemate ohverdamised“, M. Buch Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirjas XV. E. Jürgens samas ajakirjas XVIII, J. Jung Kodumaalt VI, peale selle lühemalt veel mõnes muus raamatus. Muude kristlikku mütoloogiasse kuuluvate isikute ja nende päevade pühitsemise kohta annavad enam-vähem aru veel Boecler-Kreutzwald „Der Esten abergläubische Gebräuche“, Wiedemann „Aus dem inneren und äusseren Leben der Esten“, Kreutzwald-Neus „Mythische und magische Lieder der Esten“, Neus „Estnische Volkslieder“, Dr. O. Kallas „Kraasna Maarahvas“, Hupel, „Topographische Nachrichten“ I, III, L. Schröder „Die Hochzeitsgebräuche der Esten“, Luce „Wahrheit und Muthmassung“, „Oma maa“ II, III, nende ridade kirjutaja Eesti mütoloogia I, „Jaani raamat“ „Lindanisast Tallinna“, „Seitse Moosese raamatut“, „Elu pärast surma“, „Naiste töö ja elu“ 1918 № 11—18, Eesti maarahva kalender 1836, J. Jung, „Muinasaja teadus eestlaste maalt“ I ja mõni muu vähem tähtis. Soomekeelsetest sellekohastest töödest tuleks nimetada professor Kaarle Krohni tähtis „Suomalaisten runojen uskonto“, kuhu isegi Tõnni vaka pilt mahutatud, ja Dr. M. Varose Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla“ Lõviosa aineid on mu käsikirjalisest kogust ammutatud.

Paraku ei ole eelolevad kirjutused ühte viisi põhjalikult harutatud. Põhjus seisab selles, et osa neist oli, varemini kui eelseisva raamatu kirjutamine algas, monograafiateks kavatsetud. Need kirjutused käsitavad mõnda momenti, mis õieti selle raamatu eeskava piiridest väljaspool seisavad. Neid juba varemini valmistatud kirjutusi raamatusse mahutades ei tahtnud ma nende sisu kärpima hakata, vaid andsin nii trükki, nagu nad korra valminud, lootes, et ainete laiem käsitamine väljaspool eeskava asjast ometi selgema pildi annab.

TÕNN.

Rooma usu pühalistest kerkis pea esimesesse ritta Antonius, kes Egiptuses kolmanda aastasaja keskel sündis, enamasti kogu eluaja kõrves üksiklase elu elas ja 356. aastal suri. Vanad jutud kõnelevad palju, kudas mõnesugused kiusajad teda käinud kiusamas, aga ta nad kõik võitnud. Piltidel kujutatakse Antoniust tihti seaga üheskoos. Siga peab roppude himude ja saadana kiusatuse sümboliks olema ja pühalise jalgade all seistes tähendama, et Antonius kõigist kiusajatest jagu saanud. Juba eluajal tõusis Antonius suurde kuulsusesse, aga veel enam pärast surma. Igas riigis lagunes ta teenistus laiale ja jõudis ristiusu toomise ajal eestlastegi sekka. Paavstiusu pühaliste seast on ta eestlaste hulgas kõige rohkemini austust leidnud, kui ka mitte kõigis paigus ühte viisi. Pärnu- ja Viljandimaal tungis Antoniuse austamine mõnes kohas igasse talusse; muis maakondades on ta austamise jäljed uuema ajani endid kasinamini alal hoidnud. Saarlased jutustavad, muiste asunud püha Tõnis Eestis kusagil püha Tõnise mäel, kus teda nagu jumalat austatud.

Antoniuse austamise pesapaigaks jääb aga ikka Vändra, kus vanasti iga elumaja talle matti maksis. Kaugemal nimetati seda austuse saajat ta peakantsi Vändra pärast „Vändra küünlaks"

Meie rahvas ei austa seda katoliiklaste püha meest enam ta pärisnime all, vaid on ta Tõnniks ümber ristinud, õigemini lühendanud. Tõnni nime kõrval tuntakse veel teisi nime lühendusi, nagu Tõnis, Tõns ja Võrumaal Tinn ja Tinnus; nimi Tõnu sellevasta ei näi Antoniusest põlvenevat. Tõnu tuletab tenho = tugevat jõudu, nõiajõudu meelde.

Kõige vanemad teated Antoniuse austamisest meie kodumaal ulatavad umbes 500 aastat tagasi. 1428 ilmunud Maarjamaa kirikuseaduses öeldakse: „Me käsime mitte enam kirikuid ega kabelid ehitada, kuhu püha Antoniuse ehk muude pühade pilta pannakse, ka mitte korba (=vakku) ega puutüvesid, kus ohvrid alal hoitakse, iseäranis mitte linnade ega alevite juures, maanteede ääres ja põldudel; selleks on alati piiskopi iseäralikku luba tarvis." Küll ei nimetata Tõnni vakka nimepidi, aga et lause alguses Antoniusest räägitakse, võime kindlalt oletada, et meil Antoniusega tegemist.

Mungad edendasid meie maal Antoniuse austamist iseäranis. Juba võõral maal oli Antonius sigade ülemaks tehtud. Mungad armastasid sigu kasvatada ja sealiha süüa. Viljandis pidasid nad seakarju, igal seal kelluke kaelas. Nad korjasid sigade ülemale ohvriks ka sealiha, seletades, kui tarvilik niisugune ohverdamine. Aja jooksul hakati Anto-

niust Eestis seajumalaks pidama. Võnnu kirikukatsumise-protokoll 1680. aastast nimetab, et Kärsa küla elanikud sigade jumalat Antoniust austavad.

Hilisemal ajal unustati Antoniust sigade jumalaks pidada, aga ohverdamine kestis edasi lootuses, et Tõnn niisuguse ohverdamise eest ohverdajale tulu annab.

Tõnni ohvrialtar, ta vakk, sulab Uku vakaga ühte. Ajneteks võeti tohtu, peergusid, laudu ehk muud sellesarnast. Vakk seisab kas toas ahju kõrval ehk aidas varjul. Mõnes kohas peeti Tõnni vakka koguni kusagil põõsas ehk puu otsas. Saardest teatatakse, et seal Tõnni vakka põllul väikse kiviahju näol peetud, kus annid hiljemini ära põletati. Kui ka Dr. Jürgens väidab, nagu oleks vakk alati niisuguses kohas seisnud, kus ahjutuli ta peale võis paista, leiti mõnes kohas ometi vakku, mida ahjutuli ei suutnud valgustada. Jürgensi „uudisel" selles suhtes puudub suurem tähtsus. Isegi Pärnu jõe silla otsa all seisnud vanasti Tõnni vakk.

Nagu Peko ja metsik, on Tõnngi enesele kindla kuju omandanud. Seda kuju valmistatakse mitmesugustest ainetest kas tõnisepäeval või kolmel neljapäeva õhtul. J. Lille teate järele peab kolm vana naist ihualasti olles kolm neljapäeva õhtut järge mööda Tõnni tegema; ta materjaliks kõlvata kõik vanad luuavõrud, riidehilbud, narud, veisesõrad, sabajõhvid jne. (Rohtaedas lahke vanakeste seas l. 64). Teiste teadete järele ei pruugi kolme naist tegemise ajal esineda, vaid tegijatena esinevad vahel mees ja naine ehk koguni mees üksi. Tõnni materjali nimetamine tuletab liig elavalt tulihänna materjali meelde. Muidu kuulub hoopis vähe niisugusest materjalist. J. Lille teatel antakse Tõnnile valmissaamise puhul, kolmandal neljapäeval, esimene ohver, kolm tilka verd, ja määratakse talle ta tegevus ära: kõike, mida ta juhtub kuulma ja nägema, kinni võtta ja peremehe kätte tuua. Selle väite järele näikse jällegi Tõnni tegevusesse tulihänna tegevust segatavat. Muude teadete järele ei panda niisuguse tegevuse peale mingisugust rõhku. Isegi vere andmine puudub tavalisesti muis andmetes. Neljapäeva-õhtune Tõnni tegemine sellevasta astub tavalisesti päevakorrale. Andmetest ei selgu küllalt, kas kolmel neljapäeval ka Tõnni vakka tehti või ainult Tõnni ennast. Igatahes seisab vakk Tõnniga nagu ihu ja särk ühenduses. Muidugi mõista, ei ole valmistatud kuju mitte vägev Tõnn, vaid ainult nägemata Tõnni nähtavaks tehtud kuju.

Vakas seisis Tõnni oma kuju. See tehti kas puust, vahast või metallist (tinast). Puutükile lõigati inimese pead meeldetuletav kuju otsa, pandi tite, meesterahva riided ümber ja Tõnn oligi valmis. Niisama katsuti vahatükist inimese sarnane Tõnn moodustada. Vaha puudusel täitis küünal aset; küünlale moodustati inimese pea otsa; enamasti

võeti selleks kirikuküünal. Tõnisepäeval pandi Tõnn = küünal põlema. Põles küünal ära, valmistati pea teine küünlast Tõnn asemele. — Teisal valati Tõnn tinast või telliti sepal rauast.

Tõstamaalt saadud teadete järele austati seal kodu-ussi Tõnni vakas. Ussi poeg pandi Tõnni vakka. Seal söödeti ja joodeti teda, kuni ta suureks kasvas. Aga suurelegi ussile viidi sinna toiduohvrid edasi. Nagu näha, puudus niisugusel puhul, kui ussi vakas peeti, seal puust, vahast või metallist Tõnni kuju (vrd. mu „Esivanemate ohverdamised", lk. 77—86).

Tõnni nimetati mõnes kohas k o d u j u m a l a k s k i. Selle kodujumala võimust peeti suureks. Tõnnist usuti: kus ta talus, seal õnn ja sigimine, talus. Tõnn kaitses maja elanikka, aga ka karja ja vilja kõige kurja ikalduse ja õnnetuse eest. Siin-seal arvati, et Tõnn kõik oma austajate soovid täidab.

Tõnn ei teinud rahva arvamise järele mitte üksi head, vaid ka kurja; kurja siis, kui teda tarvilikul viisil ei teenitud. Niisugusel korral laskis ta oma peremehele, selle loomadele või viljale viletsust, häda, õnnetust tulla, aga mõne korra isegi kaugematelegi taludele. Tihti peeti haigust kellegi võõra talu Tõnni süüks. Peale selle pidi Tõnn peremehe ülesandel naabritele kurja tegema, kui see nii soovis, nimelt haigust ja viljaikaldust saatma, tüli ja riidu naabrite vahele tekitama ja muud sellesarnast. Tõnni poolt kahju saajad läksid Weske teatel kaalunaiselt abi saama (E. Kirjameeste Seltsi Aastaraamat 1879, lk. 39). Kaalunaine määras ära, missuguse talu Tõnn kahju teinud, ja õpetas, kudas igal üksikul juhtumisel teha. Mõne korra arvati heaks Tõnni lepitada. Kahju teinud Tõnnile viidi kohe ohver: kas titeriideid, villu, raha või muud. Mõne korra jälle püüti Tõnnile tehtud kurja kätte maksta. Mindi selle talu poole, kus süüdlane Tõnn arvati asuvat, löödi maja ligidal tuli taela, keerutati kolm korda vasta päeva ümber pea ja visati põlev taelatükk süüdlase maja poole. Vändras viidi tuli maja nurga allagi. Tule viskamisel öeldi: „Oh sa tuline kurat! Mis sul minuga asja! Mis sa mind piinad! Kurat võtku sind!" Selle needmise järele esineb Tõnn kuradina, kuna teiselt poolt teda jälle kuradile soovitakse. Lugu ometi nii, et Tõnnile ainult vandumiseviisi järele kurat nimeks antakse. Mõned vanad naisterahvad tõmmanud, arvates, et Tõnn neile ehk nende omastele paha teinud, riided kaela ja näidanud Tõnnile paljast ihu. Teisal jälle lasti süüdlase Tõnni poole püssi. Neljapäeva õhtul pandi 9 vana kinganaela püssi sisse, riputati naelte peale sulahõbedat, pöördi püssi otsa kolm korda vasta päeva ümber pea ja lasti siis üle pahema õla sinnapoole, kust Tõnni arvati haigust olevat saatnud.

Tõnn esitas vanadel eestlastel omast kohast oraaklitki. Mingisuguse ettevõtte puhul mindi kõige pealt Tõnnilt otsust küsima. Talle seletati asi ära ja kuulati siis. Ei kuuldud kõppu ega kõbinat, siis tähendas see, et Tõnn ettevõttega nõus. Kuuldi aga mingisugust häält ehk kõbinat küsimuse peale, peeti seda Tõnni keeluks ehk hoiatuseks. Sügisel küsisid perenaised loomade kohta alati, kas üht ehk teist müüa või tappa. Perenaine sammus iga looma juurde ja küsis: „Tõnn, kas lubad selle mulle?" Kuuldi küsimuse peale mingisugust häält, tähendas see ikka: Tapa loom, vii osa Tõnnile ohvriks! Rahvas uskus, et kui keegi niisugust looma ei tapnud, siis see hiljemini ometi kärvas.

Teeleminejadki käisid enne seda Tõnnilt õnne ja kordaminekut palumas.

Tõstamaa mehed ei unustanud vargilegi minnes ennem Tõnnilt kordaminekut paluda.

T õ n i s e p ä e v, ka jõuluema-päevaks nimetatud, oli kõige suurem pidupäev Tõnni auks. Sel päeval ei tohtinud naisterahvad kedrata, kududa, õmmelda ega paigata, muidu kärvasid lambad ja sead, ehk kui ei kärvanud, tegid nad suvel palju kahju. Nagu jõuluajal, pidi laud ka tõnisepäeval kogu päeva kaetud olema ja jõuluurvad laual seisma. Õlut ei tohtinud tõnisepäeval milgi kombel laualt puududa. Tõnni nimepäevaks küpsetati veel iseäralik kakk, mida „härjakakuks" hüüti. See leib pandi alles pidupäeva õhtul lauale ja pisteti ta sisse küünal. See „härjakakk" hoiti kevadeni alal ja pandi karjalaskmise-päeval karjasele kaelkotti. Karja kojutulekul anti seda leiba tükk-haaval karjale. Arvati, et see leib karja kurja eest kaitseb.

Tõnisepäeval tehti sagedasti Tõnni.

Tõnni pidulauale pandud toidud ja joogid kuulusid kõikidele. Iga tuppatulija võis neid süüa, juua. Niisuguse toidu eest ei tohitud ometi Junialat tänada, sest sarnasel korral kadus õnnistus majast. Pärast söömist öeldi enamasti: Olgu Tõnn meheks! Wiedemann teab, et pärast söömist Tõnni Vändras koguni neetud ja kirutud. Hämaraks jääb, mille peal niisugune kirumine põhjeneb. Kõigiti tuleb seda erandiks arvata.

Muu toidu seas pidi tõnisepäeval tingimata v ä r s k e l i h a laual seisma. Tapeti kas lammas või s i g a. S e a p e a ei tohtinud milgi kombel puududa: see moodustas nagu peaosa Tõnnile, sigade jumalale, antavatest ohvritest. Sea pea oli ometi enam vaatamiseks kui söömiseks; leiti aga kohti, kus sea pea ära söödi, kuna see teisal kuhugi ohvripaika viidi; niisugust ohvripaika kutsuti tihti T õ n i s m ä e k s" Jäi sea pea sel päeval keetmata, ei siginud sead. Siga tappes õhati: Püha Tõnnikene (Tõnisekene), hoia mu orikakest, kaitse mu karjakest! Puhas, püha Tõnnikene, ole mu söötja ja jootja! Ole mu

hoidja ja varjaja! Anna meile armu ja heida heldust oma armu armuga, kuis sa oled meile annud ja armu heitnud!

Teine, Dr. E. Jürgensi poolt üleskirjutatud Tõnni palve äratab kahtlust. See teine palve kuulub:

Püha ja kallis Tõnis,
Täida mu soovi,
Peata mu palvet
Uku annetes ja taratalutes!

Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja XVIII, 3.)

See viimne palve tahab Tõnni nagu Ukuga ja Taaraga ühendusesse seada; vähemalt on esimene selgelt nimetatud; viimne tuletab nagu Taarat meelde. Muid sellesarnaseid aineid tähele pannes peame otsusele jõuďma, et „Uku" ja „taratalutes" uueaegseks materjaliks tuleb arvata.

Vanemal ajal viidi tõnisepäeval siga ristteele ja ohverdati Tõnnile. Hiljemini ei raatsinud omanik siga tappes enam kogu looma ohverdada, vaid ainult pea, tihti juba sügisel tapetud sea pea; jälle teisal kõigest poole pead. Kes tervet ega poolt sea pead ei ohverdanud, selle sead said kõik otsa.

Kodugi anti Tõnnile loomade osadest üht ehk teist vakka aga peale selle valati õhtul veel leent iga tee ja raja peale maja ümber. Viimaks toodi Tõnn ise nurgast välja, mõne korra ka ta vakk, ja viidi lauta õnnistust jagama. Küünlast tehtud Tõnn süüdati niisugusel puhul laudas põlema ja lasti ära põleda. Kanti vakk lauta, süüdati vaka ümber küünlad põlema. Lauda lävele valati jälle natuke leent ja öeldi: „Tõnn isake, Tõnn emake, ära vaeva meie loomi! Olgu sarvekesed ülespidi, sõrakesed alaspidi, sündimine õieti!" Lauta viimise puhul öeldi laudas Tõnnile: „Tõnn, mis sa kuuled, võta kinni! Olgu härja huikamine, koera haukumine, kurika paukumine — võta kinni (M. Weske, Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat 1879, lk. 38). Rahvasuu ei tea ometi õiget seletust anda, kudas Tõnn pidi härja huikamise, koera haukumise ja kurika paukumise kinni võtma. Teisal käidi küünlaga iga looma juures ja paluti: „Oh sa püha Tõnnike, õnnista meie leivakannikat, õnnista meie liharaasukest, õnnista meie õllenatukest!" Küünlaga kõrvetati loomade karvu, sellest loodeti loomadele tervise jätku. Teisal lasti loomi künast kaeru sööma, kuhu õlut peale tilgutatud. Loomade söömise ajal hüppas peremees, perenaine veise lõa otsas ja hüüdis: „Tere, tere, püha Tõnnike! Oled sa mind selle aja üles pidanud, siis pea see aasta veel!"

Peale tõnisepäeva peeti Tõnni auks vanasti veel mihklipäeva aegu püha, millal niisamasuguseid tempa tehti kui Tõnni nimepäeval. Kõik need tembud tunnistavad, et kui Tõnni ka esimeses reas sigade kaits-

jana austati, talt ometi niisama kõigile loomadele kaitset ja sigidust loodeti. Alles teises reas esineb ta vilja sigiduse andjana. — Peale nimetatud päevade ohverdati Tõnni vakale rohkesti neljapäeval, aga muilgi päevil ei unustatud ohverdamist.

Nagu Uku vakale, ohverdati Tõnni vakalegi osa kõigest, mida majas keedeti, küpsetati, söödi, joodi, valmistati. Isegi raha pandi, kui seda saadi, Tõnni vakka. Vändras tehti kudumise ajal väiksed kindad ja sukad ja pandi Tõnnile vakka, isegi särk õmmeldi Tõnnile ülikonna kõrval. Aeg-ajalt tühjendati Tõnni vakka; enamasti põletati sissepandud toiduaineid. Vakast saadud raha eest aga osteti kõrtsist keelekastet.

M. Weske teadete järele oli ülemaid ja alamaid Tõnna. Küünla vanadus määras Tõnni iga. Küünalt püüti sagedasti rasva sisse kastes suuremaks kasvatada, sest suurem, jämedam küünal pidi rohkemini mõjuma. Puust ja metallist tehtud Tõnnide vahel ei kuule niisugust vahetegemist. Vanema Tõnni majasse tulid Tõnni austajad sagedasti kokku nõu pidama ja Tõnni tegusid seletama.

Tõnni kultus kestis Vändras kõige kauemini, Eesti ärkamise ajani. Tihti väidetakse, nagu oleks õpetaja Karl Körber Tõnni kultuse kaotanud. Küll pidas ta sõnadega sõda Tõnni austamise vasta, aga tegelikult ta ometi seda ei suutnud kaotada. Kaotajaks sai opmann Roos ehk teisendi järele Rosenberg (Oma maa III, l. 94). Kuna Körber usuliselt seisukohalt Tõnni vasta võitles, ajas Roosi hävitamisele ainult püüd rahvast vihastada, ärritada. Roos võttis enesega mõne poisi kaasa, läks taludesse, kus teadis Tõnnisid olevat, tungis aitadesse, lõhkus Tõnni vakad puruks, viskas vakkade sisu laiale, raha aga viis kõrtsi, kus ta abilistele õlut ja viina ostis. Nii käis opmann järjekindlalt kõik talud läbi. Mitmed peremehed, kes opmanni tulekut kartsid, hävitasid enne seda juba ise Tõnni vakad ära, nii et opmann hiljemini ilmudes enam midagi ei leidnud. Kus aga Tõnn olemas oli ja peremees opmanni selle juurde ei tahtnud lasta, tarvitas opmann peremehe kohta ratsapiitsa, nii et Tõnn kudagi viisi hävitusest ei pääsnud. Weske teatel hävitati viimne Tõnn Vändra kirikuvallas, kuhu opmann omal ajal ligi ei pääsnud, aastal 1873 (E. K. S. Aastaraamat 1879, l. 40).

Rahvas on arvamist avaldanud, nagu oleks Tõnn eestlaste esivanem olnud. Kui rahvas niisugust väidet avaldas, Tõnn olla ta esivanem, ei avaldanud ta oma tarkust, vaid munkade tarkust. Mungad võisid täie õigusega Tõnni=Antoniust oma esivanemaks nimetada, sest see mees sai nende seisuse esimeseks teerajajaks. Kuuldes, kudas mungad Antoniust=Tõnni esivanemaks hüüdsid, hakkas rahvas nende väidet järele rääkima ja nii tekkis väär-arvamine, nagu esineks Tõnn eestlaste esiisana.

Omal ajal püüdis A. Põrk Tõnni vakka Toone vakaks teha, väites, et Tõnn Toonest tekkinud ja vakk algupäraselt surnutele annete vastavõtmiseks määratud (Postimees 1903 nr. 99). Tõsi on, et surnutele muiste ohvrianda viidi ja ühes kui teises ohvris palju ühist leidub, aga me läheksime ometi liig kaugele selles väites, sest järjelikult peaksime ka Uku vaka surnute vakaks tunnistama. Tõenäoline igatahes, et Tõnni vakk ja Tõnn osa austamist ja ohvrid kelleltki vanemalt Eesti olevuselt omandanud. Mööndada tuleb, et Tõnni vakk eneses Uku kui ka surnute austamist võib sisaldada, aga niisama hästi võisid hiljemal ajal Tõnni vakale määratud ained varemini majahaldijatele kuuluda. Uku ja Tõnni vakas leiduvad koduse ohvrialtari algidud. Ülepea näib, et Tõnn Pärnumaal ja mitmes kohas mujalgi Uku vaka enese eest ära tõrjunud ja ise asemele astunud. Osa Uku ohvrid on lihtsalt Tõnni peale üle kantud. Võimalik, et see kiriku mõjul sündis. Preestrid ei sallinud paganusest pärit oleva Ukut, kuid Rooma usu Antonius oli nende meelepäraline mees. Tõnn isegi tõrjus peale selle mingisuguse vanaaegse vaimlise olevuse, keda raske kindlaks määrata, enese eest ära ja võttis valitsusekepi oma kätte. Uku võis see kõrgem olevus vaevalt olla, sest mitmed paganusesse ulatavad tundemärgid Tõnni teenistusest ei sobi kudagi Ukuga ühte. Kes see paganlik kõrgem olevus olnud, kelle väe ja võimu Uku vaka kõrval Tõnn omandanud, ei julge ma otsustada. Dr. M. Buch nimetab Tõnni shamanismuse jätiseks, nagu votjakkide majaõnne kaitsjat Vorsud, kellele „kualas“ ohverdati (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja XV). Otsekohesest sugulusest votjakkide kõrgema olevusega ei või igatahes juttu olla.

JÜRI.

Legend jutustab, ristikoguduse tagakiusamise ajal kolmanda aastasaja lõpul elanud Kapadookias vapper Georgios. Korra tulnud kole lohemadu maad ja rahvast rüüstama. Keegi pole julenud koledale kollile vastu minna; hirmus elukas murdnud iga vastumineja. Georgios aga istunud ratsu selga, kihutanud, piik peos, jäleda eluka kallale ja tapnud kolli. Maa ja rahvas pääsnud nagu luupaine alt vabaks. Tagakiusamise ajal ei hoolinud keiser Diokletianus ometi Georgiose vägimehe-teost midagi, vaid saatis vahva võitja 23. aprillil 303. a. surma, sest et see ristiusku ei tahtnud ära salata.

See lohemao äravõitja Georgios on eestlaste suus Jüriks moondunud, niisama ka venelastel Юрий'ks. Läänerahvad lühendasid Georgiose nime Georgiks. Georgist tekkis eestlase suus Jürg, Jurka ja Jürgist Jüri. Veel paarisaja aasta eest leiame kaunis laialt nime Jürg. Meie ajal on viimne sõnakuju koguni harva alal hoidunud. Soomlaste seas on Georg Yrjöks ja Yrjänäks muutunud, Rootsis vanemal ajal Örjaniks, Örjaks. Karjalaste seas on Jyrki nimi üleüldine. Venelaste viisi nimetatakse teda seal toitjaks (syötäjä, syöttäjäni = кормилица). Ingeris hüütakse teda „armuliseks" ja „metsaherraks" Venelaste seas esineb Georgios Juri ja Georgi kujul. Püha mehena austatakse teda aga Georgi nimel. Georgi nime kannab ta ka Vene sõjaväe kaitsepühalisena, niisama Vene riigi õuemärgis. Lohemao vahva võitja mälestuseks asutatud Georgi rist ehib kõigi kangelaste rinda.

Püha Jüri lohemaoga on ju vara paganust võitva ristiusu sümboliks saanud. Nagu ratsu ja ratsanik piigiga ta seljas lohemao purustab nii ristiusk paganuse. Kuni 11. aastasaja lõpuni kujutati püha Jüri lohemao peal seismas, hilisematel kujutustel aga hakkab lohemadu ta all elama. Vägimees tormab ratsu seljas ta kallale ja torkab piigi ta kidade vahele. Teisendi järele asub Liibiamaal ühe linna ligidal järves kole madu, kellele linnarahvas iga päev 2 lammast peab andma ohvriks. Lambad lõpevad, antakse üks lammas, teine laps. Viimaks tuleb kord kuninga tütre kätte maole söödaks minna. Kuningas ei tahaks tütart anda, aga ei või parata. Tütar ootab järve kaldal lohemao tulekut. Enne ilmub ometi ratsu seljas kangelane Jüri, kes varsti väljatuleva kolli piigiga läbi torkab. Kuninga tütar seob vöö kolli kaela ja viib eluka linnarahvale näha. Linnas olles tapab Jüri kolli täiesti. Rahvas heidab nüüd ristiusku ja kuningas ehitab toreda kiriku neitsi Maarjale ja pühale Jürile (K. Krohn, Neito ja lohikäärme, l. 73—74). Eesti rahva seas esineb see viimne teisend ilma püha Jüri nimeta, esineb legendi asemel ennemuistse jutuna.

Juba ristisõitjad võtsid püha Jüri oma kaitsepühaliseks. Kogu ristirahvas hakkas teda austama. Inglased tegid tast koguni rahvapühalise. Brunkenbergi võitluses, kus Sten Sture 1471 daanlased võitis, olid rootslased laulnud „Sancti Orjans vijsa“ See laul elab Rootsis meie päevini rahvalauluna edasi (K. Krohn, Suomalaisten runojen uskonto, l. 190).

Üleüldiselt tuttava legendi kõrval tunnevad eestlased pühast Jürist veel teise legendi. Muiste tekkinud maa sisse suur pragu. Praost voolanud kihvtiseid gaasa välja, teinud inimeste ja loomade olu koguni viletsaks ähvardanud kogu elu maailmas hävitada. Taud tapnud koledalt inimesi ja elajaid. Otsitud abimeest ligidalt ja kaugelt, aga pole leitud kuskilt. Viimaks ilmunud tugev mees Jüri. See lubanud abi saata. Hakanud tööle. Suure vaevaga läinud tal korda maa pragu mullaga täita. Kohe lõppenud kihvtised gaasid ja surm jätnud lõikuse järele. (Võrdl. ka Boecler-Kreutzwald, Der Esten abergläubische Gebräuche, l. 82). Nii saanud Jüri rahva ärapäästjaks. Pärast hakatud teda pühaks pidama ja ta mälestuseks 23. aprillil jüripäeva pühitsema. Ustakse, et püha Jüri huntide seljas ratsutab, kuid harva võib lihalik silm teda näha. Kui hunt jookseb, lõuad lahti, siis püha Jüri ta seljas. Püha Jürit võib hundi seljas näha läbi tohu vaadates.

Niihästi üks kui teine legend tunnistab vägimehe pühaks. Vägimehe Jüriga sulab püha Jüri ühte. Kuna Maarjat ja muid pühalisi sagedasti ilma „püha“ sõnata nimetatakse, saab Jürile „püha“ sõna lahutamata attribuudiks. Rahvas ei ole ometi ainult Jüri pühadusega leppinud, vaid on ta isegi nagu jumalaks teinud. Võnnu kirikukatsumise-protokollis kaevatakse 10. ja 11. märtsil 1680: „Kiidjärvel ohverdatakse hobusejumalale Georgiusele“ Võnnu rahvas oma hobusejumalat muidugi Georgiuseks ei nimetanud, vaid Jüriks, aga Saksa keeli protokolli kirjutajad panid enestele tuttavama nimekuju Georgiuse kirja. Teadupärast ei olnud püha Jüri austamine ainult Võnnu kihelkonda piiratud, vaid ulatas kaugemale, kuid selle kohta puuduvad meil teated. Ehk õigem nii ütelda: Võnnus näib püha Jüri tegevus enam hooste kaitsmisele olevat koondatud, kuna rahvas mujal selle kaitsmise aluseks kogu karja tegi. Püha Jüri varjas, kaitses igasugust karja, esines selle kuningana, haldijana ehk, nagu Võnnu protokoll ütleb, jumalana.

Ühtlasi võime ütelda, et püha Jüri huntidegi kuningana, jumalana esineb. Need on ta kutsikad, need täidavad ta käskusid, need saadavad teda igal sammul, otsegu ihukaitsejad; nende trabantide sekka ei julge isegi vanaõelus tungida. Rahva meelest asub püha Jüri halli vanamehe näol oma valgete kutsikate keskel kusagil tule ääres metsas, tukub ehk istub, ehk jälle rändab metsas ühest kohast teise. Püha Jüri saatjad „kutsikad“ ei tee tavalisesti kellelegi paha, nagu nende peremees või kuningas ise

ainult kellegi kuriteo karistuseks nuhtlusega välja astub, muidu aga alati lahkust ja heldust avaldab. Juhtub keegi kurjade vaimude ehk ükskõik missuguste vaenlaste kimpu ja juhtub püha Jüri ligidal olema, silmapilk ruttab ta hädaohus olijale appi. Rahvajutt jutustab ühest juhtumisest, mil kurjad vaimud ühe mehe kallale kipuvad. Seitsme penikoorma kaugusel olles aimab või teab püha Jüri mehe hädaohtu, sedamaid oma kutsikatega appi tõtates. Kurjad vaimud põgenevad püha Jüri ja ta kutsikate eest rattarummu. Mehe juurde jõudes käsib püha Jüri meest kuulutada, kuhu kurjad vaimud põgenenud. Mees ajab pihlakase vitsaga kurjad vaimud rattarummust välja. Kohe murravad püha Jüri kutsikad vaenlased. — Kui korra keegi mees taevast kutsikatele antud leiva ära sööb, peab ta kahjutasuks oma härja pühale Jürile lubama. Enne kui mees veel aimab, murravad püha Jüri kutsikad ta härja. Teisendi järele murravad hundid nende leiva sööja enese. Mõne korra päästab ta enda puu otsa ronimisega, mõne korra ootavad hundid seni puu all, kuni mees maha tuleb.

Karja kaitsejana ja huntide kuningana olles oskab püha Jüri oma ülesannet hästi korda saata. Karja metsaskäimise ajaks on aeg jüripäevast mihklipäevani määratud. Enne jüripäeva karja karjamaale lastes võiks karjale kergesti äpardust juhtuda ja niisama pärast mihklipäeva. Teades, kudas ta kutsikad karja peale hambaid ihuvad, paneb huntide kuningas oma kutsikatele jüripäeval päitsed pähe ja võru nina peale, takistab neid seega karjale kahju tegemast. Mihklipäeval päästab Jüri kutsikad umbes pooleks aastaks jälle lahti, siis algab nende vabaduse aeg: nad võivad iga ettejuhtuva looma murda. Leidub kutsikaid, kes kuninga keelust üle astudes loomi murravad. Kui püha Jüri niisugust keelu vasta tegemist teada saab, karistab ta valjult süüdlasi. Korra murdnud hundid suvel mehel kaks hoost ära. Mees läinud pühale Jürile kaebama. Huntide kuningas vilistanud. Püha Jüri käskinud vilistamise peale kokku jooksnud hunta süüdlasi enese ette tuua. Varsti toonud teised hundid kaks süüdlast hunti eneste vahel kuninga ette. Püha Jüri mõistnud süüdlased surma. Sedamaid kiskunud teised hundid süüdlased lõhki.

Nagu nimetatud, unustas mõni kutsikas kuninga käsu, ennast lihahimust lastes murdmisele ahvatleda. Kutsikate kurja iseloomu tundes palusid karjapidajad püha Jürit karja iseäranis oma hoole alla võtta ja kurjategijaid alati silmas pidada. Palved ja ohvrid tegid püha Jüri karjaomaniku sõbraks. Paluti näituseks jüripäeval:

Metsa ulpi, metsa alpi,
Kuule, metsa halliparda,
Metsa kuldane kuningas,

Metsa kardane kasukas,
Püha Jüri poisikene,
Võta kätte kuldakeppi,
Vääna vitsusta ahelad,
Keela omad kurjad koerad,
Suru omad suured koerad,
Keela susi soovikussa,
Kaitse karu kaasikussa!
Su koerad soos magagu,
Mu kari arul karaku!

(Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat 1884, I. 4.)

Ühes manamises öeldakse ta kutsikate kohta: Sina metsakoer, sinu lõuad olgu kinni pandud Peetruse võtmega (K. Krohn, Finnisch-Ugrische Forschungen I, 3.)

Öeldakse, et enne jüripäeva peab karjane karja kaitsema, pärast jüripäeva kaitseb püha Jüri. Ilmub hunt ometigi karja, kui see tal ka keeldud, peab karjane hüüdma: „Püha Jüri! Püha Jüri! Kannusta! Kannusta hunti valjastega!“ Niisugusel puhul avab hunt küll suu, aga ei saa murda ega hammustada. Mõnedki põhjused võivad keeldud ajal hundi karja sekka kutsuda, näituseks hundi nime nimetamine. Sööb karjane karjas liha, tükib hunt varsti karja.

Ganander teab, et karjaomanik kevadel nii kaugele pidi metsa minema kui lehmad karjamaal käisid ja valju häälega kolm korda hüüdma: „Sankt Yrjänä, tuo karjas kotiin!“ (Püha Jüri, too oma kari koju).

Ühes Laiuse kihelkonnas Dr. Kreutzwaldi üleskirjutatud laulus nimetatakse püha Jüri koguni Jörgovitsiks.

Püha Jüri Jürgovits,
Las mu kari kaugel käia,
Keela omad kenad kutsikad,
Et ei puutu punast pulli,
Et ei kisu kirjut lehma,
Ei murra musta mullikat,
Ei võta vaevast vasikat,
Ei järeljäänud tallekest,
Ega hobuvarsakest.

Neus, Estnische Volkslieder.

„Püha Jüri Jörgovits“ näikse Vene algupära poole tähendavat. Kas aga püha Jüri usk ülepea venelastelt meile tulnud, nagu M. Weske oletab (E. Kirj. Aastaraamat 1884, I. 13, 15), jääb küsitavaks. Küll austavad venelased 23. aprillil püha Jürit, teda oma karja kaitsejaks pidades, aga me kuulsime varemini, et vägimeest vanasti kogu Euroopas austati. Võimalik, et venelaste poolt mõni austamisekomme juurde tuli, aga üleüldse peab tunnistama, et püha Jüri kuulsus meile läänest tulnud.

Kui püha Jüri karja kaitseb, võib karjane mureta magama heita. Enne magamaheitmist peab karjane teda aga nimelt paluma karja kaitsta:

Püha Jüri poisikene,
Las see kari kaugel käia,
Lambad looneni (?) laduda,
Ise ma heidan hingamaie,
Pea panen pädaku peale,
Jalad lepa ladva peale!

M. Leppik, Koerust.

Kodaverest üleskirjutatud manamises nimetatakse „Püha Jüri, pitka saksa", keda samblaid kästakse süüa ja mitte karja puutuda (Mythische und magische Lieder, nr. 35 A). Selles manamises on huntide „kuningas" huntidega enestega nagu üheks olemiseks kokku sulanud. Muidu oskavad rahvalaulud ikka vahet teha püha Jüri ja ta kutsikate vahel.

Kui ka rahvasuu pühale Jürile antud ohvritest otsekohe ei tea rääkida, leiame ometi näpunäiteid, mis seda oletamist tõendavad. Gutsleff juba kõneleb, et igaüks, kes iganes jõudis, jüripäeval looma tappis, õlut pruulis, laulis, sõi, jõi, ilutses (Anweisung, I. 302). Jüripäeval tapeti must kukk ehk pandi ohvriks liha ja õlut (Rosenplänteri Beiträge XIX, I. 82). Teisal jälle pandi kolme kiviga kaetud koha alla muna, raha ja punase lõngaga kinniseotud hobusejõhvi; see edendas hooste sigidust ja varjas neid huntide eest (Verhandlungen der Gel. Estn. Gesell. I, 2, lk. 39). Viimne ohver tunnistab iseäranis selgesti, et ta Jürile oli määratud, sest oli ju Jüri koerte jumal ja huntide kuningas. Mujal ohverdati jüripäeval veel mitmesuguseid ohvrid: küll leiba, viljateri, piima j. n. e. Wiedemann teab, et põllumees jüripäeval põllule läks ja sõrmest tilga verd iga põllu nurgale tilgutas (Aus dem inner. und äuss. Leben, I. 360). Saaremaal korjatakse karjamaalt kõik kivid kokku ja põletatakse ristteel ära. Niisugune põletamine hoiab hundid karjast eemale ja kurjad vaimud põletajast (Luce, Wahrheit und Muthmassung, l. 69—70). Huntide eemalehoidmine karjast tähendab, et meil siin jälle Jüriga tegemist. Teisal põletatakse jõuluõlgi kapsaaias, Harjumaal toodi vanasti kolme mõisa maalt kadakaid põletamiseks (Boecler-Kreutzwald, Der Esten abergl. Gebr., l. 85). Karjane annab mõnes kohas karjaomanikule viina, muidu tuleb hunt loomi murdma. Viina andmine oli vististi vanasti ohver Jürile, kuid hilisemal ajal arvati, et parem peremehel viin ära juua kui teda kusagil Jüri jaoks maha kallata. Leiva andmine karjale, munade mahapanemine j. n. e. lasevad kõik meid oletada, et meil siin õieti pühale Jürile määratud ohvritega tegemist.

Võhandu ääres peeti vanasti jüripäeval iseäralikku pidu, kus paluti, et loomad, iseäranis hobused, alati terveks jääksid ja prisked oleksid.

Ligidalt ja kaugelt tuli sinna hobuseomanikka hoostega kokku ja tõi ühtlasi kaeru kaasa. Kaerad pandi künasse, kust neid hoostele söödeti. Küna nimetati „ohvrikünaks“ Ohvriküna taga seisis posti otsas väljanikerdatud hobusekuju. Hulga kokkutulnud rahva pärast kestis hooste söötmine kogu jüripäeva. Pärast söötmist sõitsid omanikud koju tagasi, kindlas lootuses, et püha Jüri nüüd nende karja kaitseb ja hobuseid õnnistab.

Veel mõned Jüripäeva kombed tunnistavad, et nende kommete taga Jüri peidus seisab. Jüripäeval ei tohitud puid raiuda, aeda teha ega parandada, muidu tuli hunt läbi aia. Karja välja ajades ütles peremees: Pask ja kusi külarahvale, piim ja või meile. Tule tegemist metsas ei tohtinud karjased sel päeval ette võtta, muidu sai hunt tulised hambad. Läks karjane lepase kepiga karja, kutsus see kepp hundid ligi, kuna pihlakane pajuvasikad kaugele peletas. Et püha Jüri metsas asub, ei tohtinud karjane jüripäeval nugagi metsa kaasa võtta, et mitte kiusatusesse langeda üht ehk teist võsu raiuda ja püha Jüri elukohta seega rikkuda. Metsast kaasa võetud vits moondus kodus maoks. Karjapoisile valati karjast koju tulles vett kaela. Kella ei panda jüripäeval loomadele kaela, muidu kutsub kell hundid ligi. Ülepea tuleb püha Jüri surmapäeva täiesti pühaks pidada, nimelt sedaviisi, et tööd ei tehta, ei kolistata ega müristata, vaid igal pool peab täielik vaikus valitsema. Vastasel korral maksab püha Jüri ta rahu rikkumist kätte: kolistamine jüripäeval toob müristamist suvel. Imelikul viisil lubatakse jüripäeva hommikul õmmelda, jah, oodatakse niisugusest õmblemisest koguni kasu, sest õmbleja õmbleb hundipoegade silmad pimedaks.

Jüripäeval peetakse veel palju vanu kombeid, aga et need püha Jüriga vähe seisavad ühenduses, ei hakka ma neid üles lugema. Tähendan ainult niipalju, et jüripäevaga rahva elus õieti uus aasta algab. Püha Jüri surmapäev ehk vana kiriku õpetuse järele sünnipäev esineb kevadegi sünnipäevana, paneb aluse looduse edenemisele: „Jüri puhub puu koore lahti.

Jüri surmapäev sunnib meid mõnelegi jüripäeval peetud kombele surnute kultusest seletust otsima. Isegi tööde keeld ja niisama kolistamise, käratsemise keeld juhatavad meid surnute austamisele. Varonen ütleb, et me jüripäeva pühitsemisest rohkem surnutekultuse jälgi leiame kui muude kevadepühade pühitsemisest (Vainajainpalvelus, I. 288). Muidugi mõista, on need surnute austamise kombed vanemad kui Jüri kultus; need ühendati keskajal Jüri austamisega. Peale surnutekultuse leiame Jüri kultusest paganuseaegse metshaldija kultuse jälgi. See metshaldijas on ristiusu ajal rahvasuus nimestki ilma jäänud; ristiusk tõi karjakaitseja ja metsavalitseja Jüri ja see püha Jüri tõrjus paganuseaegse

suuruse täiesti enese eest, õigem sulas sellega ühte. Kirik hakkas endise karjakaitseja ja metshaldija asemel püha Jüri kultust õpetama, kusjuures ausaaja nime muutusega enamasti kõik endised austuseviisid alale jäeti. Alles evangeeliumikirik jõudis 18 ja 19. aastasajal ikka enam Jüri kultust kaotada; väike osa sellest elab praegu alles rahva mälestuses edasi.

Peale selle on püha Jüri endisest ajast mitmele kirikule oma nime mälestuseks jätnud. Harjumaal tuletab Jüri kirik, Juuru kirik, Tartumaal Laiuse kirik, Tartus õigeusu kirik püha Jürit meelde. Vastseliinas näidatakse Jüri kiriku lohku.

TABAN.

Stephanuse nimest tekkinud T a b a n' it tuntakse ainult Harju rannas Kuusalus ja ehk lähemas ümbruses, kuna mujal temast midagi ei teata. Kuusalu rannaelanikkude sugu on suurelt osalt Soomest pärit, kust siis ka Tabani austamine kaasa toodud. Soomlased omandasid juba vanasti Tabani teenistuse Skandinaaviast, kus nimetatud isikut tallihooste kaitsjaks peeti. Tabanit teeniti iseäranis teisel jõulupäeval. „Hooste herraks" nimetab Tabanit üks Kuusalust üleskirjutatud laul:

Tabani heuste herra,
Ruode kuldane kuningas jne.

Tabani kordamisesõnana esineb siin „Ruode kuldane kuningas" Viimane peab muidugi Heroodest tähendama. Soome rahvalaulud nimetavad Tabanit „santiks" = pühaks. Eesti rahvalaulud ei tea Tabani pühadusest ühtigi jutustada. Teine Kuusalu laul ütleb Tabani kohta:

Tabani on takust tehtud,
Koera karvust on kuotud,
Linaluist on lõugetatud,
Hundinahast õmmeletud.

Need laulusõnad kirjeldavad Tabani santisid. Nagu Mardi ja Kadri sandid, käisid Tabani sandid majast majasse, karuspidi kasukad seljas, tihti takuhabe ees, viina ja õlut mangumas. Samasugust viisi tuntakse Soomes ja Ingeris. Seal küsivad sandid tuppa astudes: „Kas Tabani kodu?"

Tabani-päeval viidi hobuseid tuppa, pakuti neile õlut juua, pesti nende pead ja kõrvu õllega. Niisugune tuppatoomine ja pesemine pidi hoostele õnne tooma.

Taban esineb Jüri kõrval t e i s e n a h o o s t e j u m a l a n a, kuid väikseks jääb ta asuala: ainult Kuusalusse. Muis mais seisid vanasti riigid ta valitsuse all.

MART.

Rahvajutu järele peetakse mardipäeva Lutheri ajast alates ja niisama käiakse sellest ajast peale Mardi sandiks usuisa eeskujul, kes juba nooruses enesele santimisega leiba kerjanud. Mardisandiks käimine ulatab palju kaugemale vanasse aega tagasi; see saab alguse piiskopp Toursi Martinist (+400), keda katoliiklased juba vara karja kaitsjana hakkasid austama ja ta päeva 11. novembril pühitsema. Prantsusemaalt jõudis ta austamine Saksamaale ja Rootsi, sealt meie maale ja siit edasi Ingerisse, kus mardisantide peameest Saksa Mardiks kutsutakse. Oma santimise võõrast algust tuletavad mardid omast kohast meelde laulusõnadega: „Mardid tulnud kaugelt maalta."

Püha Martin oli alguses sõjamees, kuid jättis hiljemini sõjateenistuse ja andus täiesti kristlikule elule. Legend jutustab, korra tulnud talle teel kerjaja vastu ja palunud kehakatet. Martinil ei olnud talle teel midagi anda, aga ilma ei tahtnud vaga mees kerjajat ka jätta. Ei muud kui pool mantlit seljast ja kerjajale. Järgmisel öö ilmus Kristus Martinile, pool mantlit seljas. Martin oli siis Kristusele enesele poole mantlit kinkinud. Martini mantli ohverdamine kerjusele on ta nimepäeva kerjajate päevaks teinud ja Martin ise kerjajate patroniks saanud. Teiselt poolt esineb mardipäev priiskamise- ja prassimisepäevana. Sellelegi ilmele leiab legend seletuse. Keiser Maximinus pannud Martini oma paremale käele pidusöögi ajal istuma ja lasknud viinakarika kõige esmalt tema kätte anda, kellelt ta selle ise juua võtnud. Selle juuaandmise pärast keisrile on Martin ühtlasi joodikute, aga ka pidupidajate patroniks tehtud.

Pühale Martinile, kellest eestlased „Mardi" tegid, hakati juba vara ohverdama, sest et ta siis karjale seda enam sigidust andis. Meil esineb karja kaitsmise kõrval Mart ka viljakasvamise edendajana. Teadmata on, kui sügavasse püha Martini austamine katoliku usu ajal meie maal juuri ajas, kuid seda enam leidis ta jäljendajate, ebamartide, mardisantide kultus aset. Mõiste tähendus jõudis ometi Eestis sulatuseahju. Kuna Rooma usus sankt = püha tähendab ja pühalised väga sagedasti kerjamisest elasid, päris „sant" Eestis enesele ainult kerjaja mõiste, seda enam, et meie ebamardid kerjamise peale välja lähevad. Kuna muud vanad kombed suuremalt jaolt ammu kadunud, kestab Mardiks ja Kadriks käimine meie päevini edasi. Minnakse enamasti hulgakaupa santima ja nimelt õhtul; päeval ei tohtida Mardid endid näidata, ütlevad nad ise, sest nad olla liig karused; paljud Mardiks minejad panevad enestele just karuspidi kasukad selga, õlgedest torukübarad pähe. Martide ninamees on „isa", keegi teine „ema", kõik muud „lapsed" Isa, keda vahel ka

„Mardi pukiks“ hüütakse, kelle näol ta siis esineb, kannab vööl õlgedest ohelikku, ema esineb naisterahva riideis, taku- ehk linapeod ja kedervars käes. Enamasti kõik kannavad takkudest tehtud habemeid. Majasse sisse astudes laulavad nad kõige pealt mõnesuguseid Mardi laulusid.

Martidel ei tohi pill puududa, aga niisama ka mitte kell. Vanemal ajal käis torupillimees martidega kaasas, hiljemini tõrjus viiulimees torupillimehe eest ja uuemal ajal peab sagedasti viiulimees lõõtsapilli-mängijale aset andma. Pillimees moodustab nagu osa martide salkkonnast; pill peab martide tuju alati lõbusa pidama ja talus olles abi andma jalgade kergemaks keerutamiseks. Tants kuulub tavalisesti martide eeskavasse. Mõne korra esineb mardi-isa koguni karusena. Keegi plaksutab vahel piitsa. Nii hästi piitsa plaksutamine kui kella helistamine esitavad tüki sümbolilist tegevust. Mardi-ööl on kurjad vaimud niisama kui jõulu-, uue aasta, jaani- ja mõnel muul ööl liikel. Piitsa plaksutamine ja kella helistamie tahab neidk utsumata külalisi kaugele kohutada. Ülepea katsuvad mardid endid agaralt maskeerida, oma õudsete riietega ja väljanägemisegagi ümbrusesse mõjuda.

Mõne korra võtavad Mardid ka oma tehtud ratsahobuse, siku ja karu kaasa. Hobune jookseb hirnudes kambrit mööda ringi, sikk lippab tüdrukute ja nende järele, kes teda kardavad, kastab vahel saba otsa vette ja viskab sellega vasta vahtimist. Karul on enamasti karuspidi kasukas seljas; karu käib käpakili mööda tuba, teeb mõnesugust vallatust, tükib vägisi voodisse; pääseb ta sinna sisse, viskab ta sealt linad, tekid, kotid kus seda teist.

Mardiema astub sagedasti tuppa tule ligidale, tükk valget riiet ja takukoonal kaasas. Varsti hakkab seal kedrama, lauldes:

Mehine pere minulla:
Küll mina ketran kõige talve,
Ööd pikad, pimedad päevad.
Siis paistab paljas põlvi.

Üks tuleb emale kurtma: Püksid katki! Ema võtab riidetüki, mõõpab püksa. Varsti tuleb teine vesti ehk särgi mõõtu andma. Ema mõõdab igale hädakaebajale riidetükiga riideid, lubades uusi riideid. Vaheajal ketrab ise edasi. Mõne korra jääb mardiema kedrates tukkumagi.

Mardid teatavad enestest:

Marti tulnud kaugeelta,
Üle soo, läbi libeda,
Kullasta kõrendit mööda,
Vaskista valemit mööda.

Mõni Mardi laul ütleb koguni:

Ei ole Marti maasta tulnud:
Marti tulnud taevaasta.

Tihti viskavad nad tuppa astudes vilja põrandale, üteldes:

Sisse viskan seemnevilja,
Häid odre, kaunid kaeru,
Rohkeesti rukkiteri.

See vilja viskamine tuletab viljakaitseja Martini viljaõnnistust meelde. Loomade sigidust ei saa mardid nii näitlikult silma ette tuua. Seda avaldavad nad majast lahkudes sõnadega:

Tulgu teile tõmmud härjad,
Sead pikad, siiukad,
Lambad lahke villaga!

Lahkumise eel tantsivad Mardid sagedasti ja lahkudes õnnistavad nad mõne korra veel üht ehk teist moodi. Tihti nimetavad nad kõiki peres olijaid nimepidi, igaühele ta kohast õnnistust soovides, kusjuures perepoegi, -tütreid, sulaseid ega tüdrukuidki ära ei unustata. Peretütre õnnistus kuulub sagedasti:

Kuus käigu kolmed kosilased,
Ühed tulgu, teised mingu,
Kolmandamad koju jäägu.

Pereisale soovivad Mardid kõige pealt karjaõnne ja viljasigidust:

Laugud härjad, laiad sarved,
Need teevad odrad orgudesse,
Kaerad jõe kaldaalle,
Rukkid kõrva kuusikusse.

Pereeide õnnistus kuulub selle kohaselt:

Laudad täide lambaaida,
Aganik hanesid täide,
Sõnnikud siguda täide,
Põhud täide põrsaaida,
Katused kanuda täide.

Perepojale soovitakse sõiduks sagedasti:

Tallije täkku tasane,
Peale latteri ladusa.

Mardisantide tantsimise otstarve on annete korjamine. Nad ise seletavad, nad pidada vaesuse pärast kerjama, majast majasse käima. See väide ei vasta tavalisesti tõele.

Kui mardisandid anneteta jäetakse, ei ole õnnistamisest enam juttugi, vaid palju enam astub sajatamine selle asemele. Lahkudes laulavad nad niisugusel puhul:

Saagu, saagu, ma sajatan,
Susi siia hooste hulka,
Karu kõige karja hulka,
Siga surgu sõnnikule,
Lammas lauta langenegu,
Hobu talli tarretagu,
Kanad kaevuje munegu!

Martide sajatamist kartes teeb pererahvas alati käe heldelt lahti. Sagedasti loevad mardid mustlaste moodi kõik üles, mida nad nõuavad:

Otsi Mardil' ohverida,
Katsu Mardile karaskida,
Vääna värskeda lihada,
Mõnda mauku ahju pealta,
Vana vaskista rahada.

Ei ole perenaine ehk -tütar küllalt kärmas tooma, tulevad talle mardid appi:

Aja Anna aida teeda,
Käsi Kärtu kelderisse;
Kui sa ei tea, ma juhatan:
Vorst on ahju otsa pealla,
Karask kambris kapi pealla,
Võti kojas konksu otsas.

Neile antakse mõnesugust toidupoolist, aga ka viina, õlut, raha. Mõnes kohas küpsetatakse neile iseäralikud Mardi kakud, karaskid; õieti antakse üks kakk martisantidele, muud kakud oma perele. Saadud annete varal peavad mardisandid hiljemini kusagil pidu. Sagedasti mindi santimiselt kõrtsi.

Martini (Mardi) pühakspidamisest ei leidu Eestis enam jälgegi. Mardisant on ta täiesti enese eest ära tõrjunud. Mardisantidele annetatavad anded tuletavad siiski veel pühale Martinile viidavaid ohvrid meelde, niisama mardisandi vilja- ja karjaõnnistused pühalt Martinilt loodetavat õnnistust. Sajatamisel sellevastu pole püha Martiniga midagi tegemist. Raske oletada, et püha Martin annete mittesaamise puhul oleks sajatanud. Püha Martini olemist on tublisti paganastatud.

Mitmed Mardi laulude teisendid kannavad enestes selgeid katoliku aja tundemärka. Nii lauldakse tihti uksele ilmudes:

Tere, tere, teie tuppa,
Maarija teie majasse,
Püha neitsi põrandule.

Mardid soovivad seega püha neitsit Maarjat maja hoidjaks ja kaitsejaks. Seesugune teretus peab neile muidugi uksed avama. Ühtlasi paluvad nad, pimedal ajal tavalisesti santima tulles:

Peretütar peenikene,
Tõuse üles voodiista,
Puha tulda kuke suusta,
Keeruta kana ninasta,
Lõõtsu lõhe lõualuusta.

Ühtlasi vabandavad Mardid oma haruldast ilmumist:

Harva Mardid maalla käivad,
Harukorral aega saavad,
Ainu korra aastaassa,
Kaksi korda Kadrigagi.

Läheb ju mõni Mart Kadridegagi ühes santima, siis enamasti Kadride isana.

Kuna meie talurahva seas Mardi hane söömine alles uuemal ajal aset leidnud, on ta ammugi kodanlaste seas esinenud, niisama Kesk-Euroopas. Tänini ei ole võidud kindlalt seletada, mis Mardi hanel piiskopp Martiniga ehk Martin Lutheriga tegemist, kui ka seletusi otsitud, nagu oleks Luther ise hane Johan Hussiga (= русь, hani) ühendusesse seadnud. Kuid see seletus seisab savistel jalgadel. Teised hane söömise seletajad otsivad seletust roomlaste jumala Marsi pühast linnust, arvates, et „avis Martis“ ütlusest „avis Martini“ tehtud, nii siis Marsi linnust Mardi lind. Seega oleks Mardi hani nime vahetusest alguse saanud. Aga sedagi väidet ei saa tõendada. Tõenäolikum on, et Mardi hanesid juba enne mardipäeva pühitsemist umbes Mardi ajal söödi. Sel ajal lõppes hanede väljaskäimine ja neid hakati laudas toitma. Toidu kokkuhoidmise pärast arvati kõige paremaks üleliigseid hanesid tappa. Preestrid nõudsid Mardi ajal talupoegadelt hanemaksu. Palju hanesid rändas sellepärast preestrite ja munkade kööki, kus sel ajal rohkesti hanesid küpsetati ja kust neid nende saajatele priiskamiseks viidi.

Professor K. Grotenfelt oletab, et meie vanemal ajal rohkesti tarvitatud mardikuu nimest mardakuu tulnud; prof. K. Krohn asub selles suhtes enam kahtlevale seisukohale. Prof. K. Grotenfelt toetab ennast niisuguses oletamises selle nähtuse peale, et Wiedemanni sõnaraamatus marrasaig olemas. Mardikuu tähendaks, et seda vanasti vahel ka hingekuuks, kooljakuuks hüüti, kooljatele, hingedele, marrastele pühitsetud kuuks, ja oleks nimi alguses umbes niisama kuulunud kui soomlastel veel nüüd marraskuu (Suomalaisten kuukausnimityksistä, l. 4).

Mardikuus, hingekuus söödetakse hingesid. See ilme annab V Reimanile põhjust väita, et meie mardisandid ja nende santimine ühenduses

seisab marraskuuga ja marrastega, nii et mardid viimased mälestused on vaimude söötmisest ja mardid muud ei ole kui endise aja vaimud, kes hingedekuus haudadest tundmata kujul käisid andeid otsimas. Ühtlasi oletab ta, et mardisandi lauludest surnud hingede iseloom selgesti välja paistab ja et mardid heade ega kurjade, inglite ega kuratite hulka ei kuulu, vaid täielikult inimese laadi esinevad (Eesti Kirjandus 1909, l. 458 — 459).

Ei või salata, et Martidele andide andmine oma kohast hingede söötmist meelde tuletab, aga et mardid oma santimisega mardast arenenud, et näi küllalt tõenäolik olevat. Muidu võiksime küll selle väitega leppida, kui Mardid suures osas Euroopas tuntud ja Mardi kombed ülepea rahvusvahelised ei oleks. Võimalus oleks veel, et Eestis mardisandid endise hingede söötmise asemele oleksid tunginud. Aga hingede söötmine kestis mardisantide kõrval uuema ajani edasi ja peale selle on hingede üleüldiseks kodukäimiseks hoopis teine aeg määratud. Dr. M. Varose väite järele seisavad kõik meie tähtpäevad enam-vähem hingede austamisega ühenduses, ja seda austust on ta mardipäevast üleüldse vähemini leidnud kui mõnest muust päevast (Vainajainpalvelus, l. 182).

JAAN.

Vähe mälestusi on Johannesest rahva suhu jäänud. Rahvas tegi juba vanasti piibli Johannesest J a a n i, kui ka ta, peale Tartumaa, seda apostlit usu asjus alati piibli nimega nimetab. Sellevastu kannab selle apostli sündimisepäev kogu Eestis j a a n i p ä e v a nime.

Setu piiril räägitakse pühast Jaanist niipalju, et ta Mäksi küla juures kivi otsas istunud, kingi jalga pannud ja rahvast aidanud ning ojas ennast pesnud. Kivil nähtud kaua aega ta istumise kohta. Seda kivi hüütakse „J a a n i k i v i k s“ Selle kivi juures käib jaaniööl palju väge koos ohverdamas ja palumas. Suurem jagu ei tea uuemal ajal enam, kellele nad ohverdavad, kuid kõik sihib ikka apostel Johannese austamise poole. Aupaklikult istub kokkutulnud rahvaparv püha kivi ümber, teised panevad vahaküünlaid kivile põlema ja toovad nende kõrvale ohvri anda: võid, kohupiima, mune, sukki, kindaid, paelu j. n. e. Hiljemini palutakse ja antakse annid sinna kokkukogunud kerjajatele. Pärast ohverdamist lähevad mitmed veel ojasse suplema. Piimasaaduste ohverdamisega loodetakse karjale sigidust. Muidugi pöördakse vahel palvega Jaani poole: „Puhas, püha Jaanikene! Hoia minu karjatõbrast kodu tullen, kodu tullen, karja minnen! Õpeta sa puhma taaden, karja haljast haina sööma, hoia mõtsan kahju eest, mõtsan kurja eläjä eest! Puhas, püha Jaanikene, luba lehmile piima! (Wiedemann, Aus dem inn. u. ä. L., l. 416).

Jaaniööl tuleb iseäralik elu loodusesse. Puu kõneleb jaaniööl puuga, loom loomaga, lind linnuga. Puud ja loomad tunnevad tulevikku; tuleviku juhtumistest räägivad nad tihti jaaniööl. Ainult targad mõistavad nende juttu ja saavad sedaviisi tuleviku saladusi teada. Selle tarkuse võib ka see kätte saada, kes ussikuninga harja ära sööb. Lilledki ajavad lilledega jaaniööl juttu ja rohi kuulutab sahisedes oma tähelepanemisi rohule.

Jaaniööl ja jaanihommikul näitavad endid näkid hea meelega. Veevaimud ilmuvad veest, mängivad kannelt, laulavad ehk pesevad endid. Uppunud hinged astuvad veeriigist välja ja peavad vee pinnal rõõmupidu. Jaaniööl antakse surnutele tihti voli mitte ainult kodu käia, vaid ka mööda maailma rännata ja igale poole minna, kuhu ise igatsevad.

Jaaniööl peavad nõiad oma pidusid ja teevad oma tempusid. Kes jaaniööl ära nõiutakse, ei pääse nõidusest enam lahti. Iseäranis hea meelega püüavad nõiad jaaniööl inimesi libahundiks moonutada. Nõidust saadavad nõiad sel ööl enamasti lehtede ja rohtude abil korda. Juba enne päikese loodet ruttavad naisterahvad, aga iseäranis nõiad tarvi-

likka rohtusid otsima. Üks katsub teist omasugust ikka eemale hoida, sest kergesti võiks kokkupuutumine nõiduseväge vähendada. Tahavad nõiad inimestele kurja teha, siis vaatavad nad kangesti ette, et lõksu ei langeks. Teavad ju kõik, et nõiad sel ööl kangesti nõiuvad, ja sellepärast katsub igaüks valvata. Kui nõid läheb kurja tegema, nõiub ta külamehe kaevu salved ehk õue värava nõiavõiga ära ehk viib nõiutud liha loomalauta. Niisugune nõiutud liha toob sinna, kuhu ta viidud, surma ja kadu. Inimeste jaoks visatakse kuhugi kaltsusid; need sünnitavad haigusi ja põdemisi. Ainus abi õnnetuste eemalehoidmiseks on nõiutud asi ära hävitada, võitud koht aga ära raiuda ja tulega põletada. Põletamise ajal tunneb nõiduja hirmust valu. Juhtub hiljemini ometi tõbe inimeste ehk elajate sekka, siis tähendab see, et mõni nõiutud asi silmapaari vahele jäänud.

Jaanitule ääres võib näha, kes vanapaganat teenib. Seks läheb tarvis läbi pahema käe sõrmede üle õla vaadata ja ütelda: „Kurat kõrvetagu sind!“ siis näed varsti, kelle juures vanapagan seisab. Vanapagana eemalepeletamiseks pandi jaaniõhtul õnnelilli maja nurkade vahele.

Ainult jaaniööl läheb õnneks end vanapagana küüsist päästa. Vanapagan kipub küll kangesti kallale, aga hõbekuul kihutab mehikese siiski minema.

Jaaniööl korjatud rohud annavad tervise tagasi. Keda mõni haigus vaevab, peab jaaniööl rohtusid korjama, küll siis tervis tuleb. Ehk kes edaspidi haigust kardab, teeb niisama. Kanget rammu avaldab jaaniöösine kaste, niisama mõjuvat nagu ristimisevesi. Kui ihu põlenud ehk katkine, kui muhud, paised, sügelised või muud sarnased vead vaevavad, parandab kaste varsti. Sügeliste arstimiseks mõjub püherdamine jaanikastel kõige paremini. Edaspidise aja tarvis korjatakse kastet pudelisse ja tarvitatakse siis hiljemini haiguse korral.

Jälle teised vihtlevad jaaniööl ja teevad vihtlemise jaoks jaaniööl vihtu. Niisugune vihtlemine ja samased vihad parandavad vähemaid haigusi ja hoiavad terveid haigeks jäämast. Jälle teised lähevad jaaniööl jõkke ehk järve ujuma, mõned jälle pühade allikate juurde endid pesema, et ikka terveks jääda. Jaani-kesköö on iga vesi minuti aega selge veri.

Jaaniööl valmistatakse armujookisid ja antakse neid sisse. Kes niisugust jooki joonud, ei või muud kui peab seda armastama, kes talle jooki annud.

Jaaniussid valgustavad ööd, jaanililled juhatavad õnnerohu kätte, mis kõik lukud avab; jaanilinna väravad avavad endid, nii et igaüks endise linna ilu võib imestleda. Sinna minnes ei tarvitata siilirohtu, mis jaanililled ligidal kasvab. Seda imelikku rohtu saab jaaniööl, kui siili pojad võetakse ja vaati vangi pannakse. Kohe läheb siil ja

toob jaanililled juurest väikse rohu, mis punni vaadi eest ära lükkab. Selle peale laseb siil imeliku rohu maha langeda jaanililled juurde. Kes selle rohu leiab, seda ei pea ükski lukk enam kinni. Igale poole pääseb ta sisse. Venelastele muretseb rähn niisuguse rohu.

Jaaniööl algavad valmistamised vette peidetud kirikukellade väljavõtmiseks: köied ja hoovad tuuakse paigale ja aetakse härjad sinna ligidale. Kellade väljavõtmine ise aga sünnib jaanipäeval jutluse ajal. Lõpeb jutlus enne kellade väljavõtmist, langevad kellad uuesti märga hauda tagasi. Vette peidetud kellad helisevad jaaniööl vees ja kutsuvad iiusa heliga endid välja võtma. Jaaniööl, mõne korra -hommikulgi, tõusevad äravajunud kirikud ja lossid silmapilguks kas osalt või täielikult päevavalgele ja langevad, kui keegi neid ei oska kinni pidada, sedamaid jälle sügavusesse tagasi.

Teoorjuse ajal pidas iga mõis oma jaanituld. Vaadati, kus kõige kõrgem küngas mõisa ligidal. Sinna seati pikk ritv ülesse ja pandi tõrvavaat või tõrvapütt otsa. Pütt või vaat topiti enne veel tublisti hõõvlilaastusid täis ja pisteti tuli otsa.

Natuke maad jaanitulest eemal istus kivi või puukännu otsas pillimees ja puhus torupilli, nii mis silmad pungis peas. Pilli häält kuuldes hakkas teine jagu noori tantsu lööma. Tantsisid vana „maavaltsi“ Tants pidi hästi tasaselt ja maad mööda minema ja sellepärast ongi ta „maavaltsi“ nime saanud. — Kolmandas liigis istusid jälle vanemad inimesed, ajasid magusat juttu ja ootasid va' karjajaaku ehk kuulasid, kui neiud laulsid:

Lähme jaanitulele,
Jaanitule paistusele,
Lähme tulda hoidema,
Lähme kirge kaitsema,
Et ei tuli läe tubaje,
Kirge karga katusele!
Jaanikene, peiukene,
Ära tule halli hobusega:
Hallist saab palju pahada.
Ära tule musta hobusega:
Mustast saab palju mureda!
Jaanikene, peiukene,
Kui lähed kosja sõitema,
Ehi hobune hoolsasti,
Kehita kübarat kenasti,
Pane peale paabu sulge,
Virumaa varese sulge,
Harjumaa haraka sulge,
Katku peale kanasulge;
Viru neiud vaatavad,
Lääne neiud näevad:

Vaat, kus sõidab Jaanike,
Hobu all tal kui see osja,
Täkku ees tal kui see tähte,
Ruuna ees tal kui see roosi!

Tõrvavaatide või tõrvapangede puudusel tehakse jaanituli tihti rattarummust, Ruhnus aga koguni vanadest paatidest. Järvamaal, aga ka mujal, pannakse jaanituli tihti üksiku pika puu otsa mäekingu peale. Viljandi- ja Pärnumaal veetakse parajale kohale hulk hagu ja rämpsu kokku, pannakse kuhja ja pistetakse põlema. Niisugune jaanituli ei paista küll nii kaugele kui jaanituli ridva otsas, aga selle eest põleb ta ligi öö otsa. Pealegi toob iga jaanitulele tulija kadakaid ehk muud põletusmaterjali tulele lisaks. Neiud viskavad tihti lilli jaanitulde, nagu nad isegi, lillepärjad peas, tulele tulevad.

Jälle teisal katsuvad noored mehed jaanitule juures õnne. Jaanitule südameks võetakse tubli haokimp ehk ka mõni puu, mille ümber veel hulk lahtist hagu ehk haovihkusidki laotatakse; keskmisele vihule pistetakse lipp otsa püsti. Noored mehed lähevad selle peale eemale ja katsuvad jaanitule põlemise ajal lippu jaanitulest kaigastega maha lüüa. Kelle kaigas lipu maha lööb, sel õitseb alati õnn.

Jaanitule aseme ligidale ehitatakse sagedasti kiik. Kuna üks osa noorust jaanitule ääres tantsib, läheb teine kiigele. Tütarlaste käest, kes kiigele lähevad, nõutakse tihti iseäralikka andeid. Kindaid, paelu ja paar kirjut muna peavad neiud noortele meestele kiigele minemise eest andma. Tihti lauldakse kiigel järgmistki laulu:

Kes läks jaanitulele?
Jaan läks jaanitulele
Neidusida näppamaie,
Kudruskaelu kiskumaie.
Jaanikene, poisikene,
Istu maha mätta peale,
Kuremarja künka peale,
Poolakmarja põhja peale,
Lase liitu lille peale,
Hellerheina hõlma peale,
Sinililie silma peale,
Kullerkupu käte peale,
Punalille põse peale.
Jaan ei istund mätta peale,
Lasknud liitu lille peale,
Jaan läks tulda tegemaie,
Puida tulde pildumaie,
Leeki laia laskemaie.

Enne ei minda jaanitulelt kui hommik käes. Seal veetakse vägipulka ja tõmmatakse sõrme, lüüakse hundiratast, kasvatatakse karutamme,

maadeldakse, tõstetakse kiva mängitakse mängusid, iseäranis hea meelega aga nukumängu. — Jälle teised söövad jaanitule ääres jaanikahja, millest midagi üle ei tohi jääda. Mis ometi üle jääb, antakse koertele; ei ole koeri saadaval, maetakse maha.

Jaaniõhtul aetakse kari aegsasti koju. Tuli tehakse õue aeda üles ja lehmadele antakse heinad ette. Selle peale asub pererahvas ise tule äärde sööma ja jooma. Kui kõik söönud, aetakse kari kolm korda ümber tule ja pannakse igale lehmale rauatükk kaela.

Viljandimaal jälle korjatakse juba nädal enne jaanipäeva kõik piim ja või kokku ja viiakse jaaniõhtul metsa. Jaaniõhtul võtab peremees karjast kõige parema lehma, katab üleüldse valgete riietega ja veab lehma mitu korda ümber kivi, teisal ümber tule. Selle peale hakatakse kaasatoodud piima ja võid sööma; üle ei tohi midagi jääda. Jälle teisal keedetakse jaaniõhtul tanguputru ja pannakse võitükk kaussi pudru keskele. Siis aetakse lehmad laudast välja ja lastakse kolm korda ümber tule käia. Lähevad lehmad lauta tagasi, istutakse murule maha ja hakatakse sööma.

Väga mitmes kohas pannakse lehmadele, kui neid karjast koju aetakse, pärjad pähe.

Viljandimaal mõnes kohas, nagu Tarvastus, jäetakse lehmad jaanihommikul hoopis lüpsmata, et „Jaan piima ära ei jooks“ See peab küll perenaiste ohver Jaanile olema. Võrulased jälle arvavad, et see hea piimaõnne kinni püüab, kes jaanihommikul kõige enne karja karjamaale ajab. Mõni vaene Võrumaa eit ei julge sellepärast jaaniööl sugugi magama heita, vaid ajab oma lehmad juba keskööl ehk veel varemalt karjamaale. Väga mitmes paigas võtavad perenaised jaanihommikul valge lina üle pea, lähevad külarahva põldudele, lasevad lina järele joosta. Puserdavad siis linast vett seni kaussi, kuni kauss täis saab. Kodu annavad seda vett elajatele. Niisuguse korjatud kaste mõjul kasvab kohe lehmade piim. Inimesedki joovad seda kastet haiguse vasta.

Jälle mujal otsivad naised jaaniööl ja jaanipäeval lehma rohtu ja annavad seda siis lehmadele, mõned kohe, mõned alles pärast lehmade poegimist.

Karksis ei jocdud mitte üksi piima jaaniõhtul tule ääres, vaid pandi seda ka muidu maha. Selle mitteohverdamise pärast vihastanud „Pell“ hirmsasti. Hommikul leidnud peremees kaks lehma laudast surnud. Uuem aeg on Karksi rahvale Pelli lehmadejumalaks luuletanud. Uuem aeg ei tunnud enam selle nime, kellele ohverdati; sellepärast pidi piibel appi tulema ja ohvrisaajale oma käest nime lainama. Meie esivanemad ometi niisugust jumalat ei tunnud ega ohverdanud temale.

Mõnes kohas pritsitakse jaaniöösist kastet kõigi loomade peale, küll hooste, küll veiste, küll lammaste ja sigade peale. See kaste peale-pritsimine hoida kõik haigused loomadest eemale, nagu tuli kõik nõiad neist eemale peletab. Kuna lehmad enamasti kodu ligidal tule äärde tuuakse, saadetakse hobused jaaniööl tavalisesti metsa ja hoitakse neid seal õitsetule ligidal söömas. Juhtub jaanipäeval sadama, siis saadetakse kohe kõik loomad laudast saju kätte. Jaanipäeva sadu annab loomadele jõudu ja rammu, niisama nagu jaanipäevane päevapaiste söödikud loomade seljast kaotab. Ülepea avaldab jaanipäevane ilm loomade kohta ütlemata suurt mõju.

Iseäralikka palveid karja pärast paluvad setukesed. Neli neljapäeva enne Jaani korjavad nad piima ja paluvad siis:

Puhas, püha Jaanikene,
Hoia minu karja tõbrast
Kodu tulles, karja minnes!
Õpeta sa puhma taga
Karja haljast heina sööma,
Hoia metsas kahju eest,
Metsas kurja elaja eest!
Puhas, püha Jaanikene,
Luba lehmile piima!

Hoolas peremees ei mõtlegi jaaniöösel magamaminemise peale, palju enam käib ta terve öö otsa ümber talu piiride ja vaatab, et keegi võõras ta maa peale ei tule kahju tegema. Pärnumaal sõidavad mõned koguni ratsahobuse seljas öö otsa ümber talu piiride. Peale selle pistetakse puuoksad viljapõldude ümber püsti. Need oksad peavad kurja põllust eemale hoidma, sest kuhu oksad püsti pandud, seal ei mõju kuri silm ega kurja vägi enam nõnda hõlpsasti vilja. Vanemal ajal olla mõnes kohas koguni tulelõkked vilja ümber üles tehtud. Nõndakaugele kui suits ulatanud, olnud vili ikalduse eest hoitud. Peale selle kaotada suits umbrohu viljast ära.

Mõni mees käib oma viljale veel külamehe õnne nõudmas; sestap siis valvamine. Nupumees läheb jaaniööl külamehe viljapõllule ja kutsub kõrtele sõlmi sisse vedada. Väänab nii palju kõrsi kokku kui peosse iganes mahub. Niisugune kõrte kokkusõlmimine kaotab külamehe viljaõnne, suurendab aga sõlmija oma viljaõnne.

Jaanitulele peab igaüks oma ohvri kaasa viima. Kes läheb, õlekubu seljas, kes heina-sületäis kukil, kes kadakakimp kaenlas. Jaanitulelt eemale jääja on oma vilja ikalduse sepp, nagu jaanitulelgi lauldakse:

Kes ei tule tulele,
Selle odrad ohakased,
Kaerad kasteheinased!

Linaõnne püütakse jaanitulel pakkude tuldeviskamisega kätte saada. Kelle linad hästi peavad kasvama, heidab kolm pakku tulesse ja ütleb iga pakku visates:

Tudrad tulesse,
Kasteheinad kaugele,
Linad meie põllu peale!

Kanepite kiu saamiseks heidetakse sagedasti kadakaid tulde; teisal jälle peab kadakasuits üleüldse viljaõnne andma; jälle teisal viib peremees rukkipäid koju ja pistab neid räästasse, niisama nagu nooremad muidu õnnelille räästasse panevad. Jaanitulel sojutakse peale selle selga, et selg lõikuse ajal haigeks ei läheks.

Virulased käivad sedasama viisi heinaõnne külameeste heinamaal niitmas, kui mujal peremehed viljaõnne naabri põllult toomas. Peremees, kes head heinasaaki igatseb, läheb külamehe heinamaale jaaniööl ja niidab seal oma vikatiga kolm korda külamehe heina.

Jaanipäeva ilma pannakse hoolega tähele. Kui jaanihommikul päike selgesti tõuseb, tuleb hea heina-aeg. Jaanipäevane sadu moondab ennast heinaaja kohta aga nagu seitsme venna päeva aegseks sajuks, kuna muidu jaanikuune niiskus põllumehe salve üteldakse täitvat. Udu arvatakse ubadele tihti kahju tegevat. Et ube kahju eest hoida, visatakse jaaniööl terariistu ubadesse. Siis ei hakka udu ubade peale. Olgu veel tähendatud, et käo kukkumist jaanipäeval õnneliku aasta märgiks põllumehele peetakse.

Jaaniööl võib igaüks ise targaks saada ja tulevikku näha.

Tuleviku teadasaaja peab jaaniööl sõnajala juurde minema ja seal enesele risti vanapagana pärast ümber tegema, et kuri vaenlane teda segama ei tuleks. Sõnajalgade seas seistes näeb kõik ära, mis tulevikus sünnib.

Jaaniööl minnakse heinamaale ja korjatakse üheksat seltsi lillesid; need punutakse ristteel pärjaks. Pärg pannakse jaaniööks pea alla. Hommikul võetakse pärg pea alt ära, visatakse puu otsa. Jääb pärg puu otsa, saab viskaja neiu mehele, langeb pärg maha, läheb neiu lootus nurja.

Vähe viletsamale järjele jõuavad Viru neiud tuleviku teadasaamisega. Virulased õpetavad niisama palju seltsi lillede korjamist ja pärjaks punumise järele nende pea alla panemist, aga lisavad juurde: kes unes pärja pähe paneb, see on peigmees.

Aga mitte ainult pea alla ei pandud 9 ehk, nagu mõnes kohas üteldakse, 12 sugu lillesid. Koguni katuse sisse ehk seina praogi vahele pisteti neid kellegi õnne peale. Kui tütarlapse õnne peale sinna pandud lilled kasvama hakkasid, õigem ära ei närtsinud, siis tulid neiule pea kosjad. Närtsisid vana inimese nime peale pandud lilled pea ära, siis tähendas see vana inimese surma. Jaanirohi, salakoi-rohi, poirohi, ravanduserohi ja kaetisrohi pidid alati nende 9 lilleliigi seas seisma. Teisi rohtusid võis tahtmise järele vahetada, neid aga mitte, ehk muidu ei võidud neid enam õnnerohtudeks arvata, mis tulevikku ette kuulutasid. Pärnumaal ustakse veel, et kui sõnajalg jaaniööl kell 12 juurtega üles kistakse, juurte peal peigmehe ehk pruudi nimi seista.

Viljandi pool köidetakse tuleviku teadasaamine vähe raskemate tingimiste külge. Kes tulevast pruuti ehk peigmeest tahab näha, ei tohi pärast päeva loojaminekut enam naerda ega rääkida. Kell 12 peab metsa minema õisi korjama, korjatud õitega aga ristteele sammuma. On mitu korjajat, siis panevad nad seljad vastastikku ja punuvad, ilma et ometigi sõnagi tohiksid rääkida. Kui kõik need tingimised täidetud, siis alles ilmub pruut ehk peig magamise ajal lihtsalt igaühele, kes 9 seltsi lilledest pärga peas kannud, ehk 3 korda õhtul ümber toa jooksnud, ehk 3-kopikalise raha teiste nägemata pea alla pannud.

Koguni lihtsaks teevad järvlased peigmehe nähasaamise oma neidudele. Nad ei nõua muud kui et tütarlaps peab salaja teiste seast ära minema ilusale heinamaale ja sinna puhkama heitma, ja kohe näeb ta peigmeest.

Vähe vanapagana väljakutsumist tuletab saarlaste pruudi ehk peiu vaatamine meelde. Saarlased käsivad nimelt jaaniõhtul kolme risttee peale minna ja seal 9 korda üle vasaku õla vilistada, siis võidavat näha tulevast pruuti ehk peigu.

Uuema aja abinõusid pruudi ehk peiu teadasaamiseks tarvitavad mõne korra Emajõe äärsed. Nad kirjutavad hulga nimesid paberilehekeste peale ja panevad need lehed voodisse. Kelle nimi magajale voodis põue juhtub, see on selle pruut ehk peig.

Jaanipäevaste peiu vaatamise viiside kõrval pruugivad neiud aga tihti ka nääriõhtust vaatamiseviisi: neiu läheb üksi kambrisse, astub peegli ette ja vaatab seni peeglisse, kuni peigmees ilmub. Mõnegi vaese neiu käsi on aga niisugusel korral halvasti käinud. Keegi kelm sai neiu nõust aru, moondas enese hästi hirmsaks ja astus siis salamahti tuppa. Peeglisse ilmus varsti kole kuju ja hirmutas vaataja neiu kus seda ja teist. Räägitakse, et enam kui üks tütarlaps peigmeest peeglist otsides koleda kuju pärast enda surnuks ehmatanud. Ka läbi 9 võtmeaugu vaadates ilmub tulevane.

Jaanipäevane ilmgi kuulutab omalt jaolt tulevikku ette. Kui jaanipäeval päike selgesti tõuseb, tuleb hea heina-aeg. Sajab aga terve jaanipäeva otsa, läheb heina-aeg väga viletsaks. Soe jaanipäev kuulutab sooja lõikuse-aega, vilu jaanipäev vilusid öid. Muidu öeldakse veel: jaanikuu niiskus täidab põllumehe salve.

Jaaniööl põlevad raha-augu tuled. Rahahaldijas toob maapõue peidetud varandusi välja ja kuivatab neid iseäralikus puhastusetules; mõnele möödaminejale annab ta varandusest süte kujul osa. Jaaniööl õitseb ühe minuti sõnajala õis, mille omandamine omanikule kõiki soovisid täites õnne ja rikkust majasse toob, kuid vanapagan püüab alati takistada, et nägija õit kätte ei saaks, ei jõua aga ometi nupumehele võitmata takistusi teele saata. Lühedalt: Jaaniöö avab vanarahva arvamise järele õnneriigi, kuhu aga ometi ainult osav nupumees sisse pääseb ja saadud varandusi tõesti küünib kasutama.

Kui ka pealiskaudse otsustamise järele Jaan=Johannes nagu vägeva jumalana esineb, kellel võimus imeasju korda saata, ei jäta sügavamale asjaoludesse tungimine Jaanile niisugust aupaistust järele. Kõik jaanipäeval ettevõetavad ohverdamised ei kuulunud alguses sugugi Jaanile, niisama vähe kui neid üleüldiselt Jaani omadeks nimetatud, ehk neid küll Jaani nimepäeval annetati. Jaanipäev langeb suvise pööripäevaga peaaegu täiesti ühte. Vanad põhjamaa rahvad pühitsesid selle pööripäeva ajal iseäralikku valguse ja rõõmu pidu, mille kommetest endid paljud meie ajani alal hoidnud. Kui hiljemini paganusepidu pidamine ristiusu ajal ära keelati, aga ristiusu jaanipäev just paganuse pööripäeva-pidu aja peale langes, muutus ainult nimi, kuna vanad kombed jäid edasi kestma. Ka vanad germaanlased ja slaavlased pühitsesid muiste selsamal ajal pidu, germaanlased päikesejumala Balduri auks, kellele nad mitmesuguseid ohvrid ohverdasid. Kelle auks ennemuistsed eestlased suvist pööripäeva-pidu pühitsesid, võimata meie ajal enam ära määrata. Katoliku kirik katsus apostlit Jaani=Johannest pidu peremeheks teha, kuid vähese tagajärjega; pidu peremees vajus nagu näiteseinte taha, kuna pidu ise näitelavale etteotsa veeres. Juba Grimm tõendas omal ajal, et jaanitulesid vähem rõõmutuledeks kui ohvrituledeks tuleb arvata, ja selle Grimmi väitega ühinesid hilisemad uurijad. Jaanituld peeti alguses pühaks tuleks ja katsuti iseäralikul viisil saavutada. Hõõruti kaht puutükki nii kaua teineteise vasta, kuni nad põlema süttisid. Ehk keerutati puuratast puutelje ümber nii kaua, kuni ratas ehk telg põlema süttis. Seda tule tekkimist rattarummust tuletab mõnes kohas veel rattarummust tehtud jaanituli meelde.

Vanasti pandi iseenesest põlema süttinud rattarumm jaanituleks põlema. Seda tuld peeti pühaks, viidi koju kaasa ja hoiti järgmise

aastani alal, lootuses, et see häda ja kahju eest varjab ja majast kõik kurjuse kaotab. Sellepärast aeti karjagi niisuguse tule juurde ja usuti nõidade põgenemist tule juurest. Isegi läbi tule hüpati juba vanasti, et pahet küljest kaotada. Seda kommet on mitmes kohas uuema ajani alal hoitud. Lühedalt: jaanituli esines ühelt poolt ohvrina, teiselt poolt puhastusetulena kõige halbtuse, haiguste, hädade hävitamiseks (Jaaniraamat, l. 64—78).

MIHKEL.

Küsimise peale, miks mihklipäeva peetakse, saab tavalisesti vastuseks: Eks see ole Mihkli nimepäev Edasi küsides, missuguse Mihkli, kostetakse: Maailmas ju palju Mihklid! Harukorral kuulub: „Mihklipäev püha Mihkli mälestuseks. Muiste oli püha mees Mihkel.“ See kõik. mida rahvas Mihklist teab. Et paavst Felix 480. aastal mihklipäeva peaingli Miikaeli mälestuseks määranud ja et see peaingel Miikael piibli järele lendava mao ära võitnud, seda kuulutavad alles kirjad. Rahvasuu igatahes on Miikaeli Mihkliks moondanud, mõne korra isegi Mikuks, kuna Miikael ainult kirikus ja koolis edasi elab.

Mihklipäev ei tutvusta meid siis inimese austamisega, vaid inglite austamisega. Vanemal ajal pandi inglite austamise peale, vähemalt Miikaeli teenimise peale rohkesti rõhku. Seda tunnistavad juba üles need kirikud, mis ta mälestusele pühendatud. Rääkimata Läänemaa Mihkli kirikust ja kihelkonnast ja Tallinna Mihkli kirikust, kannavad Mihkli nime veel Keila, Juuru, Jõhvi, Kodavere ja Kihelkonna kirik. Keskajal kandis mõni kabelgi Mihkli nime; need kabelid on nüüd ammu kadunud.

Jüri helistab kevade sisse, Jaan suve, Mihkel sügise. Mihkli mälestusepäeval vaatab põllumees tagasi suve saagi peale, avab helde käe, annab saagi eest tänuohvri. Mihkel lamba peremees! öeldakse mõne korra. Mihkel määrab lamba elupäevad ära. Ei määra küll Mihkel, määrab lamba omanik, aga et see oma kohuseks arvab mihklipäevaks lammast tappa, jääb lõpulikuks määrajaks ometi Mihkel. Vanemal ajal määras peremees juba kevadel ühe lamba „Mihkli talleks“, „Mihkli lambaks“ „Mihkli oinaks“ mõne korra isegi juba lambatalle sündimisel. See lammas kasvatati Mihkli jaoks ega niidetud ta villu. Õhtul enne mihklipäeva tapeti Mihklile määratud tall, mihklipäeval keedeti liha, söödi kõige perega. Mõnes kohas kutsuti kõik sel aastal talus tööd teinud töölised selle lamba liha sööma. Teisal öeldakse, lammas ohverdatud „elajajumalale“ ilma et selle „elajajumala“ nime ometi nimetataks. Mõnes kohas läks perenaine lambalihast keedetud leemega lauta, kallas leent nurka ehk pritsis lammaste peale. Wiedemanni teate järele kasteti ainult leeme vahuga lauta (Aus d. inn. u. ä. Leben, l. 365—366). Osa lambaliha viidi ohvrikivile, ohvriaeda ehk ohvrivakka. Järelejäänud liha pidi kõik õhtuks söödud olema, teiseks päevaks ei tohitud seda hoida. Tartumaal võeti lamba jalaluud, pandi ridamisi põrmandule, iga tüdruku nime peale — nii mitu kui neid majas oli — üks kont; siis lasti koer tuppa. Kelle kondi koer kõige esmalt võttis,

sellest arvati, et ta saab sel aastal mehele. Muud kondid viidi kas ohvriaeda või hiiepuu alla.

Tartumaal ohverdati mõnes kohas mihklipäeval lammaste asemel isegi veiseid. Võrumaal ei tahetud sagedas'i suuremat looma ohverdada, vaid tapeti ainult must kukk. Harglas veristati see kukk mihkliööl (Rosenplänter, Beiträge, XIX, l. 62). Sagedasti tapeti kukk hiiepuu all. Osa liha viidi ohvripaika, osa sõi pere ära.

Looma tapmine mihklipäevaks on üleüldine nähtus. See on ennast meie päevini alal hoidnud. Meie päevil ei teata selleks tapmiseks mingisugust põhjust, tehakse ainult „vana viisi järele"

Vanemal ajal olí viisiks mihklipäevaks tingimata õlut pruulida. Mihkli oina liha süües joodi õlut peale. Urvastus kaevatakse 1683, et koguduse liikmed mihklipäeval surnuaial hirmsasti joovat. Õllega käidi lautagi niisutamas, niisama viidi õlut ohvripaika. Peale selle küpsetati selleks päevaks paremat leiba ehk saia. Külaleiba aga ei tohitud koju viia, muidu tulid selle maja rotid kaasa, kust leiba toodi. Kohal võis süüa ja juua niipalju kui süda soovis. Lühedalt: Mihkli nimepäev oli suur püha.

Püha loomus avaldas ennast selleski, et sel päeval tööd ei tohitud teha. Ainult majasid oli luba takkudega toppida, samblaid pragude vahele panna, seinu savitada. Tehti seda mihklipäeval, seisid hooned soojad. Sel päeval lõppes suvitööliste tööaeg. Sel päeval töötegijaid ootas karistus: hunt pääsis karja ja murdis tuleva-aastase Mihkli oina. Usuti nimelt, et nagu püha Jüri oma koertele päitsed pähe paneb, Mihkel päitsed oma nimepäeval jälle peast ära võtab, huntidele luba andes tulevase jüripäevani vabalt hulkuda ja murda.

Nagu Jaanile ja Jürile tulesid tehti, nii ka Mihklile. Harjumaal ja Pärnumaal teatakse veel niisugusest tuletegemisest kõnelda. Harjumaal läks noorrahvas metsa, tegi tule üles, valmistas tulel kadakamarja õlut, küpsetas tules kaalikaid, kartulid. Söödi, joodi, mängiti, lauldi tule ümber. Pärnumaal läks noorrahvas karjaga ühes, võttis isegi pajad ja pannid kaasa, tegi tule üles, keetis, küpsetas. Ühtlasi peeti rõõmupidu. Pärnumaal oli pidu ometi enam karjaste kui muu rahva pidu.

Jung teab, et mihklipäeval kratti söödetud (Kodumaalt VI, l. 81). Kratti söödeti ometi muulgi ajal, nii et kratil Mihkliga õieti midagi ei ole tegemist. Veel teab vanarahvas rääkida, maailm olla 6000 aastaks loodud, seitsmes aastatuhat tuua püha põlve kaasa, just kui nädala 6 päeva järele seitsmes — pühapäev — tulla. Siis pandavat kurivaim vangi ja peaingel Miikael äratavat viimsel päeval surnud üles.

Umbes sama viisi kui meil, austati Mihklit Soomeski. Sealgi tapeti Mihklile loom, enamasti lammas, ja ohverdati lamba verd ja liha, ka konta, kas puu alla ehk mujale. Lamba lihast keedeti Mihkli „rokka"

Niisama süüdatakse Soomes küngastel ja muiski paigus prügi- ja risuhunnikud mihklipäeval põlema. Karjasedki teevad enestele õitsetuld (Varonen, Vainajainpalvelus l. 172).

Karjalas austatakse Miikkulat metsajumalana. Nimelt arvatakse, et ta aitab lindusid püüsesse ajada (K. Krohn, Suomal. runojen uskonto, l. 174). Ingeris peetakse Miikkulat = Mihklit suures aus. Usutakse, et ingel, kes lendava mao ära võitis, suudab karja kõigi metsloomade eest kaitseda.

Rootslasedki tunnevad Mihkli oinast, Mickelmäss-bässen. See ostetakse noorerahva ühise rahaga, tapetakse, keedetakse, süüakse (Krohn, S. r. uskonto, l. 292).

Imelik nähtus: meie rahvas tunneb Mihklit nii vähe, aga austab ta päeva suuresti. Nähtus sunnib oletamisele, et Mihkli taga paganuse pärandus peidus, nagu paljudel sarnastel nähtustel. Katoliiklased tõid rahvale Miikaeli ja tutvustasid teda miikaelipäevaga, mihklipäevaga, aga meie rahval ja soomlastelgi oli ammu enne seda sel ajal juba iseäralik pühitsemiseaeg olemas Endiste kommete pidamise ajaks saadi Mihklilt ainult nimi. Nagu teada, algas esivanematel mihklipäeva aegu „hingedeaeg" mihklipäev oli nagu selle aja värav. Surnute hinged tulid sel ajal maa peale tagasi, kus neid söödeti, neile ohverdati. Miikaeli pidas Rooma kirik peale muu just surnute hingede vastavõtjaks, edasisaatjaks. Arvati, et ingel — Miikael — surijalt hinge vasta võtab ja uude asupaika viib. See Miikaeli tegevus sobis hingedeajaga ühte: hinged jätsid senised asukohad maha, läksid rändama, just nagu surijate hinged kehast lahkudes mujale rändasid. Mihklipäev moondus seega hingede austamise mälestusepäevaks (Esivanemate ohverdamised, l. 129—131).

Hingede austamine on muilgi mail laialt tuntud (Lippert, Christenthum, l. 589). Mihklipäeva nimetatakse mõnel pool „inglitepühaks" Keskajal hüüti Miikaeli „praepositus paradisi et princeps animarum" = paradiisi ülem ja vaimude vürst. Muistne hingede austamine ja Rooma kiriku vaimude vürst annavad teineteisele kätt.

Mihkli tuledest katsub Varonen väita, et need hingede eemaletõrjumiseks ja kodu puhastamiseks surnute järele põlema süüdatud (Vainajainpalvelus, l. 172). Tuletegemist karja juures võiks ehk nii seletada, nagu tahetaks hingesid karja juurest eemale tõrjuda, et need karja jätaksid rahule. Mujal oleks tuledel seesamasugune tähendus kui jüri-, jaani- ja muude päevade tuledel (Esivanemate ohverdamised, lk. 121).

OLEV

Kolmas Kalevipoja seltsimees on lugulaulus Olevipoeg, kes ennast „meister-linnaloojaks“ nimetab ja Kreutzwaldi tahtmisel tõepoolest niisugusena esineb. Linnade puudust tundes ja oma hakamatust selles suhtes märgates, sest seni ei ole linnade ehitamise töö kivide kokkuvedamisest kaugemale edenenud, otsustab vägimees linnaehitamise Olevipoja hooleks anda, ühtlasi ehitajale oma jõudu abiks tarvitada jättes. Kaugelt Peipsi takka veab ta laudu kokku, enam kui paarkümmend hobusekoormat kümne sülla pikkusi saelaudu turjale visates.

Enne tööle rühkimist paastub Olevipoeg ja käib Uku kivil ohverdamas. Laastud paneb ta kahte hunnikusse ja laseb sipelgaid enesele aru anda, kuhu inimestele elukohti ja loomadele lautu ehitada. Kui sipelgad kohad määranud, algab ehitamine, kusjuures Kalevipoeg teda agaralt toetab, Peipsi takka veel laudu, Taara tammikust palka, mere kaldalt kaljusid ja maapõhjast paasi kokku vedades. Enne veel kui uus linn täiesti valmis, tärkab Kalvipojal tahtmine maailma otsa minna vaatama. Selleks tarvismineva laeva peab Olevipoeg ehitama. Linn jääb pooleli, Lennuki ehitamine algab. Hõbe-ehteid laevalt maha laasides jääb järele tubli tammine laev, „karraga karastatud, rauaga rautatud, vasega valmistatud“. Laeva ehitamisekohta lugulaul ei nimeta, aga võime oletada, et töö Tallinna all korda saadeti. Rahvasuu ei tea ometi Olevipoja linnaehitamisest midagi jutustada. Rahvaluule tunneb ainult Kalevipoja linnade ehitamise katset, aga see on ka kõik. Kreutzwald on igatahes Olevipoja linnade ehitajaks esile nõidunud.

Edasi saadab Kreutzwald Olevipoja Kalevipojaga seltsis sõtta maad ja rahvast kaitsma. Vaevalt vaenlased võidetud, kui juba Kalevipoeg linnaehitajat uuesti tööle sunnib. Jaanilinn Harjumaal, Alulinn Alutaga annavad ta tööst tunnistust, ja võimalikul viisil ka Tartu. Vähemalt tahab Kalevipoeg Emajõe kaldale Taara tammikusse lasta linna ehitada, kuid tahtmise teostamise kohta puuduvad lugulaulus teated, niisama kui nad Jaanilinna ja Alulinna ehitamise kohta rahvasuus puuduvad. Veel kuuleme, et Olevipoeg seltsilistega kuulsast leeme keetmisest osa võttis.

Alevipoeg asub Jaanilinna, Sulevipoeg Alulinna, Kalevipoeg ise Lindanisasse, kust sõda ta pea eemale kutsub. Oma asemele määrab vägimees Olevipoja uue linna valitsejaks, käsuga kantsa tugevamateks teha ja kraava sügavamateks kaevata, et linn suudaks vaenlastele mõjuvalt vasta panna. Kalevipoeg määrab talle vaevatasuks kotitäie kulda. Soovides, et Olevipoeg rahupõlves rahvast ja armupõlves alamaid kait-

seks, lahkus Kalevipoeg isa haualt, et ei enam iialgi tagasi tulla. Kottnõmm ootas ta süüdlast pead.

Niisama vähe kui rahvasuu muid Olevipoja tegusid, tunneb ta selle Lindanisas valitsemist. Kogu Olevipoja esiletoomine Kalevipojas jääb Kreutzwaldi tööks.

Sellega ei ole öeldud, nagu puudus Olevipojal rahvaluules alus täiesti. Olevipoeg jääb rahvaluulele küll võõraks, kuid seda tuttavam on talle Olev. See Olev sulab lugulaulu Olevipojaga täiesti ühte.

See Olev juhatab meid katoliiklaste pühalise Olevi juurde, kelle nime Kreutzwald oma Olevipojale aluseks pannud.

Daani valitsuse ajal sai Norras pühaks tunnistatud kuninga Olafi, Olavi (1018—33) austamine Eestiski maad, nagu see austamine põhjamail juba üleüldiselt oli laiali lagunenud. Püha Olavi auks ehitati juba 13. aastasajal suur Oleviste kirik. Rahvasuu on kiriku ehitajaks hiiu Olevi teinud. Mingisugust Olevi austamist Oleviste kiriku juures ei tunta.

Üks kõik, kas oma või rahva tahtmise peale hakkab Olev uut kirikut ehitama, mis tervele maale auks ja iluks oleks. Kuna lugulaul Lindanisa ehitajat alati nimepidi Olevipojaks nimetab, ei tunne muu rahvaluule uue kiriku ehitaja võõra maa mehe nime mitte. Kui rahvas laseb uut kirikut ehitada, siis nõuab ehitaja rahva käest kas koti või koguni tuhat tündrit kulda. Ühe tejsendi järele annab Kalevipoeg kiriku ehitamise käsu ja määrab ehitamise eest palga. Rahvaga lepingut sobitades lisab meister omalt poolt tingimise juurde, et ta palgast ilma tahab jääda, kui rahvas ta nime teada saab. Üks Kadrinast saadud vana jutt teab, et Olev esmalt Kadrina kirikut ehitanud. Teda kutsutud aga sel ajal Tallinna Oleviste kirikut ehitama. Olev jätnud Kadrina kiriku ehitamise pooleli ja läinud Tallinna suuremat kirikut valmistama. Rist Kadrina kiriku müürides näidata praegu veel seda kohta, kui kaugele Olev ehitanud. Ühe Palmse teisendi järele ei ole Olev mingi võõra maa mees, vaid Palmsest pärit. Palju aastaid elanud ta Palmse laanes. Surma ligidal tundes tahab mees enesest mälestuse maha jätta, mis aastasajad temast tunnistust annaks. Ta läheb Lindanisasse ja hakkab seal uut kirikut ehitama, ei nimeta ometi oma nime kellelegi. Küll uurib linna rahvas, aga ei saa nime kätte. Iga õhtu käib kiriku ehitaja ometi kodu. Korra läinud keegi meistri järele ja kuulnud, kuidas naine meistri kodu last kiigutades laulnud:

Ära nuta, pojukene,
Ära nuta, ära kaeba,
Las' tuleb Olev koduje,
See toob sulle sooje saiu,
Magusaida maasikaida jne,

(Postimees 1898, nr. 289.)

Sest saab linnarahvas meistri nime teada. Torni lõpetades nimetatakse all: „Olev, lipu varras on kõver!“ Seda kuuldes ehmatab Olev ja kukub torni otsast maha surnuks.

Muud teisendid tunnevad niisama vähe ehitaja nime. Peaaegu kõik jätavad meistri ilma palgata, niipea kui Lindanisa rahvas ta nime teada saab. Ühel või teisel viisil saab Lindanisa rahvas meistri nime kas Narvast, Suursaarest ehk mujalt teada ja nüüd on meistri elupäevad kohe loetud. Mõne teisendi järele kannab ehitaja Oole nime. Üks teisend jälle kõneleb, et Olevi naine meest tuleb taga otsima, kui see söömaajaks koju ei ilmu. Naist nähes hüüab Olev torni otsast, et naine oma mehe nime ei nimetaks. Aga vist ei kuule naine hüüdmist, naine nimetab Olevi nime ja sedamaid langeb Olev torni otsast maha. — Jälle üks teisend teeb torni otsast langemise põhjuseks hooplemise. Kiriku ehitust lõpetades ja risti torni otsas paigale pannes hakkab Olev kangesti hooplema. Hoobeldes taganeb ta liig palju ja langeb üle tellingi ääre alla. Tavalisesti langeb ta risti paigalepanekul nime kuuldes torni otsast maha, uss ja konn kargavad aga maha langedes kõhust välja. Kuhu ta langeb, sinna ta maha maetakse.

Teisendi järele ehitas isa Olev Tallinnas, poeg Olev aga Narvas kirikut. Mõlema ehitaja jaoks on aga üks ainus vasar olemas. Selle viskavad nad korda mööda teineteisele kätte, isa pojale Narva, poeg isale Tallinna. Teine teisend teab, et Olev kirve ühe käega Tallinnast Suursaarde viskab.

Veel ühe teisendi järele hakkab Kalevipojal kahju, kui Oleviste kirikut näeb valmivat. Kalevipoeg on Olevile lubanud tündri — ka sada — kulda maksta, kui kirik täiesti valmis saab. Valmissaamist kartes tahab Kalevipoeg torni pihta kiviga visata. Kivi ei trehva torni pihta, vaid lendab lähedalt mööda. Kivi eest ennast kõrvale hoides väärdub Olevi jalg ja Olev kukub prantsatades torni otsast maha.

Viimaks tähendan veel ühe teisendi, mille järele vanapagan kiriku torni tahab puruks visata. Vanapaganal ei ole, muidugi mõista, Olevi palgaga midagi tegemist, vanapaganat kihutab ainult viha niisugusele teole. Kirik jääb vanapagana kivist puutumata, kuid selle asemel langeb Olev torni otsast maha. Olev jääb sinna maha, kuhu ta langenud, niisama kõhust välja tulnud uss ja konn. Aja jooksul muutub Olev ise kõige ussiga ja mõõgaga kiviks. Kivina seisavad nad praegu alles kiriku seina ääres.

Et torni töö täiesti lõpetatud, rist juba paigale pandud, ei või Olevi surm kiriku ehitamist enam takistada. Ütlus: rist on viltu! ehk lipu varras on kõver! langeb ainult hirmutuste kilda. Olevi töö on igatahes ausasti tehtud, kui ta ka ise enam oma tööd täielikult ei saa vaadata ja imestleda.

Kas linnarahvas Olevi pärijatele palga välja maksis, selle kohta ei lausu rahvaluule midagi. Olevi jutu teisendid teavad Olevi lastestki rääkida. Kas need isa pärandust nõuavad, kas peab Lindanisa rahvas neile kullakoti või kullatündrid välja maksma, see jääb meile seletamata ülesandeks. Linnarahvas püüab küll palga maksmisest lahti pääseda, aga võimalik, et ta siiski hädakorral maksab. Tappa igatahes linnarahvas Olevit ei tahtnud. Kui Olev torni otsast maha langes, siis ei sündinud see otse linnarahva tahtmise peale, ehk rahvast küll maksust pääsmise mõte vist rõõmustas.

Karuse kihelkonnas Saastnas oli keskajal Olevi kabel, kus palju ohverdati ja ebajumala teenistust peeti. 1593. a. kirikukatsumise-protokolli järele tuli sinna Olevi kabelisse iseäralikul päeval — vist olevipäeval — palju väge kokku igast kolgast, isegi Kuramaalt ja Ojamaalt. Veel 50 aastat hiljemini nimetatakse Saastna Olevi kabelit niisuguseks kohaks, kus ebajumala-teenistus Eestis kõige rohkemini lokkab. Katoliku usu ajal seisis Olevi kabeli juures iseäraline sammas ohverdamise jaoks. Usupuhastuse ajal purustati sammas, kuid ohverdamine olevipäeval kestis edasi. Ohverdamisest loodeti viljale sigidust ja loomadele tervist.

Laialdaselt kogu rahva seas hoidis Olevi austamine ennast uuema ajani „Olevi lamba“ tapmise kujul alal. Lamba verd valati mõnes kohas majahaldijale. Teisal jälle räägitakse, et kus sel päeval lammast ei tapeta, seal talu karjast kõige parem loom kärvab. Luce teab Saaremaa kohta kõnelda, et seal mitmed kohuseks peavad olevipäevaks looma tappa ja seda kogu perega süüa.

Saarlased ütlevad ise: ollipäeval (= olevipäeval) peab nuga veriseks tehtama. Ei tapeta sel päeval Olevile lammast, sureb kõige parem lammas karjast. Kui palju lambaid sureb, tõotatakse olevipäevaks lammas tappa. Tõotus täidetakse ja liha süüakse olevipäeval. Kui ka Olevit ennast enam ei nimetata, kuulutab tema päeval lamba tapmine ja söömine ometi põhijoontes püha mehe austamist.

Samasugust Olevi lamba tapmist kuuleme Soomestki. Üks kirikukatsumise-protokoll 1738. aastast kõneleb veel „Olli lambast“ Kõige vanemad jäljed Olevi austamisest Soomes ulatavad 1453. aastani tagasi.

NIGUL.

Peapiiskopp Nikolai sai rooma- ja greekausulistele pühaks meheks, keda rohkesti austati. Nikolai esines täiesti rahvamehena, tegelikultki töötegijat aidates. Kristlik kirik määras talle kaks mälestusepäeva: 9. mail ja 6. detsembril; neist on viimne Eestis säilinud. Vanemal ajal tunti Nikolaid meilgi meremeeste kaitsjana, uuemal ajal on see külg, aga ülepea kogu ta tegevus Eestis unustatud; ainult mõnes harvas kohas peetakse teda veel karja kaitsejaks, kellelt iseäralikul puhul loomade kosumist paluti. Muidu on ta päev kodu käivatele surnute hingedele austamise- või teenimisepäevaks määratud. Kui ka hingede-aeg kooljakuu kestab, usub rahvas, et surnute hinged pärast seda aegagi veel maa peale tulevad, nimelt nigulapäeval (vd. Eesti mütoloogia, l. 45—47). Ei selgu küllalt, kas neid vahet pidamata arvatakse maa peal viibivat, igatahes esinevad nad järgmise aja tähtpäevil, nagu toomapäeval, jõulus, uuel aastal, isegi tõnisepäeval. Õlgi tuuakse toa põrmandule, et vali käimine hingesid ei segaks; hoitakse igasuguse kära ja müra tegemise eest, isegi valjult rääkimine on keeldud. Vastasel korral hakkab Kõu järgmisel suvel valjult kärkima ja palju kahju tegema. Viimne usupunkt tähistab sinnapoole, et Kõu resp. Vanataat surnutega lähedas ühenduses seisab. Igatahes on Nikolai, kellest eestlased Nigulas, Nigul teinud, oma pühalise iseloomu kaotanud ja ta mälestusepäev hingedekultuse-päevaks muutunud. Püha Nikolai mälestuseks on Virumaal ja Läänemaal Nigula kirikud ja Tallinnas Niguliste kirik, ka Pärnus Nikolai kirik.

Saksamaal esineb Nikolai mardisandina, vahel pika valge habemega, vahel piiskopi kujul, vits käes, vahel kott seljas, küsib lapsi taga, lööb halbu vitsaga, kiidab häid. Kuna Eestis nigulapäeval vaikus valitseb, tehakse Saksamaal sel päeval just kära, müra, et kurje vaimusid eemale peletada.

PEETER.

Kuna Rooma usu pühalistest mõnda Eestis rohkesti paganastatud, nii et nad nagu paganuse olevusteks muutuvad, ei ole tähtsamad apostlid kuigi palju mütoloogiasse tunginud, vähemalt ei ole teated nende austamise kohta uuema ajani endid alal hoidnud. Kõige vähem teeb rahvaluule Paulusega tegemist. Laulud nimetavad teda „looja sulaseks“ üheskoos Peetriga (=Peetrusega). Korra öeldakse ta kohta:

Paavel, looja palgapoissi.

Kui ülepea Paulusest kõneldakse, esineb ta ikka venestatud kujul „Paavel“

Pisut enam esineb Peetrus. Legendid teavad tast mõndagi kõnelda, aga nende legendide sisul on vähe tegemist mütoloogiaga. Tihti nimetatakse teda taeva ukse ehk värava hoidjaks. Mõne korra rändab ta Jeesusega mööda maad, jääb öömajale, on rehepeksmise juures j.n.e. Rahvalaulud mainivad teda vahel Maarja ehk Õnnistegija sulasena. Laulus, mis merde kukkunud soast kõneleb, kannab ta nime „püha sulane“

Siis läen Peetri palveelle:
Oh Peeter, püha sulane,
Paavel, looja palgapoissi,
Mine, too suga meresta,
Pärjelauda laineesta.
Ei läind Peeter, ei läind Paavel.

(Neus, Estnische Volkslieder, l. 101.)

Rahvalauludes ei kanna see apostel ülepea Peetruse nime, vaid teda hüütakse ikka Peetriks. Varemal ajal austati teda rohkemini. Leidub teateid, et teda Põhja sõjani „kalajumalaks“ peetud. Et Peetrus Õnnistegija õppijaks hakkamiseni kalamehe ametit pidas, ei või imestada, et teda hiljeminigi kaladega ühendusesse seati. Tingimata läks aga see kaladega ühendusesse seadmine juba võõra maa katoliiklastelt välja, kellelt eestlased ta austamist õppisid.

Rahvaluules esineb mõne korra Peetrus koguni mao elussekutsujana. Kuri vaim maganud kivi peal, ila jooksnud suust. Peetrus soovinud, et Jeesus sellele elu annaks. Jeesus täidab soovi, aga ütleb, et kurjast tuleb kurja (K. Krohn, Suomalaiset syntyloitsut, l. 35). Peetrus saab pea aga oma soovi kahetseda. Jeesus ütelnud Peetrusele: Pista sõrm ta suhu! Peetrus pistnud Jeesuse sõna peale ilast tekkinud mao suhu sõrme. Madu hammustanud kohe sõrme. Peetrus karjunud: Ai, ai, see on kibe! Jeesus saatnud Peetruse nõianaise juurde, kes Peet

ruse sõrme terveks teinud (K. Krohn, Finnisch-Ugrische Forschungen I, 3, l. 162). Selle teate järele kahaneb Peetrus täiesti tavaliseks inimeseks, kes nõianaiselt peab abi paluma; siin ei ole ta jumalusest enam midagi järel.

Russovi teadete järele tehti keskajal meie maal peetripäeva ööl iseäralikka tulesid, kelle ümber hüpati, tantsiti ja rõõmupidu peeti, just niisama kui jaanööl jaanitule juures (Chronik, lk. 78).

Kas eestlased Peetrust kunagi sakslaste moodi ka lukusseppade pühaliseks, kaitsejaks, kaitseülemaks pidasid, selle kohta pole ma mingisuguseid andmeid leidnud. Et Rooma kirik Peetrust taevaukse hoidjaks pidas, kes oma võtmega taevasse minejatele tee avas, seletab ta lukusseppade kaitseülemaks saamist. Kirikutes näeme tihti puust väljanikerdatud Peetruse kuju, võti käes. Mõnigi kirik kannab meie päevini Peetruse nime, nagu Peetri kirik Järvamaal, Peetri kirik Tartus.

Varemal ajal ohverdati peetripäeva hommiku vara pühadele allikatele. Seda ohvrit kutsuti „Peetripäeva hommiku anniks" Muidu usuti Kreutzwaldi teadete järele veel, et peetripäeval, 6. märtsil, v e t e - e m a allikaid uuele elule äratab ja neist sel päeval iseäralikku kohinat ja vuhinat kuulda (Der Esten abergl. Gebräuche, l. 76). Allikate ärkamist tunneb rahvas küll, aga et vete-ema seda korda saadab, sellest ei tea ta midagi.

ANDRES.

Vähem mälestusi on Peetruse vennast Andreasest rahvasuhu järele jäänud. Piibli Andreast nimetab rahvasuu Andreseks, Andruseks. Venelastel sellevastu esineb Andreas=Andrei nende pea-apostlina. Vististi hüüdsid kalamehed katoliku usu ájal Andrest niisama appi kui Peetrust, sest püüdis ta ju nooruses venna Peetrusega üheskoos kala. Soomlased tunnevad meie ajani Andresele määratud õngitsemisesõnu:

Anna, Antti, ahvenia,
Pekka, pieniä kaloja!

Antti tähendab siin sedasama, mis Eesti Andres, ja Pekka sama, mis Eesti Peetrus.

Kuna Peetrus „püha sulase" nime kannab, annab rahvasuu Andresele vähe meelitava aunime „hädasulane" ja ta esinemine on ülepea hädaga ühendatud.

Oh Andrus, hädasulane,
Too tallist hädahobune,
Pane selga hädasadul j.n.e.

Edasi nimetatakse samas rahvalaulus:

Peeter, püha mehe poega,
Andrus, hädamehe poega.

Rahvalaul ega rahvasuu ei anna seletust, missuguse hädamehe poeg Andrus olnud ehk missuguse hädaga tal enesel tegemist olnud.

Teises rahvalaulus palutakse Andrest appi merde kukkunud harja otsima. Aga Andresel puudub selleks aeg:

Peeter tegi pingikesi,
Andres aluslauakesi,
Paavel peale padjasida.

Ilmade kohta arvatakse Andrest mõju avaldavat: Andres tuleb ja harutab ehk Andres paneb pulga ette.

Andresepäev peab tulevikkugi ette kuulutama. Võetakse pang vett, tehakse pilbassild peale, pannakse voodi alla; keda sillategija unes näeb sillast üle tulevat, see ta tulevane teine pool.

Tingimata on Andres nime „hädasulane" hädaldamisest pärinud. Kui Õnnistegija tahab 5000 meest sööta, ütleb Andreas, et ühel poisikesel 5 odraleiba ja 2 kalakest, aga lisab hädaldades juurde: Mis see on nii mitmele? (Joh. 6, 9). See hädaldamine, asjata hoolitsemine vajutab Andresele hädaldaja pitseri peale ja Andreas muutub rahvasuus „hädasulaseks"

Hiiumaal on Andres koguni meremeheks tehtud. Kõpu poolsaarel kannab üks kõrgem koht Sant Andrease mäe nime. Ennemuiste olnud see St. Andrease mägi ainult väike laid meres; selle laiu otsa läinud kapten Andrease laev hukka. Sellest kaptenist saanud hilisem mäeks kerkinud laid nime St. Andrease mägi. Juba Sant Andreas tähendab, et meil siin pühalisega tegemist. Apostel Andrease auks ehitati paavstiusu ajal sellele künkale püha Andrese kabel ja sellest kabelist päris mägi enesele nime. Preester ei tahtnud seal käia jumalateenistust pidamas, seletab rahvasuu; ta süüdanud kabeli põlema ja põletanud ära. Sest ajast saadik on mäel alati suitsu näha (Oma maa II, l. 92—93).

TOOMAS.

Toomas tuletab Eesti mütoloogias omast kohast roomlaste Jaanust meelde: ta esineb nii-ütelda kahe näoga, puhu jumalana, puhu vanapaganana, puhu katoliku usu püha mehena, puhu jätisena. Enam kui kusagil mujal on rahvas Tooma isikus mõisted segamini heitnud, Rooma usu pühamehe austamise paganuse kommetega iseäranis rohkel mõõdul kokku sulatanud.

Apostli Tooma mälestusepäevaks määras katoliku kirik juba varakult 21. detsembri, Greeka kirik 6. oktoobri. Viimne toomapäev on meie rahva seas vähe tuttav, seda enam aga esimene. Peale selle tuletab õhtumaa kirik veel pühapäeval pärast ülestõusmise-püha evangeeliumis Toomast meelde. Viimaks olgu nimetatud, et Kraasna maarahvas veel nädal või paar pärast mihklipäeva Toomast austab.

Toomas kannab rahvasuus mitut „ristinime": Must Toomas, Tahma Toomas, Nõgi Toomas, Püha Toomas, Maajumal Toomas, Toone Toomas, Katkujumal Toomas, ka Katku Toomas. Tihti nimetatakse toomapäevagi ühe ehk teise eelmainitud nimega. Päeva hüütakse vahel aga ka nõgikukepäevaks ehk nõgikikkapäevaks, ka tahmapäevaks.

Toomapäev helistab jõulud sisse, esineb jõulude ettevalmistamise päevana. Just niisamasugust arvamist avaldavad soomlasedki. Hyvä Tuomas joulun tuopi, Hiiva-Nuutti poijes viepi! ütlevad nad. Meil tuntakse Soome lahe rannas mõnes kohas küll ka nuudipäeva, Kuusalus Iivaknuudi päeva, aga mul tundmata, et seda päeva meil jõulude lõpuks peetakse. Tavalisesti arvatakse meil kolmekuninga-päeva jõuludele piirikivi määravat. Kuusalus ometi antakse Iivaknuudi päeval (7 jaanuaril) jõululeiba loomadele (Eesti Kultura II, l. 270).

Üks Soome rahvalaul palub Toomast tulla ja jõulu kaasa tuua:

Tule meille, Tuomas kulta,
Tuopa joulu tullessas,
Olkikahlo kainalossas,
Olluttynnyri olallas,
Viinapottu povessas,
Pikari pivossas,
Juustot, kakot kainalossas!
Kyll' sä meidän talon tunnet,
Musta risti portin päällä,
Kirjava kissa portin alla.

(Varonen, Vainajainpalvelus, l. 188.)

Jõulu sissehelistamise päevana esinedes võib toomapäev üsna õigusega Musta Tooma, Tahma Tooma nime kanda. Selle päevaga algab suur puhastamine, koristamine, küürimine. Majad koristatakse ja puhastatakse seest- ja väljastpoolt jõulude vasta. Kõik tolm, tahm, pühkmed pühitakse majast välja. Selle pühkimise tagajärjel siis ka üsna loomulik, et päev nõgikuke-, nõgikikka-päeva nime kannab. Peale selle küüritakse laudu, pestakse pesu, lühidalt püütakse kui mitte aastast, siis ometi sügisest mustust majast ja ümbrusest koristada. Peale selle väidab, rahvas, nagu muutuksid enne seda päeva kõik riided ja pesu ruttu väga mustaks ja kõik kohad võtta palju tahma, tolmu ja tolka külge. Teise arvamise järele sünnitab just Must Toomas kõike seda tolmu, tolgendid ja mustust. Tolmu ja mustust hüütakse tihti lihtsalt Mustaks Toomaks, ja majade ja asjade puhastamist „Musta Tooma majast väljaajamiseks" Toomas esineb seega päris rehepapina, korstnapühkijana, jätisena. Iga maja perenaise ja peremehegi kohus on seda musta sallimata külalist enne kalli püha tulekut majast välja tõrjuda. Vanal ajal käinud keegi isik igal pool majades järele vaatamas, kas kõik ruumid ja asjad ajakohaselt puhastatud, kas Tahma Toomas toast, majast välja aetud. Niisugust meest kutsuti „nõgikikkaks" (Wiedemann, Aus dem inneren u. ä. Leben, l. 371). Aja jooksul päris kõnekäänd „Musta Toomast majast välja ajama" sellesama tähenduse kui „maja koristama, puhastama"

Nagu näha, kujutati Tartumaal Musta Toomast isikuna ette. Et seda isikut majast väljaajamisel ilmsi näha ei olnud, valmistati ainetest niisama Tooma kuju, nagu muil juhtumistel metsiku kuju. Võnnust teatab P Rootslane, et seal vanasti Musta Toomast tehti ja pärast maha maeti. Tooma tegemiseks tarvitatud ained tuletavad omalt kohalt krati valmistamise aineid meelde. Tooma jaoks võeti vana ahjuluud, vana ree „peris" ja tahmaga ja tolmuga mustaks määritud kaltsukott. Ahjuluuast sai Tooma pea ja selgroog, kaltsukotist Tooma keha. Keha kõideti ree „perisega" pealt kinni ja — Toomas oligi valmis. Toomapäev nõudis Tooma mahamatmist. Selleks kaevati juba aegsasti haud valmis. Toomapäeval võeti krati tõugu Toomas, kanti haua äärele, visati hauda. Siis kohe muld Toomale peale. Kardeti nimelt, et kui Toomast varsti hoolega kinni ei maeta, siis Toomas hauast välja ronib ja majad tahma, tolmu ja mustusesse uputab. Aga hoolsalt kinniaetudki hauast võis Tahma Toomas välja pääseda. See sündis siis, kui keegi loom hauale juhtus ja üle haua kõndis. Kohe tuli Toomas hauast välja, ronis tuppa ja seal algas nüüd tõsine korstnapühkija valitsus; Toomas kippus maja tahma ja tolmu uputama.

Nende teadete järele esineb Toomas tolmu, tahma, mustuse, kasimatuse, koristamatuse haldijana. Puhtusega, pesemisega, küürimi-

sega võib seda vaenlast ometi ära võita. Puhtus on see mõõk, mis Tooma ajab põgenema.

Mustast Toomast sõmm edasi — ja me jõuame Toone Tooma juurde. Mustusehaldijas esineb Toone Toomana surma- ja katkuhaldijana. Hupel nimetab Toone Toomast katkujumalaks (Topographische Nachrichten II, l. 145). Rahvas nimetab Musta Toomast, Toone Toomast tihti surma ja hukatuse toojaks. Iseäranis seatakse Tooma nimega katku ühendusesse, nii et Toomas sedasama, mida katk tähendab. Nii tarvitatakse kõnekäändu: „Tooma kange käsi" tähenduses tappev katk, ehk Toomas ei puutu" tähenduses „katk ei puutu" Selle asemel on kõnekäänul „Toone Toomas mind pärib" enam üleüldine tähendus = surm mind pärib (Wiedemann, Aus dem inneren u. ä. Leben, l. 370).

Katku- ja surmatooja kõrval esineb Toomas mõne korra rahvausus aga ka veel katku eest kaitsjana, varjajana (Eestimaa rahva kalender 1836). Hüüti Toomast appi, et ta katku eest varjaks ja kaitseks. Missuguste sõnadega ehk palvetega see sündis, pole ma teada saanud. Küll aga olen nõiasõnad — vitsasõnad — leidnud, kus Toomast appi palutakse peksmise ja peksuvalu eest varjama. Need sõnad kuuluvad järgmiselt:

Ma läen meesta mattamaie,
Tamme pakku tahumaie;
Soost ma tõie sõjavitsa,
Küla alta külma vitsa,
Pajust tõi malga palava.
Tule Toomas, jaka Jaanus,
Tule Toomas, viska vilti,
Kata karvane kasukas.
Ma läen metsa mattamaie,
Tamme pakku tahumaie,
Mees mul mürgina ehena,
Tamme paku taoline,
Vitsad villased käena,
Vitsad villa takuni!
Tule Toomas, jaka Jaanus,
Tule Toomas, viska vilti,
Kata karvane kasukas;
Soost ma tõie sõjavitsa,
Küla alta külma vitsa.

(Üles kirjutanud H. Martin Helmest.)

Igatahes puuduvad selgemad teated Tooma tegevuse kohta surma võimu esitajana kui ka katku ja surma eest varjajana. Niisama vähe kui me teda vikatimehena tunneme, tunneme teda ka heategijana.

Kuna Toomas ühel pool surma ja katku esitab, esitab ta Kraasna maarahva seas püha meest ja maajumalat. Kraasna maarahvas teeb vahet Vene jumalate ja maa- (Eesti) jumalate vahel. Maajumalatest tuleb

Toomast kõige tähtsamaks nimetada; temast on rohkem mälestusi kui teistest järele jäänud. Rahvas hüüab teda pea pühaks Toomaks, pea maajumalaks Toomaks. Elukohaks määras Kraasna maarahvas talle ohvriaia, aianurga. Dr. Kallasele öeldi Tooma kohta: Pühä Tooma aia nulgah istus (Kraasna maarahvas, l. 70). Sinna viidi talle mõnesuguseid ohvrid, vähemalt korra nädalas. Paraskova külas anti Dr. Kallasele järgmine seletus Tooma tähtsama ohvri kohta: Pererahvas on põlvili maas, peremees riputab nende ümber puhta saunavihaga vett, kannab põrsa, kana ja kuke ümber põlvitajate. Ohvriloomad tapetakse peremehe poolt ära ja keedetakse, kana ühes, kukk teises katlas. Peremees paneb ohvriloomade pead väikesesse kasti ehk matti, segab neid seal käega ja astub aeglasel sammul ümber põlvitajate ja hakkab siis ka ise põlvitades Vene jumalaid paluma. Palve lõpetamise järele viib peremees pühale Toomale aianurka osa ohvrit, (Kallas, Kraasna maarahvas, l. 77).

Siiski mitte ainult ohvriaias ei kumardanud Kraasna maarahvas oma maajumalat Toomast, vaid mõnes kohas, nagu Sülätüvas, käidi teda ka metsas kuuse all kumardamas ja austamas (Kallas, Kraasna m. r., l. 70). Kuuse all oli kadakane rist. Urvaste kirikukatsumise-protokoll 1683 kõneleb ka ühest ristist, mis sinna katku ajal Toomale püsti pandud. Muidugi loodeti risti all Toomast kumardades katku vasta hõlpsamalt Tooma käest abi. Sangastegi protokoll kaebab selsamal aastal, et üks talupoeg Tooma risti juures ohverdab ega käi kirikus. Isegi heinamaal austati siin ja seal Toomast. Metsa ja heinamaalegi viidi ohvrid. Mõnes kohas anti Toomale väikesi toiduosasid (Kallas, Kraasna m. r., l. 91). Teisal oli sellevasta perekahi ikka Toomale määratud. Ohverdades paluti tavalisesti perekonna hea käekäigu eest. Palumine sündis enamasti neljapäeval. Suuremal mõõdul austati Toomast nädal, kaks ehk kolm peale mihklipäeva (Kallas, Kr. m. r., l. 84). Noorpaar viis kirikust tulles Toomale aianurka muna ohvriks; siis tehti aianurgas veel palvet ja pärast alles mindi pulmamajasse.

Toomale peetud palvete katkenditest on Dr. Kallas 5 üles kirjutanud. Igas palves nimetatakse Toomast pühaks Toomaks, mõnes maajumalaks, teises külajumalaks. Toomaga üheskoos mainitakse püha risti. Igas palves tehakse Toomale kõrge kumardus. —

Ülepea oodati pühalt Toomalt, maajumalalt, ohvrite ja palvete eest õnnistust ja head käekäiku vasta. Kui toomapäeval Toomale ohverdati, anti liha rohkesti kogu perele ja öeldi: Toomal helde käsi, ega ta kunagi ilma jäta! ehk jälle: Tooma helde käsi ei väsi andmast! Ütlus käib küll ainult osasaamise kohta ohvriannetest, aga ta näikse kaugemale sihtivat, Tooma üleüldse heldeks andjaks, hea osa jagajaks tegevat.

Virumaal hüüavad tütarlapsed lõikuse ajal Toomast appi virkust ja jõudu andma. Ühtlasi esineb Toomas sel puhul nagu peigmees. Kui nimelt keegi tüdruk väsib ehk lõikusel muidu teistest maha jääb, hakkab mahajääja laulma:

Mina kures ja kuub seljas,
Teomehed tulevad ja Toomas hulgas.

Rahva seletuse järele tähendada Toomas peigmeest. Tooma nime nimetamine anda neiule igatahes jõudu ja virkust ja ta jõuda teistele järele. Andmeid liig vähe otsustamiseks, missuguse Toomaga meil siin tegemist.

Rahvalauludki tunnevad Toomast, kuid nende Toomast ei või me mingisuguseks mütoloogiseks Toomaks nimetada. Toomas katsub esmalt Väinämöise viisi enesele kullast ja hõbedast naist valmistada, kosib aga ebaõnnestumise järele enesele tavalise neiu. Pea hakkab Toomas naist vihkama. Tooma juurde ilmub must mees, lubab naise ära hukata. Must mees täidab lubamise, süü langeb ometi Tooma peale, Toomas pärib teenitud nuhtluse (Setukeste laulud I, 36). Teises rahvalaulus esineb Toomas joomapidul. Käskjalg tuleb Toomast kutsuma: Tule koju, kari kärvab! Toomas ei lähe, arvates, et laadalt saab uusi loomi. Teine käskjalg kutsuma: Tule koju, hobune otsa saamas. Toomas vasta, et laadal teisi küllalt. Sööb, joob edasi. Kolmas käskjalg: Tule koju, isa, ema suremas! Nüüd Toomas minemas, sest isa ei saa linnast ega ema laadalt (Setukeste laulud, I, 96). Kuna esimene laul meid muinasjutumaailma viib, kujutab teine laul juhtumist igapäevasest maailmast. Tahma Toomaga, Toone Toomaga ja maajumalast Toomaga puudub laulu Toomastel ühendus.

Sellevasta juhivad mõned toomapäeva pidamise kombed meid osal Toone Tooma, osalt püha Tooma austamise juurde tagasi. Alutaga tapet sel päeval iseäralikka tempa tehes sikk (Boecler, Der Esten abergläubische Gebräuche, l. 93). Kreutzwald oletab sel puhul, et sellest siku tapmisest ehk Turise pidu järelkõla võib leida. Mitte Turise pidu järelkõlaks ei või siku tapmist nimetada, vaid Tooma austamise mälestuseks. Selle ütlusega ei taha ma väita, nagu oleks sikuohver algusest peale Toomale määratud. Ei, ennemuiste oli Tooma asemel ohvrisaajaks keegi muu isik, kuid mitte, nagu Kreutzwald oletab, kahtlase olemisega Turis.

Mitmed toomapäeva kombed sihivad sinnapoole, nagu oleks meil Toone kultusega tegemist. Nende hulka võime kõik need arvata, mis toomapäeval täielikku vaikust nõuavad. Kui ka sel päeval jõulu koristamised algavad, ei pruulita ometi õlut. Arvatakse: Toomas läheb tõrde, s. o. Toomas ei lase õlletegu õnnestada. Teisal jälle üteldakse, et must Toomas sel päeval ise tõrres istub ega anna õllele mahti hakata kää-

rima (Wiedemann, Aus dem inneren u. ä. Leben, l. 370). Igal pool ei panda siiski küllalt rõhku Tooma tülitamise peale tõrres olemise ajal; Toomas aetakse välja, õllevesi pannakse just sel päeval tõrde, ilma kartmata, et Toomas õlle rikub. Niisugusel puhul antakse külarahvalegi õlut, lootes, et loomad siis paremini sigineksid. Enam ebausu maik juures on kombel, sel päeval mitte kartulid ega aiavilja leent keeta, eeldades, et niisugusel korral suvel kanad kapsad ära söövad.

Surnutekultust tuletavad meelde keelud, et toomapäeval ei tohi jahvatada, ei veskis ega käsikivil. Jahvatamine segaks teadupärast surnute rahu. Ülepea ei tohtinud sel päeval mingisugused rattad liikuda, ka mitte vokirattad. Kuna keeld alguses surnutele rahu nõudis, otsis rahvas hiljemini keelule isesuguseid põhjusi: rataste liikumine tuua kahju põllutööle ja karjale, ketramine panna linade kasvamise ja lammaste siginemise kängu; lambad hakata ringi käima nagu rattad. Soomlased tunnevad niisamasugust keeldu kui eestlasedki toomapäeval ketramise kohta. Kuid nad ulatavad selle keelu toomapäevast kuni kolmekuningapäevani (Varonen, Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla, l. 190). Aga ka Läänes viiakse mõnes kohas toast vokid kuni kolmekuningapäevani välja. Nimelt peeti vanasti Hanilas niisugust kommet. Ketramise asemel tegid naised toomapäeval agaralt vorsti. Üks vorst viidi niisugusel korral ohverdamisepaika. Kellele see ohvrivorst oli määratud, ei selgu enam meieaegseist tedetest. Vist keskajal Toomale, varem kellelegi muule.

Eesti saarte rootslaste seas näikse toomapäevaga mingisugune mõiste vanapaganaga olevat ühendatud. Nad pidasid iseäranis selle päeva õhtut pühaks, seda „lilh — jul — kõilde“ nimetades. Nad tegid pihlaka okstest rista uste ja akende peale (Russwurm, Eibofolke § 296, 299). Pihlakat ja rista tarvitati tavalisesti vanapagana vasta.

Toomas esineb veel rahva tähelepanemise sõnades ilmade kohta. Öeldakse: Mart matab, Kadri katab, Andres harutab, Toomas topib, Siim teeb sillad peale, Peeter pistab pulga ette. Toomapäeva-aegist tuisku nimetatakse „Tooma tuisuks“ Veel ütleb Tartumaa rahvas, et toomapäeval tombitakse kõik teed kinni. Rahva seas kuuldakse kõnekäänu: Niglus nõgel, Toomas tomp.

Toomapäeval on ajalooski oma tähtsus. Viljandimaa rahvas pidi toomapäeval Viljandi lossi kümnist viima. 1343. a. kümnist viies võtsid maksumaksjad nõuks kõik sakslased lossis ära tappa. Mehed pugesid viljakottidesse ja lasksid endid regedel lossi õue viia. Kuid sakslased said märku, tapsid kõik salanõulised kottides ära. Nuhtluseks pandi Viljandimaa rahvale uus Tooma maks peale. Selle maksu pidid nad iga aasta toomapäeva õhtuks Viljandi lossi viima. Lähedane oja

saanud sellest inimeste tapmisest enesele nime „Valuoja“ (J. Jung, Kodumaalt VII, l. 35). Toomas jäi seega Viljandimaa rahva sekka väga kurba kuulsusesse.

Tooma liig mitmekesised, ühe iseloomu teisele iseloomule vasta käivad tundemärgid annavad põhjust oletada, et nimekandja aja jooksul suure metamorfoosi läbi elanud, et katoliiklaste püha mehe eheteks rohkesti paganuse jälgi põimitud. Toomasse on kaks iseloomu ühendatud, üks katoliiklaste püha mees ja teine paganuse haldijas. Oleksin hea meelega valmis oletama, et paganuseaegne Tooni Toomaga ühte sulatatud. Esivanemad tuletasid vist aasta kõige pimedamal ajal surnuid, võib olla, ka surnute haldijat Toonit meelde. Ristiusu toojad olid selsamal ajal harjunud apostlit Toomast mäletama. Paganuse Toone mälestust eest leides püüdsid ristiusu kuulutajad Toonit ja Toomast ühte sulatada. Toomas moondus oma pühadusepaistet alal hoides ühtlasi pimeda aja peremeheks, tahma ja mustuse kaitsejaks, surma valitsejaks. Aja jooksul unus Toone kuju ikka enam ära ja ainult Toomas jäi järele. Minu arvates annab Toone ja Tooma kokkusulamisest veel praegu tunnistust ütluseviis „Toone Toomas“ Omal ajal katsus A. Põrk („Postimees“ 1893, nr. 99) tõendada, nagu oleks Tõnn Toonest tekkinud. Nimede ühesugune kõla annab oletusele oma jagu tuge, kuid Tõnni ja Toone tegevus erineb liig palju teineteisest, selle oletuse vasta kõneldes. Tooni ja Toomas erinevad nimede kõla poolest enam teineteisest, kuid nende iseloomust leidub ühiseid tundemärka ja need tundemärgid toetavad oletust, et Tooni Toomaga kokku sulanud. Ennejõulused tumedad ilmad sobivad iseäranis Toone — Musta Tooma ajaks.

Peale Musta Tooma on surmale muidki ristiusu nimesid antud, nagu Mulla Madis, Liiva Hannus j. n. e. Musta Tooma kohta 21. detsembril maksab iseäranis ladinlaste sõna: Nomen est omen = nimi on tundemärk. Ilmad kuulutavad omaltki poolt, et Toomas must on.

LAURITS.

Ristikoguduse tagakiusamise ajal said keisri Valerianuse ohvritest Küprianus ja Laurentius iseäranis kuulsateks. Roomas võeti piiskopp Sixtusega üheskoos ta diakon Laurentius kinni ja viidi linnavalitseja ette. Laurentiuse järelevaatamise all seisis kirikuvarandus. Seda varandust ihkas linnavalitseja enesele. Laurentius palus kolm päeva aega varanduse kokkumuretsemiseks. Kolme päeva pärast ilmus Laurentius uuesti, kaasas koguduse vaesed ja viletsad. „Tule, vaata nüüd Jumala varandust, kogu õu on täis kuldriistu!“ ütles Laurentius ülemale. Linnavalitseja vihastas hirmsasti kulla ja hõbeda asemel ainult kerjajaid ja santa nähes. Arvates, et Laurentius teda pilkab, laskis linnavalitseja diakoni tulistele raudadele panna ja seal küpsetada. Ilma nurisemata, kaebamata suri Laurentius tagakiusajate küpsetajate kätte.

Laurentiust hakati pea pühaks pidama, tema mälestuseks kirikuid, kabelid ehitama. Rooma preestrid ja mungad tegid Laurentiuse aegamööda tulekaitsejaks tule ülevaatajaks, rahvas aga koguni tulejumalaks. Paavstiusu kuulutajad tõid Laurentiuse austamise meiegi maale. Meie rahvas ei jäänud roomlastest maha, jah, pidas pühast kannatajast mõnes suhtes ehk veel rohkem lugu kui ta kodukohas Roomas temast peeti. Laurentiuse auks ehitati meilgi pühakodasid, Laurentius pidi meilgi tuld oma valitsuse all hoidma, kuna meie paganuseaja tulehaldijas vähemalt nimepidi ametist lahti lasti.

Laurentius on mõnegi mälestuse meie rahva sekka maha jätnud, kõige rohkem ehk Kuusalusse. Kuusalu kirik kannab Laurentiuse nime. Rahvasuu teeb Rooma diakoni Laurentiuse koguni meie maa elanikuks. Ühed ütlevad, ta olnud õige Jeruusalemma usku mees, kelle maarahvas pärast Kuusalu kiriku ehitust sakslaste ässitamise peale Kuusalus ära põletanud. Teisendi järele ehitanud Laurentius, õigem Laurits, Kuusalusse paganate maale kiriku. Paganad ei sallinud kirikut ega Lauritsat. Ühe teate järele tahtnud paganad eestlased Kuusalu kiriku ära hävitada, aga kiriku ehitaja Laurits astunud neile vasta, käskides parem tema enese ära põletada kui kirikut hävitada. Paganad põletanud Lauritsa, jätnud aga kiriku seisma. Kirik kannab sest ajast peale Lauritsa kiriku nime. Lauritsa ärapõletamise kohal leitakse, räägib rahvas, iga aasta sõrmejämedusi punaseid pulki; nendega võib iga asja peale kirjutada, teiste arvamiste järele haiget kehaosa vajutades arstida. Iga aasta korjatakse neid sealt ära, aga ikka tekivad uued asemele.

Teiste meie maa Laurentiuse kirikute kohta ei räägi rahvasuu, et püha mees need ehitanud ega et ta seal ära põletatud. Laurentiuse nime

kannab meil veel Kuresaare kirik ja Pühalepa kirik. Prangli saare kabel kannab ka Laurentiuse nime. Vanasti oli Vana-Karisteski Laurentiuse kabel. 1640. a. kirikukatsumise-protokolli järele peetud Alistes Sammasti küla Loorentsi kabeli juures mõnesuguseid ebausu tempa ja viidud sinna ohvrid; antakse käsk kabel hävitada ja ohverdamisele takistusi teha. Ohverdamisega lootsid ohverdajad, et Laurits neid tulekahju eest kaitseb. Tarakvere vallas on Laaritsa mägi.

Eestlased ei nimeta Laurentiust ometi Laurentiuseks, vaid on nime, nagu mitmed muud rahvad, mitmet moodi lühendanud. Kohanimedes avaldub nimi väga mitmesugustes teisendites, ristinimena esineb ta meie päevil harva, kõige rohkem ehk Лаврентій kujul. Vanasti armastati seda nime meie rahva seas koguni rohkesti, seda tunnistavad järgmised, suuremalt jaolt hulgakaupa leiduvad kohanimed: Lauritsi, Laaritsi, Laratsi, Lartsi, Loorentsi Looritsi Lauri, Laari Luuri. Aga Laurentiusest tehti vanasti mõnel pool isegi Laberits, Labõrits, Labrits, Rentsius, Rentsus, Rents, Rints Rent.

Tulejumala, ei, ütlen parem tulehaldija nimetamiseks tarvitab rahvasuu sõnakujusid Laurits, Laarits, Larats, Laberits, Labõrits, Labrits. Kuna ühe rahvajutu järele Laurits Kuusalu kiriku ehitab, esineb ta teise järele palju vanemana. Mõni legend laseb Jeesust juba Lauritsiga, Laratsiga tegemist teha. Jeesus peksab reht seda viisi, et tule viljavihkudesse paneb. Tuli puhastab vilja kõrtest ja aganatest. Mõne legendi järele käib Jeesus kepiga tule ümber, üteldes: Laurits, vakka! Ehk: Laurits, ära mine lakka (laudile)! See tule ümber käimine keelab tuld maja põlema süütamast. Teisendid lasevad Jeesust ainult tule põlemist pealt vaadata ja tule kaugemaleminemist sõnadega keelda. Niisuguste legendide järele peaks Laurits juba enne Jeesust olema elanud.

Ülepea valitseb rahva seas arvamine, et Lauritsil võimus tuld takistada, sumbutada ja tulele piirisid panna. Seks tuleb Lauritsit appi paluda. Appipaluja peab tulesõnu mõistma. Kuuldes, kudas Jeesus tulesõnadega Lauritsit nimetas, tahtis korra üks peremees niisamasuguste sõnade abil reht peksta, kuid sõnad ei mõjunud: tuli põletas kogu rehe (Teine Rahvaraamat, 45).

Rahva teadmise järele panevad järgmised tulesõnad tulele piiri ehk sumbutavad tule:

Tas *), Laurits, tas, Laurits,
Kivi kõva, vesi vana. Aamen.

---

*) Alguses muidugi: Tasa, Laurits, tasa, Laurits.

Teisal ei hüüta tule kustutamiseks ometi Lauritsat nimepidi appi, vaid astutakse Jeesuse nimel ta vasta: „Tuli, ma käsin sind sinu leekide hõõgamise juures ja Jeesuse Kristuse nimel, et sina pead paigal seisma ning mitte edasi põlema Jumala see Isa nimel †, Jumala see Poja nimel † ja Jumala see püha Vaimu nimel †. Aamen.“

Ehk jälle: „Jumal hoidku tuld kitsas kohas, pidagu pihus, kandku kamalus; seinad seisku serviti paigal; katus kõikumata kaksiti peal; raha, vara liikumata, peatoidus puutumata!“

Mõnel pool arvatakse, et tulesõnade oskajad tulega võivad väga hooletult ümber käia; neil pole iialgi tulekahju karta. Ja pääsekski korra nende majades tuli lahti, tulesõnadega oskavad nad tule sedamaid kustutada. Laurits varjab nende hooneid alati tulekahju eest.

Teisal valitseb usk, et tulesõnadest üksi vähe, vaid et Lauritsile ohvridki tuleb viia. Alles ohvrid teevad Lauritsi meele nii heldeks, et ta hooneid hoiab õnnetuse eest. Kuna kodumaal Lauritsile ohverdamine ammu juba ununenud, leidis Dr. O. Kallas sellest Kraasna eestlaste seast veel jälgi. Viimsed viisid tulehaldijale rehekahja. Viija oli nimelt peremees; naisterahvas ei tohtinud ohverdada. Rehekahi kanti rehte ahju otsale, aga kolm korda pandi sellest ka ahju suhu tuha peale. Ohvri puhul palus peremees ise järgmiselt: „Pühä Laberits! Sulle puhta ollega, nii kauni kahaga — — rihe hoitmast — — hoia mu rihekeist, hoonekeist tule palangu eest, vee upungu eest!“ Ehk jälle teist viisi: „Pühä Labõrits! Hoia sa hädast, patust — — hoia sa hoonid — — lätsi is palama!“ (Kraasna maarahvas, l. 87).

Kuna muidu püha Jüri karjaste haldijas on, tahab Kraasnamaal Laberits ainuvalitsust ta käest kiskuda. Kraasna karjased hüüavad tulehaldijatki enestele appi, nimelt kevadel, karja väljalaskmise puhul. Siis heidavad nad lapaka tulde ja paluvad, et püha Laberits nende riideid hoiaks. Ei selgu küllalt, kas Laberits karjaste riideid ülepea kulumise ja rebenemise eest peab kaitsma, või ainult selle eest, et õitse- ehk muu tule ääres leek nende riideid ei rikuks.

Lauritsat arvatakse austajatelt nõudvat, et ta päeva täiesti pühaks peetaks. Igasugune töötegemine oli vanasti lauritsipäeval keeldud. Töötegemine ulatas ahju kütmiseni, keetmiseni, küpsetamiseni. Isegi piibumehed ei tohtinud sel päeval piipu suitsetada. Saaremaal maeti isegi tulerauad sel päeval tuuleveski alla ehk kiviaedadesse. Lauritsipäeva rikkujaid, nimelt sel päeval tule ülestegijaid ootas ränk nuhtlus ees: Laurits tuli neile tulega kätte maksma. Ühest Kuusalu õpetajast räägitakse — Kreutzwald peab seda Boecleriks —, et ta rahvausu pilkeks lauritsipäeval teinud kööki suure tule. Varsti tõusnud piksepilv,

välk löönud kirikutorni sisse, mõne silmapilgu pärast põlenud kirikutorn lausa tules. Seda hoiatusejuttu räägitakse Eestimaal mitmet moodi (Der Esten abergläubische Gebräuche, l. 88).

Hanila Kaseküla kohta kõneldakse, et see korra täiesti ära põlenud. Sel puhul tõotanud küla elanikud, et nad iialgi enam lauritsi-, pärtlipäeval ei taha tööd teha, arvates, et küla põlemine nuhtlus on Lauritsi mitteaustamise eest. Seda muistist tõotust on Kaseküla uuema ajani hoolsalt pidanud. Mitme muu küla kohta teatakse niisamasugust lugu rääkida.

Iga töö kannul ei käi küll tuli ega välk, aga töö toob halbu tagajärgi. Põllul rikub töö põllu ära (Holzmayer, Osiliana, l. 65). Isegi kapsaaeda ei tohi kapsaid minna vaatama, — kapsad jäävad kohe kängu. Ei minda kapsaid vaatama, siis loodetakse kapsastest: Laurits loob lehti, Pärtel pöörab päid!

Isegi välk seisab, nagu eelolevast seletusest nägime, Lauritsi võimuse all. Neis kohtades, kus Laurits juba unulasse sattunud, seletatakse tuletegemise keeldu lauritsipäeval sellega, et tuli siis välgu enese ligi tõmbaks. Jälle teisal otsitakse keelule muud põhjust. Nagu tuttav, langeb lauritsapäev 10. augusti peale. Sel päeval hävitati 70 aastat p. Kr. Jeruusalemm ära. Rahvasuu seletab tuletegemise keeldu lauritsipäeval sellega, et sel päeval Jeruusalemma tempel kaks korda ära põlenud (Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben, l. 365).

Teisal loodeti Lauritsilt abi ja loeti ühtlasi paganusest pärit olevaid tulesõnu:

Tuli on tuima, raud on valju,
Tuli ei polda tuttavada,
Raud ei raiu langudasa,
Vesi ei vendada ubuda.
Tulgu siis tule isanda,
Tulgu siis tule emanda,
Tulgu tulda katsumaie,
Valgija valatamaie.
Sel on katila käessa,
Sel on kulpi kattilassa.

Teistes tulesõnades öeldakse, tulehaavu parandada püüdes:

Valge mees tõuseb meresta,
Valge kattela käessa,
Valge kepp oli kattelassa,
Ära puutu punakivisse,
Liha luie liigetesse.

Mõne korra peavad mitme muu hädaohu vastane abinõu — „Sator“ sõnad aitama. Need sõnad kuuluvad:

Sator
Arepo
Tenet
Opera
Rotas.

Need nõiasõnad on maailmas laialt tuntud. Väike-Aasias tarvitati neid juba 4. aastasajal pärast Kristust. Peale eurooplaste otsivad araablasedki neist abi. Saksamaal usuti veel 18. aastasajal nende võimu sisse tuld kustutada. Saksi-Veimari hertsog Ernst August määras 1743, et igasse külasse ja linna hangitagu taldrikuid pealkirjaga Sator arepo j.n.e. ja visatagu neid tulekahju puhul kustutamiseks tulde. Tulekahjud näitasid ometi pea, et nad hertsogi Sator arepost midagi ei hooli.

Kõigile neile teadetele vastasõdiva teate avaldab P. Lensin Viljandimaalt, kus ta ütleb karjalapsi oma noores eas 1845.—1850. a. paigu Lauritsi tuld olevat teinud. Laste püüd käis selle peale kõrgeid leeka sünnitada; neist hüppasid nad läbi ja palusid siis „Tule, püha Laurits, ülenda mu tuld, et ta kõrgesti põleks ja loidaks ja meie ilusaid ilmu saaksime!“ Ülepea lootsid karjalapsed, et tuletegemine, tulest läbi hüppamine ja palve pühale Lauritsile ilusaid, kuivi ilmu toob.

Ainult üht tööd lubati lauritsipäeval teha, nimelt vett kanda. Vee kandmistki võeti ometi määratud paika ette: Vett viidi esmalt pangega ahju peale, siis sisse. Niisugusel vee ahju peale viimisel oli oma teatud otstarve: aitas hooneid edaspidise tulekahju eest varjata (M. Varonen, Vainajainpalvelus, l. 342). Ei sadanud sel päeval vihma, viidi rannamail toobriga vett katusele. Siht niisamasugune kui vee ahju peale viimisel (Russwurm, Eibofolke, 299).

Ülepea pannakse meiegi päevil veel lauritsipäeval hoolsalt ilma tähele. Kui sel päeval müristab ehk kõuevihma sajab, teeb pikne sel suvel veel palju kahju, arvatakse Viljandimaal. Teisal jälle ustakse, et kui sel päeval kuiv ilm, palju tulekahjusid oodata; jälle teisal, et kui vahel päike paistab, vahel vihma sajab, talvel palju tulekahjusid oodata. Igatahes oletatakse, et lauritsipäeval ilm tulekahjud eeltuleval ajal ära määrab. Tulekahjude puhul on mõnel pool veelgi viisiks öelda: „Laurits lähti!“ Tulekahju tekkimisel avaldab siis Laurits täiel mõõdul oma väge ja rammu.

Lauritsit kardeti ja peeti pühaks. Rahva arvamistest selgub, et vanemal ajal Lauritsi mõõka — tuldki — kui just mitte pühaks ei peetud, siis ometi austati. Kõvasti keeldi ära tuld jalaga puutuda, sest, öeldi, tuli olla vanem kui keegi muu. Kuna vesi ja maa inimeselt vähemalt sülge

nõudsid ohverdada, keeldi seda tulele andmast; Laurits lasta sülitaja mokad minna kärna. Ei tohitud midagi roojast tulde heita: ikka arvati niisuguse teo järel karistus käivat, enamasti ikka kärnad süüdlase ihule ilmuvat.

Nagu enne tähendatud, esineb rehi nagu Lauritsi koduna, kuhu talle ka ohvrid viidi. Rehe ehitamise järele pidi ahi koguni iseäralikul viisil tuld saama. Kust ja kudas rehe ahju esimest tuld saadi, ei ole mul kahjuks korda läinud teada saada. Niipalju tean, et Hiius selleks muretsetud tulega piirg pandi põlema, piiruga leitseaugu ehk suitsuaugu juurde mindi ja sealt põlev piirg läbi augu tuppa pisteti. Selle piirutulega süüdati ahjus puud põlema. Niisugune tegu kaitses tule lahtipääsmise eest ja suitsu toas mahaheitmise eest.

Lauritsipäev arvatakse mädakuule lõpu tegevat ja sügisese külvi alguse ära määravat (Gutsleff, Anleitung, l. 303). Veel ustakse, et see päev õuntele alles nende õige maitse annab.

Tulekahju kannatajad läksid pärast Lauritsit vanemal ajal enestele „tuleabi" kerjama ja võtsid mõisast enestele kerjamiseks lubakirja (J. Jung, Kodumaalt VI, l. 79).

Lauritsi kultuur tunnistab omalt pooltki, kudas paavstiusk oskas paganust enesesse sulatada, endiste paganuse suuruste asemele ristiusu pühalisi seades. Vanade eestlaste müristamisejumala teenistus moondus püha Lauritsi teenistuseks. Kui palju vanu aineid mõlema kultuse kokkusulamisel kadus ja kui palju uusi juurde tuli, on raske ära määrata, seda enam, et aeg Lauritsigi kultuse suuremalt osalt unulasse viinud.

MADIS.

Apostel Matteuse nimi muutus Saksamaal Mattiaseks; see Mattias lühenes Eestis aga Madiseks, Matsiks, Matsuks. Rahvasuust on apostli Matteuse otsekohene mälestus nii hästi kui kadunud; ainult Madise kirik ja Madised tuletavad teda veel meelde. Peale madisepäeva 24. veebruaril leidub kalendris 21. septembril veel matteusepäev; viimase nime muudab rahvas tihti matusepäevaks. Rahvasuus kehastab Madis Liiva Hannuse kõrval surma. Tihti kõneldakse Mulla Madisest surma tähenduses. Mulla Madis esineb vähe armuheitjana; kui aeg täis, ilmub ta ja viib kirikuaeda. Mulla Madis näikse Manat kristlikul kujul esitavat; kaugemale teated ta tegevuse kohta ometi ei ulata.

Sellevasta on madisepäeva pühitsemises mitmed paganuse märgid säilinud. Madisepäeva tähelepanekutest ilmub, et rahvas arvab Madisel looduse kohta oma jagu mõju olevat: kus ta päeval lund sajab, sigib suvel palju kärbseid, sääski, parme, sõgelasi, kihulasi. Madis nõuab oma päeva pühitsemist, vastasel korral nuhtleb ta töötegijat edaspidi rängalt: hundid ja ussid kiusavad teda taga. Naisterahvad ei tohi ta päeval kedrata ega kududa. Kreutzwald teab keelu seletuseks iseloomuliku jutu jutustada: Pärisorjuse ajal sundinud valjud mõisavanemad kõiki valla naisterahvaid ja tüdrukuid madisepäeval ketrama. Vana usu jumalad ei mõistnud aga nalja. Vaevalt alanud töö, kui taevas pilve läinud, kange lumesadu ja kole tuisk alanud. Mitte ainult naabrusesse võõrsile sõitnud mõisavanemad, vaid sajad ilma süüta inimesed saanud selle tuisu käes surma. Sellepärast hüütavat tänapäevani uskmatatele: Mõtle madisepäeva tuisu peale (Der Esten abergl. Gebräuche, l. 77—78). Kreutzwaldi teate järele võib oletada, et Madis mingisuguse paganusejumala asemele astunud.

Nagu prohvet astub madisepäev meie silma ette, mõistab valjule talvele surmakohut ja ilmutab ühtlasi uue aja, kevade tulekut. Küll ei kanna madisepäev ametlikult pööripäeva nime, aga rahvas peab teda omalt poolt ometi pööripäevaks, sest see päev paneb nagu piirikivi talve valjusele ja annab teada, et piirikivi teiselt poolt kevade võimus algab. Mõnes kohas kutsutakse madisepäeva sellepärast ka „pööripäevaks“ ehk „taliharjapäevaks“.

Talve südamesõpru lund ja jääd hakkavad kõrred ja jääd madisepäevast vihkama, s. o. nad katsuvad talve südamesõpru kaotada, neid sulatada. Isegi lumi, mis sest päevast peale sajab, saab vanale lumele nagu kihvtiks: ta püüab seda ära hävitada. Mesikäpp päts tüdineb pikast unest ja katsub uniseid silmi avada. Meevedajad tunnevad

kõhutühjust; nad lähevad vaatama, kas nende mineva-aastane varandus veel vanal kohal seisab, ja maitsevad, kas ta enesest magusat maiku ei ole kaotanud. Läänemaal räägitakse, et kõik ussid ja putukad enestel küljed juba haigeks maganud ja nüüd teise külje peale endid pööravad. Viljandimaal arvatakse, et ülemaltähendatud loomad nüüd ülepea elusse ärkavad ja tegevust hakkavad avaldama. Kanadele antakse madisepäeval võti kätte. See tähendab: tänini pidi perenaine kanu söötma, nüüd on aga loodus edenenud, talve jäljed niipalju vähenenud, et kanad ise juba enestele toitu võivad leida ja perenaine kanade söötmise järele jätab. Et naisterahvad kiusatusesse ei langeks, viiakse pöörad, vändad, vokid, kedrevarred, hasplid, kerilauad ja muud keerutamiseriistapuud põllule kivihunniku otsa. Saaremaal lisatakse veel juurde, et sarnane väljavedamine juba madisepäeva laupäeval, siis päev enne madisepäeva, peab sündima. Sõrves ei lubata naistele kartulite keetmistki, sest kartulite keetmine madisepäeval tuua sõrulaste arvamise järele suvel kartulitele ussid võõraks.

Mõnes kohas tahab rahvas madisepäeva just nagu mõneks paastupäevaks teha. Rääkimata lihakeetmisest, mis keeldud, ei tohi Anseküla rahvas madisepäeval piimagi süüa. Piima söömine pidi söojale suvel sääsed külalisteks kutsuma. Jälle teisal keelatakse herne- ja kapsaleeme keetmine, sest niisugusel korral tulla ussid herneste ja kapsaste sisse. Kõik tööd on keeldud, mis kuidagi viisi kolinat ehk mürinat sünnitavad. Niisama vähe kui naisterahvad, tohivad meesterahvad sõeluda, jahvatada, taguda ehk muud sellesarnast teha, mis kudagi kolinat sünnitab. Mitte ainult toas, vaid õueski on säärane töötegemine keeldud. Ei tohita õue puid vedada ega heinugi tuua. Madisepäeval koju toodud koormad arvatakse madusid kaasa kutsuvat. Ei ilmunud maod kohe, suvel ilmuvad nad hulgakaupa elumajade ümber ja tungivad vahel majadesse. Mõned neist on õieti kurjad: nõelavad kariloomi ja kipuvad isegi inimeste kallale. Sõelumised ja jahvatamised jälle arvatakse suvel kärbseid, parmusid ja ülepea kihulasi majade juurde kokku kutsuvat. Kärbeste eemaletõrjumiseks kantakse pühkmeid majast kaugele: siis ei tule vaevajad suvel inimeste kallale. Madisepäeva tuulelgi arvatakse suve kohta mõju olevat, vähemalt külvamise kohta. Harjumaal öeldakse, et madisepäeva tuule järele suvel sedasama tuult tarvitatagu külviajal, siis kasvada linad hästi, kui aga tuul põhjast puhub ja põhjatuulega herneid külvatakse, ussitada herned ära. Wiedemann sellevastu ütleb, et kui madisepäeva tuulega linu külvatakse, kasvada linal vähe kiudu ja kupraid. Veel arvatakse, et kui madisepäeva tuulega mesilastega midagi tegemist tehakse, ei õnnestu mesilased. Tavalisesti lendavad mesilased niisugusel korral hoopis ära ja peremees jäägu neid taga vahtima. Veel olgu madisepäeva pidamise kohta tähendatud, et selle

päeva õhtul tuppa tuld põlema ei panda. Ilma tuleta minnakse magama ja õhtul ei keedeta midagi. Küünla ehk lambi põlemasüütamine pidi kas palju kärbseid sünnitama või pererahva haigeks tegema. Saaremaal kardetakse tule ülesvõtmist koguni edaspidi tulekahju sünnitavat; jälle mujal kardetakse, et niisugusel korral pikne suvel sisse lööb.

Üleüldiselt tuntakse sügisest hingedeaega, millal kogu kuu päevad hingede austamisele pühendati. Peale tuntud hingedeaja austati hingesid veel mõnel muul päeval. Üheks sarnaseks hingede austamise päevaks tuleb madisepäevagi lugeda, nagu Dr. Varonen seda kätte näidanud. Töötegemine, nimelt aga kolistamine ja müristamine oleks kodu käivate hingede rahu seganud. Nuhtluseks segamise eest arvatakse neid siis küll sääski ja kärbseid, küll ussa ja hunta, jah isegi müristamist ja välku saatvat. Vist ohverdatigi koguni hingedele sel päeval, kuid niisugusest ohverdamisest leiame hoopis hämaraid jälgi. Vist ohverdamise jälgi tuletab Sõrves puna joomine meelde. Nagu paastu-maarjapäeval, nii juuakse madisepäevalgi puna, nimelt õlut, et nägu hästi punane oleks ja sääsed suvel kallale ei kipuks. Mujalt kuuleme, et madisepäeva pidajad tublisti õlut ja pealegi viina peavad jooma.

MARKUS.

Evangelist Markus on niisama vähe mälestusi enesest rahvausku jätnud kui mõni apostel. Mitmed ta päeva, 25. aprilli, kombed ja uskumised juhatavad paganusesse tagasi. Rahvausu järele peab sel päeval u s s i-k u n i n g a s oma alamatega suurt koosolekut, kus ta usside asju õiendab. Ussikuningas, kuldkroon peas, keskel, kõik muud ussid, suured ja väiksed, keras koos ta ümber, kuulavad kurjategijatele, käsust üle astujatele mõistetavat kohut. Isegi inimestele määrab ta usside tapmise eest niisugusel puhul nuhtlust; harukorral tuuakse inimenegi kohtu ette. Häda sellele, kes ennast ei jaksa õigel ajal päästa! Samasugust ussikuninga kohtupidamist kuuleme Soomestki (Castréns Reiseerinnerungen l. 66). Ülepea tahab Eesti rahvausk ussidele eesõigustatud seisukoha anda. Ükski kütt ei tohi markusepäeval püssi lasta; püssipauk võiks ussa nende koosolekul kohutada ehk mujalgi hirmutada; selle eest tabaks kütti varsti usside karistus. Peale muu ei taba püssipauk enam kedagi metslooma ehk ei tapa vähemalt. Juhtub kütt markusepäeval ometi kogemata püssi paugutama, võib ta püssi sedaviisi parandada, et väikse ussi kinni püüab, rohuga ühes püssi paneb ja siis püssi paugutab (Kreutzwald-Boecler, Der Esten abergl. Gebr. 91). — Mitmes kohas ei tehta sel päeval tööd, nimelt ei künta, sest muidu kärvaksid loomad äkisti. Markusepäeva nimetatakse selle põhjuse pärast ka s u r m a p ä e v a k s ehk ä k k s u r-m a p ä e v a k s.

PÄRTEL.

Apostel Bartolomeusest on Eestis Pärtel tekkinud võõraste rahvaste eeskujul. Bartolomeus lühendåti esmalt Bartoliks, siis Barteliks, Rootsis isegi Bertiliks. Pärtli kõrval tarvitatakse meil veel nime Pärtmes, Pärkmes, peaasjalikult päeva nimetamises: Pärkmese päev — 24. augustil. Rahvausu järele külvab taevataat sel päeval seeni; enne seda kasvanud seeni arvatakse maa-aluste seenteks, nii siis halvemateks, kuna pärtlipäeva seened taevalise algupäraga võivad hoobelda. Pärtlipäeval tapeti vanemal ajal sikkusid iseäralikkude tempudega. On püütud seletada, nagu oleks see Viljandis Eesti suure mässu ajal langenud meeste mälestuseks sündinud (Kodumaalt nr. 6, lk. 80), kuid siku tapmine on palju vanem; see kuulub vanaaegsete ohvrite hulka. Sikkusid tapeti ka toomapäeval ohvriks. — Pärtel mõistab mesilastele surmakohut: vanemal ajal surmati mesilasi pakkpuudes ja võeti nende mesi välja. Sellevasta kuulutab ta rukkile uut elu; sel päeval alustatud rukkikülv tõotab rohket lõikust. Heinatööle määrab Pärtel lõpu. Rahvas ütleb: nael heina, kivi kaevu! See tähendab: hein muutub kõvaks ja vesi kaevus külmaks, selgeks. — Päikest ei näi Pärtel armastavat; kui päike ta nimepäeval paistab, põleb sel aastal palju majasid ära: Pärtel kutsub Lauritsi ametisse.

Pärtli mälestust tuletab Palamuse (Bartolomeuse) kirik meelde, kuna Palamuse nimi näikse sõnast Pala mõisa tekkinud olevat.

JAKOB.

Juutide esivanema Jakobi ja apostli Jakobuse mälestus elab meil enam nimedes kui muus selle pühalise austamises edasi. Mitmed kirikud tuletavad teda meelde, näituseks üks Jakobi kirik ja kogudus Virumaal, teine Pärnumaal, Jakobi kirik Võnnus, mille juures veel 17. aastasajal ööseti ohverdati. Jakcbi on eestlased juba varakult Jaaguks lühendanud. Jaak esineb uue leiva andjana, vähemalt hakatakse jakobipäeval, 25. juulil, juba uudseleiba sööma. Muidu on Jakob mineval aastasajal halba kuulsusesse sattunud: ta päeval öeldi rentnikkudele kohad üles. Jakob nõuab heinatöö lõppu; ta lööb raudnaela heina sisse. Rahvas ütleb, Jakob anda põllumeestele käsu kätte: vikat varna! Tööd ei tohi sel päeval teha, vähemalt mitte kuhja, muidu põletab selle pikne. Setukestel oli viisiks Sulti külas iga aasta jaagupipäeval püha pidada ühe kivi juures, kus sellel puhul villu, lambajalgu ja -päid ohverdati; need ohvriannid jäeti pärast vaestele.

MAARJA.

Ristiusu esimesel ajal ei pandud neitsi Maarja austamise peale veel rõhku. Pea muutus ometi lugu. Meelde tuletades Maarja sõnu: vaata, sest ajast peale kiidavad mind õndsaks kõige põlve rahvad! hakati varakult Maarja kultust edendama, ometi hiljemini kui märtrid austama. Paulus seadis Kristuse ja Aadama kõrvuti, Tertullianus Pauluse eeskujul Eeva ja Maarja. Esimesed kirikuisad ei julge Maarjat patusest veel täiesti lahutada, Augustinus aga püüab teda juba kõigest patust laasida. Nestoriuse tüli järele sai Maarja kultus uut hoogu. Maarja au hakkas ühtelugu kasvama. Viiendal aastasajal nimetati juba Maarja nime muude pühade isikutega üheskoos pühas kojas ja vähe hiljemini ehitati Maarja nime peale kirikuid. Umbes 1000 aastat pärast Kr. kohus Maarja muudest pühalistest kõrgemale, astus esimeseks kolmainsuse kõrvale.

Ristisõjad panid kogu maailma liikuma. Pühamaad püüti Issandale Jeesusele tagasi võita. Selsamal ajal jõudis ristiusu kuulutamine Liivimaalegi. Piiskopp Berthold langes märtrina ristiusu eest, Bertholdi kaaslased ei julenud märtri verega väetatud alal enam tööd edasi teha. Nüüd võttis paavst Innocenti III ristiusu väljalaotamise Liivimaal oma hoole alla, töö selleks määratud piiskopp Alberti hooleks jättes 1199. Kuulutati ristisõda meiegi maa vastu välja. Paavst kinkis meie kodumaa Maarjale; see maa pidi niisama Maarja päralt olema, nagu Pühamaa Jeesuse päralt. Sest ajast saadik hakkab meie kodumaa uut nime kandma: „M a a r j a m a a“ Maarja lipu all purjetas uus piiskopp Albert 1200. a. Maarjamaale Maarja kultust edendama. Küll ei unustanud Albert ega ta abilised muid pühalisi ära, aga eesõiguse andsid nad alati austamises Maarjale, nii et Maarja pea kõrguselt üle teiste pühaliste ulatab. Maarja sai oma ilmlikuks kaitseks veel „püha Maarja Saksa herrade ordu“ ühisuse, kes Maarja nime kandis, kes siin püha neitsi nime tulest ja veest läbi kandis ja Maarja aule vaimulikkude meeste sõnamõõga kõrval terasmõõgaga teed raius. Preestrid ja mungad muidugi pidid rahva südames Maarjale aset valmistama.

Hilisemad ristiusu kuulutajad Maarjamaal ei annud Maarja kultuse edendamises eelkäijatele järele, kuni usupuhastus algas ja paavstiusu lõpetas. Nagu tuttav, on evangeeliumiusk Maarja ta kõrgelt aujärjelt maha lükanud, ta lihtsaks inimeseks moondanud. Keegi ei austa enam Maarjat, ei palu teda ega hüüa teda appi, nagu katoliiklased seda praegu veel teevad. Kolmsada aastat ometi, 16. aastasaja esimese veerandi lõpupooleni, on Jeesust ja Maarjat meie kodumaal jumalatena austatud, mungad ja preestrid neid igal puhul õpetanud appi hüüdma, nende

peale lootma. Setud nimetavad endid tänapäevani veel Maarja omaks rahvaks.

Kui 14. aastasajal uutelt ristiinimestelt küsiti, kas nad Jumalasse usuvad, vastasid nad: „Meie usume Jumalasse, neitsi Maarjasse, Jumala pühalistesse ja kõigisse, mis püha Rooma kirik usub" j.n.e. (Urkundenbuch, Reg. 714).

Tekib küsimus, kui sügavaid, kestvaid jälgi jättis Maarja kultus järele, missugused mälestused Maarjast on 400 aastat, nii siis meie päevini alal hoidunud.

Rahva elus ümber vaadates jõuame otsusele, et Maarja mälestused kasinateks kokku kuivanud. Siiski tabame üht ja teist. Neid veel leiduvaid mälestusi Maarjast tuleb paremini tähele panna.

Igal pool kogu maal tuletab Maarjat naisterahva nimi Mari, Marie meelde. Hea meelega oletaksin, et Mari Maarja nimest ei ole tekkinud, vaid meie omast sõnast mari, kui mitte sellekohased nähtused teiste rahvaste seas seda oletamist ümber ei lükkaks. Nimi Maria, Marie moondus rahvasuus Mariks, kuna nime andja ise Maarjaks jäi. Olgu, kuidas lugu on algupäraga, meie marjaga ühine ristinimi Mari esineb ilusa nimena. Maarja kõrval esineb veel sõnakuju „Maarjas."

Kõige laialdasemalt on endid paavstiusust Maarja tähtpäevad alal hoidnud. Mõnda neist peetakse suuremas aus, mõnda vähemas, mõnda nime tuntakse kõigest üsikus kolgas. Juba 5. aastasajal ristikoguduses pühitsema hakatud Maarja puhastamise ja Maarja kuulutamise päeva peetakse meil enam-vähem. Maarja puhastamise päeva 2. veebruaril kutsutakse tavalisesti küünla-maarjapäevaks. Maarja nimelised naisterahvad joovad sel päeval Maarja puna, et nad suvel ikka punased ja prisked oleksid. Teisal juuakse Maarja puna paastumaarja ehk Maarja kuulutamise päeval 25. märtsil. Maarja puna joomine tuletab elavalt germaanlaste sellekohast pruuki meelde. Skandinaavlased jõid Freya tervist, saarlased Gertrudi tervist ja pidasid Gertrudi auks märtsikuus pidu (Grimm, Lieder der alten Edda, 53). 25. märts on maarjapäevadest õieti ainus päev, mida meie evangeeliumikirik pühitseb. Meie kirik ei pühitse seda Maarja auks, vaid Õnnistegija pärast, kelle sündimist ingel sel päeval ette kuulutas. Paljud peavad paastu-maarjapäeva ainult poolpühaks. Teisal jälle, nimelt seal, kus hommikumaa kirik Maarja teenistusega ümbruse kohta enam mõju avaldanud, esineb paastu-marjapäev suurema pühana. Kroonlinna eestlased näituseks kipuvad ta peaaegu jõuluga ühele astmele asetama. Peale muude sel päeval ettevõetavate pruukide, mis aga Maarjaga lähemas ühenduses ei seisa, olgu nimetatud kapsamaa kaevamine. Rahva seas valitseb veel usk, et kui sel

päeval kapsamaad kaevatakse, Maarja kapsaid külma eest kaitseb, teised ütlevad, usside eest varjab, et need kapsastele kahju ei tee.

Järgmine Maarja mälestamise päev tuleb alles 2. juulil. See maarjapäev kannab mitu nime. Meil hüütakse seda päeva tavalisesti heina maarjapäevaks, sest et see päev heinaaja alguse peale langeb. Vähem tuttav on nimi puna-maarjapäev. Viimne nimi sellepärast, et naised sel päeval punase värvi jaoks sellekohaseid rohtusid otsivad. Punamaarjapäeval ei tohi muidugi Maarja puna joomine puududa. Veel hüüti vanemal ajal seda päeva Maarja koduotsimise ja Maarja katsumaminemise päevaks. Sel päeval tehtud tööd arvati pikne hävitavat.

6. aastasajal pühitsema hakatud Maarja taevaminemise päev langeb 15. augusti peale. Meil nimetatakse seda päeva külvi-maarjapäevaks, sest et sel ajal rukki seemne külimine algab. Luutsi maarahvas nimetab augustikuud „maar'apäva kuuks", septembrit aga veiku maar'apäva kuuks" Viimne nimi tuleb sellest, et selle kuu 8. päeval väikest ehk pisikest maarjapäeva peetakse. Ka ussi-maarjapäevaks hüütakse seda päeva, nimelt sellepärast, et ühe arvamise järele rukkiussid sellest ajast peale kaovad, teise arvamise järele ussid ülepea siis juba talvekorteri peale hakkavad mõtlema. Katoliku kirik on selle päeva 7. aastasajal Maarja sündimisepäevaks määranud.

1. oktoobril peetakse Maarja kaitse ja eestpalve päeva, mida Luutsi maarahvas „suure Maar'a päivaks" nimetab. 24 päeva hiljemini langeb kaasani-maarjapäev. Vist ei tule seda päeva Rooma usu mälestusemärkideks lugeda, küll aga niinimetatud Leemeti maarjapäeva ehk Maarja ohvripäeva 21. novembril. Vanade juttude järele pühendatud Maarja juba kolmandal eluaastal igaveseks neitsiks. Seda igavese neitsipõlve pidamist pühitses Greeka kirik juba varakult, õhtumaal käskis paavst 1274. a. seda pühitseda. Alles paavst Sixtus V määras 1585 selle päeva pühitsemise üleüldiseks, kuid siis ei ulatanud see käsk enam siia. Leemeti nimi tuleb igatahes nimest Kleemens. Kleemens oli apostli Pauluse seltsiline. Rooma kirik palus seda püha meest appi tormi vastu. Põhjamaal peeti ta laevameeste kaitsejaks. Soomlaste suus omandas ta enesele sõnakuju Klemetti, eestlased hakkasid teda Leemetiks hüüdma. Kleemensipäeva peetakse päev pärast Maarja ohvripäeva. Läheda kleemensipäeva pärast päris Maarja ohvripäev enesele eestlaste suus leemeti-maarjapäeva nime.

Viimne maarjapäev aastas on nigula-maarjapäev ehk Maarja saamise päev 8. dets. Nigula-maarjapäevaks hüütakse teda sellepärast, et ta kohe nigulapäevale järgneb. Kindlamaks äramääramiseks teiste maarjapäevade hulgas katsuti juba varasel ajal igale maarjapäevale iseäralik

tundemärk juurde lisada. Rooma kirik määras viimase maarjapäeva alles 12. aastasajal Maarja saamise mälestuseks. — Katoliiklased pühitsevad veel mitut maarjapäeva, nagu näituseks Maarja 7 valu päeva laupäeval enne palmipuude püha j.n.e., aga neid ei ole vist iialgi meie maal pühitsetud. Kuidas lugu ses tükis paavstiusulise Luutsi maarahvaga, ei selgu Dr. Kallase „Luutsi maarahvast"

Küünla maarjapäeva nime kannab see päev sellepärast, et katoliku usu ajal sel päeval küünlaid kirikusse viidi ja neid seal kogu aasta jumalateenistuse ja koduse tarvitamise jaoks pühitseti. Kirikud ise särasid sel päeval täies küünalde valguses. Katoliku usku eestlastel oli sel päeval jõulu sarnane tähendus (Hurt, Über estnische Himmelskunde, l. 40).

Tuttav on, et meil laupäeval aegsasti õhtule jäädakse ja laupäeva õhtut pühaks peetakse. See nähtus tuletab jällegi paavstiusku ja Maarjatki meelde. 11. aastasajal määras paavst, et laupäeva Maarjale tuleb pühitseda. Igal laupäeval peeti Maarja auks jumalateenistust. Meie rahvas lõpetab laupäeva õhtuti küll aegsasti töö, aga et sel töö lõpetamisel midagi oleks Maarjaga tegemist, ei mäleta rahvas enam. Koguni haruldaseks tuleb pidada laupäeva õhtu nimetamist „Maarja õhtuks"

Ristiusu toojate antud nimi Maarjamaa kestab rahva mälestuses edasi. Ei või ometi ütelda, et seda nime väga sagedasti tarvitataks. Harukorral kuuldakse rahvasuust kõnekäändu: „Kõik on üks Maarjamaa." Kui Mihkli kogudust 1694 kalmu matmise pärast manitsetakse, vastavad nad: „Maarja muld kõigis paigus!"

Dr. O. Kallase teadete järele tähendab Maarjamaa Luutsi maarahva seas maad ülepea, mitte aga paavstist Maarjale kingitud Läänemere maad. Lätlastel ei esine rahvasuus prof. R. Hausmanni teate järele Maarjamaa, küll aga rahvalauludes Mahras seme ehk Mahras semite kujul. Ulmann oma sõnaraamatus seletab Mahras seme = Liivimaa (rahvalaulus) = Maarjamaa. Ka Dr. A. Bielenstein tõendab, et ta lätlastelt rahvakõnes Mahras seme ei kuulnud (Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1899, l. 110—112).

Maarjamaale püüdsid preestrid ja mungad jäädavaid Maarja mälestusesambaid asutada pühakodade näol. Ehitatavatele kirikutele pandi tihti Maarja nimeks, õigem — kirik pühendati Maarjale, Maarja määrati kiriku kaitsejaks.

Maarjale pühendatud kirikud olid Tartumaal: Tartu-Maarja, Kambja, Torma-Kursis oli Maarja kabel; ka Maarja-Magdaleena tunnistas vanemal ajal neitsit Maarjat oma kaitsejaks. Isegi Tartu doomkirik kannud vahel Maarja kiriku nime, kuid see mälestus on rahvasuust ja isegi kirjadest hävinud.

Võrumaal: Rõuge, Karula ja Põlva. Põlvat nimetati vanal ajal ka Maarja oruks (Marienthal). Vastseliinast läinud mees vanasti Petseri ja ehitanud sinna Maarjale kiriku.

Viljandimaal: Helme ja Paistu.

Pärnumaal: Tõstamaa. Õigem: Tõstamaal oli vanasti Maarja sündimise mälestuse kabel. Nüüd on Tõstamaa kirikul Maarja nimi unustusse jäänud.

Saarlased on Maarja vastu liig külmad olnud. Ainult Ansekülа kirik tuletab Maarjat meelde.

Tallinnamaal pühendati Maarjale võrdlemisi vähem kirikuid. Siiski leidub neid sealtki.

Läänemaal: Vigala ja Märjamaa. Küsitavaks jääb, kas Märjamaa ise sõnast Maarjamaa tekkinud, nagu mõned oletavad. Oma oletamise toetavad nad paari vana dokumendi peale, kus Marjamaa kirjutatud. Võimalik, et dokumendi kirjutaja Merjamaa, Märjamaa õieti ei osanud kirjutada, ja nii tekkis Marjamaa, Mariama.

Harjumaal: Nissi.

Järvamaal: Ambla (Amplae Mariae).

Virumaal: Rakvere, Väike-Maarja, Vaivara. Nigulas „Sõja Maarja" kabeli varemed, kus veel möödaläinud aastasajal palju ohverdati.

Vanasti tunti veel muid Maarjale pühendatud kirikuid ja kabelid, aga need ei ole meie ajani alal hoidunud. Näituseks Tallinnagi ehitati Maarjale oma kirik. Mõne kiriku Maarja nimi on rahva mälestusest nii hästi kui täiesti hävinud.

Muidu tabame kohanimedes harva Maarja nime. Marienburg Alolinn, seisab juba väljaspool eestlaste maad. Maarjamõisa päris Maarja kirikust, kihelkonnast oma nime. Tallinna juures on Maarja org (Marienthal). Saksa keeles leiame natuke enam Maarjaga ühendatud kohanimesid. Põltsamaa Pajusil Marienhof, niisama Väike-Maarjas, Pilistvere Laimetsas Marienruh j.n.e. Maarja vald tuleb meie aja Maarja patenteeritud austajate suurepäraseks leiduseks arvata. Talukohtade nimesid ei ole ma Maarja poolest läbi otsinud, aga niipalju kui mulle muidu silma puutunud, puudub neis püha neitsi mälestus.

Mõne korra kuuleme nimetust „Maarja mägi" Selle nimega ei tähendata iseäralikku mäge, vaid see nimi võib osaks saada igale mäele, kus ohverdatakse. Maarja mägi siis niisugusel puhul seesama, mis ohvrimägi. Üks säärane mägi on näituseks Räpinas.

Looduse toodete seast tabame mõndagi, millele rahvas ehteks Maarja nime juurde lisanud. Niisugusel puhul saab asi enesele tavalisesti teise tähenduse kui ilma Maarja nimeta. Luulelikult nimetatakse näituseks

vikerkaart Maarja sillaks. Neus (Estnische Volkslieder, nr. 32) mainib ühe sellekohase salmigi.

Tegid kaare kulla karva,
Kaare servad eha karva,
Loogelista Looja teeda,
Sinikarva Maarja silda.

Küsitavaks jääb, kas need read tõesti rahvasuust üles kirjutatud.

Luutsi maarahvas arvab, et Maarja vahel vihmagi annab. Ühest laulust kuuleme:

Tuulekene tuli jumalista,
Vihma pisu Maariista.

(Luutsi maarahvas, lk. 95.)

Wiedemann teab (Aus dem inneren u. äusseren Leben, l. 418), et rahvas vahel inimesi kahte tõugu jagab: ühed on hobuse tõugu, teised Maarja tõugu. Hobuse tõugu inimesed on tugevad, Maarja tõugu palju nõrgemad, nagu üleüldse naisterahvad palju nõrgemad. Maarja tõugu inimesed on peale selle palju kaastundlikumad, hellemad, õrnemad.

Enne tähendasin, et meie maa Maarjamaa nime kannab. Maarjamaal kasvab palju Maarja nimega ühendatud taimeriigi tooteid. Kõige pealt puutub meile siin silma nõiaväeline maarjahein (Anthoxanthum). Rahvas usub, et selle rohuga võib imet teha. See hein avab kõik lukud ja uksed, selle heina omanik saab varjatud salavarandused kätte. Maarjahein avaldab umbes niisamasugust imeväge nagu sõnajala õis.

Edasi tuleks nimetada maarjakask (Betula pubescens). Vististi kandis maarjakask muiste muud nime, aga hariduse väljalaotajate munkade mõjul hakati kaske Maarja omaks nimetama ja selle kase puust, mis iluduse poolest muud kased ja paljud muud puud võidab, kirikutele ja kloostritele üht ja teist kaunistust tegema. Ka üks tõug kadakaid (Agrimonia Eupatorium) on Maarjale pühendatud = maarjakadakas.

Muudest taimedest seisavad Maarja nimega ühenduses maarjamaltsad (Melilotus vulgaris), maarjarõigas (Armoracia rusticana), maarja sõnajalg (Sempervivum), isane maarja-sõnajalg (Aspidium filix mas) ja maarjalill (Bellis perennis).

Isegi maru lastakse Maarjast tulla.

Maru astus Mariast.

(Vana kannel l. 10.)

Päikese loojaminekul öeldakse mõne korra luulelikult: „Päev, päike läheb Maarja valda.“ Üks „Albireo“ täht kannab paastumaarjatähe nime (J. Hurt, Eesti Astronoomia, l. 37).

Kiviriikigi on Maarja mälestusi jätnud. Rahva seletuse järele tekkinud kivid Moosese käsulaudadest. Tuul kannud käsulauad tolmu mööda maailma laiale; igast tolmukübemest tekkinud kivi. Targad oskavad nende peal olevat kirja lugeda. Kõige rikkamateks kirjade poolest arvatakse maarjakiva. Maarjakivideks nimetatakse iseäralikku lubjakivi tõugu. (Wiedemann, Aus dem inneren u. äusseren Leben der Esten, l. 457.)

Veel olgu nimetatud maarjajää (Alaun). Rahvas lühendab maarjajää nime tihti „maarjääks" ehk lihtsalt „maarjaks" jää sõna koguni mainimata jättes. Üks iseäralik tõug klaasi kannab maarjaklaasi nime.

Elajariiki ei ole Maarja jälgi jätnud, maha arvatud Marid ja Maarjad.

Eesti vanasõnad ja mõistatused lähevad koguni kainelt Maarjast mööda. Ka ennemuistsetes juttudes puutume koguni harukorral Maarjaga kokku. Enamasti näitab lugu nii olevat, et Maarja niisugustest juttudest uuemal ajal salaja Eesti rahva sekka pugenud. Näituseks jutt kahest äraeksinud vaesestlapsest, keda suhkrumaja juurde jõudes küsimise peale kästakse ainult vastata: Tuul, tuul, Maarja memm." Niisama on Maarja mõnesse setu juttu sisse pugenud.

Karksi rahvas kõneleb, Polli Mäkiste vanapagan tahtnud korra vanaemale paari Maarja sukki kinkida, kaotanud need aga läbi oru minnes ära. Paha meelega hakanud ta Sukksilda tegema, aga töö jäänud pooleli (Kodukurukesest, l. 33). Rahvateadetest ei selgu, missugused need Maarja sukad olnud. Vist niisugused, mis Maarjale ohvriks määratud.

Legendide hulk ei tee Maarjaga palju tegemist. Siiski esineb mõne korra neis Maarja. Jeesuse kandmise ajal kiusanud vana Juudas Maarjat taga. Maarja pidanud tihti ta eest põgenema. Korra põgenenud Maarja ühest odrakülvajast mööda. Maarja ütelnud mehele, et kui keegi küsib, kas Maarja sealt mööda läinud, vastaku mees: „Jah, siis kui ma otri külvasin!" Kolmandal päeval põllule minnes näinud mees, et odrad juba loomisel. Sel silmapilgul tormanud üks mees mööda ja küsinud Maarjat taga. Külvaja vastanud, et Maarja külvamise ajal mööda läinud. Sest ajast jätnud vana Juudas tagakiusamise järele.

Meie rahvalaulud mainivad harva Maarjat. Paavstiusuga kadus Maarjagi rahvasuust ja rahvalauludest.

Kreutzwaldil näikse „Kalevipojas" Maarja eest nagu kartus olevat. Siiski on poolkogemata Maarja nimi Kreutzwaldi oma sulest sisse pugenud Kalevipoega (Sissej. 12—13):

Uku hõlmas uinutavad,
Maarja rüpessa magavad.

Setu lauludes sellevastu puutume tihti Maarjaga kokku. Tuleb oletada, et setukesedki vanal ajal katoliku usku kuulusid.

1473. a., mil Petseri klooster asutati, hakati nende hulgas Vene õiget usku välja laotama. Võimalik, et setud enne Vene õige usu vastuvõtmist paganad olid. Setukeste legendilised laulud juhatavad tihti katoliku usu juure. Niisugusel korral on nad Võru- ja Tartumaalt sisse rännanud. „Suisa suud" nimelise laulu kohta on Dr. O. Kallas seda katsunud tõendada (Die Wiederholungslieder, l. 305—306). Jeesuse sõidu kohta tõendab professor K. Krohn selle katoliku algupära. (Kantelettaren tutkimuksia, III, l. 178). Ka Jeesuse surmalaul on katoliku ajast pärit, nagu Dr. O. Kallas „Lutsi maarahvas" nr. 131, 132 järele võib oletada.

Maarja jäi setukeste rahvalauludesse edasi elama, sest et Vene õige usk ka Maarjale suure tähtsuse annab. Setukesed teretavad Maarjat:

Tere, tere Jeesu ema,
Jeesu ema, Maarja mamma.

Tihti nimetatakse Maarjat ka „ilma mammaks" Veneusuliste Богородица astub setu lauludes vähe päevakorrale. Jeesuse ema, ilma mamma j. n. e. võivad väga hästi paavstiusu ajast pärit olla. Need Maarja määrsõnad ei avalda otsekohe Greeka usu jälgi.

Setu laulikud seletavad sagedasti, et kõiksugu laulusid lauldakse, kaebades juurde lisades:

Keäki laula es Eesu laulu,
Maarjat manitselle es.
Utli iks Eesu koolvat,
Maarja maale matetavat.
Koole ei Eesus kunagi,
Maarja maale matetagi ei!

(Setukeste laulud I, 150.)

Kaebamisehelide järele paneb laulik rõõmukandle helisema: Jeesus ja Maarja ei sure iialgi! Mõttes lisab laulik juurde: nad elavad meie seas, nad hoiavad ja kaitsevad meid, nad peavad maailma üleval. Setu mõttekujutuse järele kuuluvad Jeesus ja Maarja ühte, käsikäes aitavad nad maailma, käsikäes teevad nad oma tööd. Küll ei toonita rahvalaulud Maarja jumalust, aga kõik näpunäited juhatavad meid Maarjat niisama jumalaks pidama, nagu Jeesust.

Maarja elukoht on taevas. Üheskoos asub ta seal Jeesusega. Vist kujutab laulik Jeesuse ja Maarja elukohta enesele õieti lossina ette, kui see loss meile ka kõiges selguses ei esine. Maarja eluhoone akende

taha saadab laulik tihti inimesi maa pealt abi saama. Kuidas surelik maa pealt taevasse Maarja akende taha pääseb, jääb enamasti hämaraks.

Taevasse näikse Maarja juba enne Jeesuse surma jõudnud olevat. Kui Jeesuse surma ajal Jeesuse hukkamist Maarjale teadustatakse, viibib see juba taevas. Jeesus küsib, kes ta piina Maarjale kuulutab. Poolküpsenud kala ruttab Maarjale lugu kuulutama ja Maarjat maa peale maha kutsuma. Maarja ei usu kala juttu.*)

Kukk juba katlasse pandud, pool külge keedetud, teine keetmata. Kukk Maarjale teadet viima. Ei Maarja usu. Kuke järele härg kuulutajaks. Härg juba katlas keemas, pool keedetud, pool keetmata. Ei Maarja usu härjagi juttu. Viimaks läheb ilmaneiu

Jumalde lävele
Maarijide paja ala,
Kuldarõngast koputelli,
Hõbelinki hõlotelli.

(Setuk. l. I, 173.)

Nüüd alles usub Maarja, kes maas oli voodis

Sinilille sisehna,
Kuldalille kodona.

Teisendi järele istub Maarja tooli peal. Kohe annab ta oma kolmele tütrele Annale, Katile ja Hedole käsu riided tuua:

Otske iks tie hõlsti, hõlekuub,
Otske tie särki, vaskisälg.

(Setuk. l. I, 147.)

Tütred toovad Maarjale riided ja ehted. Kas Maarja ennast ise riidesse paneb või aitavad teda tütred sealjuures, jääb hämaraks. Peale selle käsib Maarja kolme sulast hobuse saani ette panna ja sõidab nüüd saaniga taevast maa peale ja

Tõstis Jumala tulesta.

Teise samasuguse sõidu taevast maa peale, kuid Jeesusega ühes, võtab Maarja ilma parandamise ajal ette. Et nüüd Jeesuski taevas viibib, tuleb oletada, et seda juhtumist tarvis asetada Jeesuse taevaminemise järele. Kaebatakse maailma puuduste üle ja palutakse Jeesust appi. Jeesus laseb kohe oma kolm sulast, Peetruse, Pauluse ja Antsu, hobuse saani ette panna, Maarja tütred enesele riided tuua ja siis sõidab ta Jeesusega seltsis ilma parandama.

---

*) Rootslased nimetavad oma legendis seda kala lestakalaks, soomlased lestakala Maarja kalaks.

Tuli iks kulda tugimil,
Hõbetsil hõrelil,
Vasitsil valilil.

(Setuk. laulud I, 164.)

Jeesus ja Maarja parandavad maailma ära ja tröötivad nutvaid neidusid.

Kuu olgu tuo tütar kuningille,
Ao tütar Aleville,
Päeva tütar päälikille,
Vaene iks võtku vaesid,
Rikas võtku rikkid.

(Setuk. laulud I, 162.)

Huvitav tähele panna, et siin päeva, kuu ja ao tütar esinevad. Need taevakehade tütred ei kuulu, nagu näha, üleloomuliste olevuste kilda, vaid ennem suurtsugu isikute liiki, sest „rikas võtku rikkaid" ja sel põhjusmõttel lubatakse kuutütar kuningale, aotütar Alevile, päevatütar pealikule.

Ülepea ei oska meie rahvalaulud Maarjat kaugeltki nii suure saatkonnaga varustada kui Soome omad. Maarja matkab ainult Jeesusega, kolmas seltsiline veel appipaluja. Soomes sellevastu esineb Maarja kui vägev kuningas teekäigul.

Maaria matkoa pitävi,
Tuhat on eessä enkeliä,
Sata santtia jälestä,
Hän käy keskellä väkeä,
Paistaa kuin pyhäinen päivä,
Kumoittaa kuin kultaristi.

(K. Krohn, Suomalaisten runojen uskonto, I. 215.)

Umbes samasugune sõit nagu maailma parandamise puhul algab aida põlemise ajal, kui minnakse Jeesust ja Maarjat kustutamise pärast paluma. Mõne teisendi järele saadavad Jeesus ja Maarja Pauluse ja Peetruse kustutama, teiste teisendite järele sõidavad nad ise. Kuid siingi kuuleme: Maarja magab abi palumise algusel, laseb aga tütred enesele kohe riided tuua. Üleüldse räägivad setukeste laulud tihti Maarja magamisest ja annavad selle magamise kohta omalt poolt seletusegi:

Egä Maarja maah maka ai,
Pühä risti rästäh,
Maarja makah taivah,
Püha Peetri pesäh.

(Setukeste laulud I, 113.)

Taevas, püha Peetruse pesas magab siis Maarja. Kuidas ja kus ta magab, seletavad järgmised read:

Maarja maka kõrgõh taivah,
Pühä risti ringutelles,
Kuldasärki kandenessa,
Kulatsah sänguh sirotelles.

(Setuk. laulud I, 114.)

Niipea ometi kui abi tarvitatakse, jätab Maarja magamise ja ruttab Jeesusega appi, sõidab taevast alla maa peale. Korra jälle sõidab Jeesus jõge mööda, Maarja kallast mööda. Ei seletata selgemalt, kuidas nad sõidavad. Sõitjad puutuvad kirikuga kokku, paluvad endid üle jõe viia. Kirik vastab, et ei ole aega, sest homme on pühapäev, mil palju kirikulisi tuleb kirikusse. Edasi minnes saavad sõitjad hobusega kokku. Kordavad palvet. Hobuselgi mõnda vabandust. Edasi sõites härg teel ees. Paluvad härga, et härg neid üle jõe viiks. Härg lubab tingimisi palvet täita ja viibki sõitjad üle jõe. Selle heateo eest saab härg õnnistust. Rahvas näeb hea meelega Maarja maa peal viibimist.

Seeni om ello ilmä päällä,
Seeni maahto maa päällä,
Kooni om Jeesus ilma pääl,
Kooni om Maarja maa pääl!

(Setuk. laulud I, 159.)

Enne tähendasin, et Maarja juba Jeesuse surma ajal taevas viibis. Kuidas ta taevasse sai, seda seletab ehk üks rahvalaul. Jeesus ja Maarja sõidavad jällegi maad mööda, Jeesusel kuldne vikat õlal ja vaskne raha kaenlas. Jeesus niidab ja teeb kuus kaunist kuhja ja seitse sündlikku saadu. Neitsi seisab kuhja otsas, korraldab kuhja. Kes see neitsi on, seda laul ei nimeta. Tahaksin ometi oletada, et seda neitsit Maarjaks tuleb pidada. Üleüldse hüüavad rahvalaulud Maarjat harva neitsiks, palju enam ikka emaks ja Jeesust isaks. Neitsi kuhja otsas tõstab käed taeva poole ja igatseb taeva pääseda. Uuesti tõstab ta sõrmi sinipilvede poole. Taevast aga küsitakse:

Kas mõistat kivvekirja,
Mõistat ravvast raamatit?

(Setuk. laulud I, 156.)

Neiu jaatab küsimist ja pääseb taevasse. Hämaraks jääb, mida see kivvekirja, need rauast raamatud tähendavad. Niisama ei selgu taevasse võetud neiu nimi. Et aga Rooma kirik kuulutab, Maarja läinud üles taevasse, peame oletama, et kuhja otsast taevasse võetud neiut just neitsiks Maarjaks tuleb arvata.

Taevas asudes esineb Maarja ühes Jeesusega kõige parema tohtrina. Mis häda iganes olgu, ikka minnakse Maarja palvele. Ei ime ka: peetakse ju Maarjat meie kõikide emaks, vaimulikuks emaks. Kui ema ei aita, kes siis aitab, pealegi kui sel emal vägi ja võimus aidata.

Nõialauludes seisab Maarja Jeesusega ikka kõrvuti, vahel aga ka isaga ja pojaga, vahel pühalistega. Mõne korra tõrjub Maarja niisugusel puhul koguni Jumala enese eest ära. Näituseks sõnades külmatõbe vasta palutakse: Püha Maarja, püha poega saagu tõbelista kaitsema! (Kreutzwald-Neus, Mythische und magische Lieder, l. 92). Jooksvatõbe sõnades jälle nimetatakse: Püha Maarja, poeg ja vaim (Mythische und magische Lieder, l. 94). Jälle mõnes nõiasõnas ilmuvad Isa, Poeg ja Püha Vaim kolmekesi, kuna Maarja mujale asetatakse. Roosi sõnades palutakse: Marile tahan abi anda Jumala Isa, Jumala Poja, Jumala Püha Vaimu nimel (Myth. u. mag. Lieder, l. 82).

Huvitav on ussisõnu tähele panna. Leidub sõnu, mille järele Maarja koguni ussi loonud. Maarja (andis) hinge maole (Myth. u. magische Lieder, l. 68). Jälle teiste ussisõnade järele astub Maarja kõige parema tohtrina, platsi: ta pigistab mao mürgi haavast välja (Eesti Kirjandus 1910, l. 263). Arstirohtu annab Maarja nikastamise puhul. Nikastusesõnades palutakse: Maarja määrgu märga peale! (Myth. u. magische Lieder, l. 98). Roosi sõnades kuuleme Maarja kolme roosiga olevat: „Jeesus sõitis teeda mööda, Maarja vastu neitsikene, kolme roosikest käessa, üks sinine, teine punane, kolmas valge; sinine hävitab, valge hävitab, punane kaotab."

Haiguse puhul hüütakse Maarjat vahel muude pühalistega appi:

Püha Peetrus, Matteus, Markus,
Aave Maarja, santa Maarja j. n. e.

Maarjale on Aave ja santa sõnad Ladina keelest juurde lisatud. Aave=ave tuletab roomlaste ave Maria — tere Maarja meelde, santa on nende sancta — püha.

Maarja ei esine mitte üksi inimeste arstina, vaid niisama ka loomade tohtrina, hea karjasena. Keskajal peeti Maarjat meiegi maal kõige paremaks loomade kaitsjaks (Scriptores rer. Livon. II, l. 617). Kaitsejana toob ta loomadele tervist, hoiab aga niisama hundi eest. Hundisõnades nimetatakse, et Jeesus karja ees ja Maarja karja järel käib.

Ülepea tuntakse hulk nõiasõnade palveid Maarja appihüüdmiseks. Ristiusu palveid sellevasta ei ole nii hästi kui ei sugugi leitud. Katoliku usku Luutsi maarahva juurest on Dr. O. Kallas Ave Maria palve üles kirjutanud järgmisel kujul: „Tervetahto olet sa Maarja, täus Jumala

arm, naist püha ihu, sugu Jeesuse Kristuse, püha Maarja, Jumala imä, palõge me vaeste nink patostõ eest — parhilla surma tunnisõ. Amin. (Luutsi Maarahvas, l. 56.)

Sünnitamise puhul on Maarja kõik Rõõgutajad eest ära tõrjunud ja ise akushööriks ja günäkoloogiks hakanud. Ei arvata palju tarvilisekski muid abilisi otsida, Maarja abi võidab kõik muude abid ära. Hädas hüütakse ikka Maarjat appi. Sel puhul antakse Maarjale mõned muidu harvemini esinevad epiitetid: hüva Maarja, hella Maarja, helde Maarja. Viimased epiitetid on vististi katoliku kiriku pärandus, sest nimetatud kirik armastab Maarjale epiitetid anda, näituseks: gratia plena. Kui ka mitte nurganaise lugudes, nimetatakse Maarjat mõne korra madalaks (Vana Kannel II, l. 70). Nurganaise appihüüdmise peale lähevad Maarja ja Jeesus mõlemad appi, Jeesusel õled õlal, Maarjal padjad kaenlas, jutustab rahvalaul. Lapse sündimise järele käsib Jeesus Maarjat (Neus, Estnische Volkslieder I, 92):

Jookse, Maarja, jõua, Maarja,
Löö kinni kiriku uksed,
Kata kinni kalmu kaasi.

Nende sõnadega tahab Jeesus muidugi tähendada, et hädaoht mööda jõuaks.

Haiguse puhul minnakse Setumaal Maarjalt ja Jeesuselt küsima, kas haige terveks saab. Ei minda ainult küsima, vaid palutakse ka tervist.

Mõne korra teeb rahvasuu Maarjast Mari, näituseks: „Oh Mari madalakene (Vana Kannel I, 54).

Setukeste laulud annavad nõu:

Jumalale ütle oma ohud,
Maarjale kahjud kaeba.

Surmatunnilgi ei saa jälle ilma Maarjata läbi. Surm on Maarja määrus (Setuk. laul. III, 1829). Surm on Jumalate ja Maarja ligi (Set. laul. III, 1866). Surres antakse nõu:

Jumalale heida hinge,
Süda Jeesuse süleje,
Käed Maarja kädeje!

(Neus, Estn. Volkslieder II, 91.)

Maarja ja Jeesus lasevad jääda vaesekslapseks (Set. laul. III, 1848). Siiski ema osa esitab Maarja vaestelaste, ülepea hädaliste ja viletsate vastu. Ei leia vaesed, viletsad, hädalised maa pealt enam abi, leiavad nad seda Maarjalt. Sel puhul, kui lapsele liiga tehakse,

Ulevalt hüüab Looja,
Maalta Maarja kõneleb:
Ärge lööge vaesta lasta,
Vaene nutab löömatagi.

(Weske, Eesti rahvalaulud I, 98.)

Niisama näitab Maarja heldust orja vastu üles, makstes taevas orja maapealist vaeva. Ori läheb merest tooma vett, Maarja teel vasta. Maarja väsinud, vaevatud orja kutsuma:

Tule üles taevaasse,
Taeva laiasse taresse,
Maariani kamberisse.

(Weske, Eesti rahvalaulud I, 28.)

Ei ime, et niisuguse lahkuse ja helduse eest vaesedlapsed, orjad ja viletsad Maarjale oma tänu püüavad avaldada. Oleks liig vähe ainult sõnadega avaldada, tänulik süda tasub seda tegudegagi, kududes

Jumalale jooni särki,
Maarjale maani särki.

Maarja paneb niisuguse särgi alevisse ehk kirikusse mineku puhul selga,

Minkä kävvä kerkohe,
Minkä astu alevahe.

(Setuk. laulud I, 116.)

Teisal jälle arvatakse särgi tegemist Maarjale ilmaegseks, sest Maarja asuda taevas ja kanda kuldseid riideid. Käsi peseb kätt. Neiu valmistab Maarjale särgi, Maarja jälle jagab neiule ehteid. Setu mõrsja jutustab, et Jumal kevadel puud ehtinud, Maarja marjavarred. Vaest mõrsjat ehib Maarja niisama, teeb säravaks nagu päikese.

Pruudile soovitakse mehele minnes: „Jumal andku tervist, Maarja armu!“ (Set. laul III, 1). Lauludes arvatakse Maarja meelespidamist tähtsaks teenuseks. Pruut on näituseks ikka Maarjat maininud, selle eest hea, kalli peiu saanud (Set. laul. III, 1678).

Ülepea peab Jeesus maailmas hoole, Maarja hoiab korra üleval. Jeesus ja Maarja on isegi paastuaja määranud, inimeste „suu seitsmeks nädalaks kinni sulgunud“ Kõige selle eest on inimesed Maarjale tänu võlgu. Kui ka ikka ei saa tegudega Maarjat küllalt tänada, võib seda enam suusõnal. Tänu Jumalale ja Maarjale!“ seda ütlust kuuldakse Setumaal veel sagedasti.

Maarja elab küll taevas, esineb aga maa peal ühtlasi maja pidamas. Setukeste laulud (I, 138) teavad, et korra ilusal heinamaal kuhje tehakse. Kuhjadele ilmuvad „Jumalide joonik lehma, Maarijide maarik lehmä“ Väike poiss viib lehmad koju lauta. Aga

Tuli varas varikost,
Kuri meesi kuusistust,
Vei ära Jumalide joonik lehmä,
Maarijide maarik lehmä.

(Setuk. laul. I, 138.)

Ime, et jumaline Maarja oma lehma laseb ära varastada, see Maarja, keda kõik peavad pühaks pidama ja kumardama. Isegi puud peavad talle au andma. Kõik metsa puud kumardavad Maarjat, üksi haab mitte. Nuhtluseks määrab Maarja haavale kõrkuse eest, et selle puu lehed alati kõige nõrgemagi tuulega värisevad (Miks, 98; Russwurm, Sagen aus Hapsal, 199). Teisendi järele ei anna haab mehe tapjale Maiele varju; sellepärast peavad haava lehed ikka värisema (Weske, Eesti rahvalaulud I, 80).

Setu kalamehed nimetavad rohket kalasaaki Looja loomuseks, Maarja „püvvüseks", püüuks:

Heidi na Loia loomusid,
Pühä Maarja püvvüsid.

(Set. laulud I, 310.)

Niisugusest Maarja loomusest saadakse „sada sada, tuhat tuhat kala"
Vahel nimetatakse Maarjat „madalaks vaimuks":

Oh Maarja, sa madal vaim,
Jeesuse ema veel ilusam,
Kelle ema veel ilusam,
Kelle pea peenikene,
Peastab pead pindajast
Varsad vaja väänetest.

(K. Krohn, Finn.-Ugrische Forschungen I, 3.)

Vaim ei tähenda siin seda, mida me praegu vaimu nime all mõistame, vaid vanema keele vaimu = naisterahvast, nagu Soome keeles praegugi veel sõnal niisugune tähendus on. Manamine on Soomest saadud ja enam-vähem Soome iseloomu alal hoidnud.

Ei või nimetamata jätta, et Maarjat kurja kättemaksjaks katsutakse teha. Kui keegi ise ei saa ehk ei või tehtud paha eest tegijat karistada, soovib ta, et Maarja karistuse oma peale võtaks. Maarja peab siis ka kohtuniku osa etendama.

Iseäralikuks näituseks tuleb pidada, et Setukeste lauludes Maarja tavalisesti enamuses esineb. Meil ei ole siin Maarjaga tegemist, vaid Maarjatega, nagu eespool ülesloetud tsitaatidestki selgub. Legendides ja muudes rahvamälestustes kõneldakse ometi Maarjast.

Maarjate kohta katsub professor K. Krohn seletust anda. Küll ei esine Maarja selsamal mõõdul Soomes enamuses kui meil Eestis, aga siiski leiab Soome uurija nimeta naisterahvastest ehk koguni muud

nime kandvatest naisterahvastest Maarjad välja. Juba Saksa nõialauludes puutume kolme Maarjaga kokku. Hilisemates keskaja legendides kõneldakse, püha Anna läinud Joakimi surma järel kaks korda mehele ja talle sündinud veel kaks Maarja nimelist tütart. Need olid siis neitsi Maarja poolõed. Ühest poolõest Maarjast saanud Alfeuse, teisest Sebedeuse naine (K. Krohn, Suomalaisten runojen uskonto, l. 225). Sakslaste kaudu oleksid siis kolm Maarjat eestlaste sekka rännanud ja siingi enestele eluõiguse nõudnud. Küll ei teata päris eestlaste maal enam Maarjatest midagi, aga Setumaal on nad endid ometi alal hoidnud, vähemalt nimetatakse Maarjat tavalisesti enamuses.

Setukesed laulavad lugu neljast neitsist mitmes teisendis, mis teineteisest rohkesti erinevad. Enamasti esinevad meile kolm nagu suuremat sugu neitsit ja neljas nende juures on vaenelaps. Kolm neitsit avaldavad pilves ilmudes tegevust, kuid üsna selgelt ei oska laulik seda tegevust kirjeldada. „Üks kukotelli kulda, teine hõlot hõbehet, kolmas vaske valgurelli“, kuna neljas vaenelaps kuldkangast kudus (Nr. 118). Teisendi järele kudus üks kuldkangast, teine lõikas linast riiet, kolmas nuttis (Nr. 121). Jälle ühes teisendis istuvad neli neitsit pilvel; üks kudus „kuldsukki“, teine „vali vaskivööda“, kolmas „kudi kaputat“ ja neljas nuttis (Nr. 122). Vist tuleb ülepea lugu nii mõista, et kolm neitsit nagu suurema soo sekka tulevad arvata ja neljas enam nende teenija osa esitab. Teise sõnaga, need kolm suuremat sugu neitsit võiksid Maarjad olla, neljas aga tavaline inimene. Nende kolme neitsi tegevus annab niisuguseks oletamiseks näpunäiteid. Nad valmistavad riideid. Soome Maarja ketrab vahel sinist, punast, valget lõnga, vahel õmbleb osavalt. Keskaja jutustuste järele teenis Maarja Egiptuses olles õmblemisega peatoidust. Prof. K. Krohn ja mõni muu Soome õpetlane kaldub neid kolme neitsit Maarjateks pidama (Suomalaisten runojen uskonto, l. 224). Nende hulka tahetakse aga isegi luonnotared, päivätär ja kuutar arvata, kui ka viimseid mitte igal juhtumisel.

Setukeste lauludes näikse „Imeline emänd“ nagu Maarja kohta käivat. Laulu mõistetes valitseb ometi enam-vähem segadus. Imeline emand, laps süles, võiks ehk ema Maarja olla. Kõik, mida aga emanda lapsest edasi kõneldakse, langeb täiesti luule valda. Ühes teisendis (I, 352) lauldakse, et söömisele, joomisele kutsutakse „korge neiõkene“. See kõrge neiuke võiks ehk neitsit Maarjat tähendada, kuid kindlasti ei tohi seda tõendada, sest laulu sisu on liig hämar.

KADRI.

Eestlased lühendavad Katarina nime tavalisesti Kadriks. Esimese tuttava Katarinana esineb Armeenia kuninga tütar, kes ristiinimesena Aleksandrias 307 a. 25. novembril märtrisurma surnud. Katarina märtrisurma mälestuseks pühitsetakse sel päeval Katarina — Kadri päeva. Vana aja kirik on Katarina pühade naisterahvaste nimekirja üles võtnud. Ristisõdade ajal lagunes Katarina austamine Euroopas laiale. Selle austamise eest kandsid nimelt mungad hoolt.

Eestis ei ole meie päevil Kadri pühadusest kõige vähematki märgata. Palju enam paistab rahva arvamises Kadri üleüldse nagu vähe kergemeelne, pirtsakas, edev naisterahvas silma. Niisuguse isiku kohta öeldakse mõnegi korra: „Küll on Kadri!“ Siiski näib, et vanemal ajal Kadri kohta meie maal teine arvamine valitsenud. Seda tunnistab omast kohast ütlus „kadrisandid“ Pealtnäha võivad kadrisandid, niisama mardisandid kõike muud tõendada, kuid mitte Kadri ehk Mardi pühadust. Kadri- ja mardisandid käivad ju mööda majasid kerjamas ja teevad sealjuures mõndagi, mis pühadusest niisama kaugel kui maa taevast. Ja siiski! Meie sant on oma alguse Ladina sõnast sanctus, sancta = püha saanud. Väljarääkimise kergenduseks langes sõnast c välja ja sõna astus „santa“ ehk koguni „sant“ kujul päevavalgele, mitte ainult Eesti keeles, vaid ka mõnes muus keeles. Ühes Soome rahvalaulus öeldakse näituseks neitsist Maarjast:

Tuhat on essä enkeliä,
Sata santtia jälestä.

Nende sõnadega tahab Soome rahvalaul näidata, et neitsit Maarja inglite ja santide keskel kõnnib. Meil Eestis on sant enese aja jooksul „pühast“ „kerjajaks“ moondanud. Soomes vahetab Santta mõne korra koguni Saltta sõnaga, näituseks Saltta Kaarama, kus Katarina enesele Kaarama kuju saanud.

Kui mungad ja preestrid Eesti rahvast Katarinaga tutvustasid, nimetasid nad teda pühaks „sancta“ = „santa“, Katarina teenistusega üheskoos õpetasid nad ka Katarina pidu pidama. Püha, santa Katarina seltsis ilmusid ta järelkäijad muud pühad naisterahvad = Katarina sandid, kadrisandid. Kadriks käimine ei ole meie maal elusse tekkinud, vaid katoliiklaste kaudu läänest toodud ja meie pinnale istutatud. Iseäralik mäng võis munkade, preestrite aru järele kõige paremini Katarina austamist edendada. Mängus esineb keegi Kadri emana, nii-ütelda päris

Katarina, teine Kadri isana, kõik muud Kadri väena — kadrisandid. Püha, sant Kadri ees, teised pühad Kadrid, kadrisandid järel. Kadrid kuulutavad oma lauluski, et nad kaugelt tulnud ja sellepärast külma käes külmetavad.

Kadrid kannavad enamasti keppi käes, vahel aga ka vitsa, isegi vokki. Ukse taha ilmudes ehk tuppa tulles kirjeldavad nad kõige pealt oma vaesust:

Tal pole tuba, kust ta tuleb,
Tal pole aita, kus ta astub;
Tal pole kammert, kus ta kõnnib j.n.e.

Keppi nimetavad nad oma hobuseks ja saaniks:

Kadril kaskine hobune,
Viherpuune vitsakene,
Sarapuune saanikene.

Nagu mardid, ütlevad kadridki endid olevat kaugelt maalt tulnud, paludes enestele ühtlasi toas aset. Tavalisesti ei nuru kadrid martide viisi võid ja liha, vaid enamasti villu.

Kadri vingub villasida,
Tahab takukoonalida.

Annab aga pereeit ehk peretütar kadridele võid, mune ja liha, võtavad kadrid neid tänuga vasta.

Vits Kadri käes peab neidusid majas virgutama, halbu lapsi aga karistama. Vitsaga puudutavad kadrid tihti maja noorust.

Sagedasti käib Kadriga „isagi" kaasas, kes vahel pilli mängib. Kui kadrid teretuselaulud laulnud, algab pillimehe saatel, ehk kui pillimees puudub, siis ilma selleta tants. Mõnes kohas katsub Kadri ema vokil natuke kedratagi, seega majale lambaõnne lubades. Tantsu järele laulavad kadrid jälle.

Andide saamise järele tänavad kadrid:

Mis jätame pere emale?
Kümme lehma lüpsikule.
Mis jätame pere tütrele?
Laudatäisi lambaaida,
Kena oinas keskeella,
Kena oinas, keerud sarved,
Puud saab villa puusa pealta,
Tuhat naela turja pealta,
Sada sarvede vahelta.

Tihti kannab Kadri ema titte enesega kaasas. Sellele palub ta hambaraha. Kes korra tite külge puutub, peab tingimata maksma. Enamasti nimetab Kadri ema enese leseks, kellel üksi hulga laste eest tarvis hoolitseda. Kõiki kaasasolijaid nimetab Kadri-ema tütardeks, keda ta aga ei suuda riidesse panna; sellepärast palub ta taludest tütardele riideidki. Soovib keegi, laseb Kadri ema lapsi raha eestki laulda ja tantsida.

Üleüldiselt võttis rahvas kadrisid lahkelt vasta ja andis neile peale linade ja villade ka vorsta, liha, võid, kala, leiba j.n.e., sest kadride käes arvati maja õnn ja õnnistus olevat.

Vanal ajal oli viisiks pühadele vagadele anda viia. Nende andide eest õnnistasid andide saajad toojat. Võrumaal arvab rahvas veel praegu, et santidele igaüks peab osa jagama, sest selle eest õnnistada Jumal andjat. Ülepea olla Jumal santide osa iga peremehe põllul õnnistanud.

Püha Katarina osa esitajale tuleb teadupärast andi anda, nagu neid veelgi kadrisantidele antakse. Kadrisandid tõotavad omalt poolt andjatele kohe õnnistust, kõige pealt loomade sigivust, aga peale selle ka vilja kordaminekut ja muud head. Pühad naisterahvad võivad ju katoliiklaste arvates õnnistust jagada; miks siis mitte kadrisandid? Aastasajad on „santide" pühaduse mõistet ikka enam kõigutanud, nii et meile nüüd ainult „kerjajad" järele jäänud.

Katoliiklased muutsid oma Katarina peaaegu jumalaks, ehk kui just mitte jumalaks, siis ometi l a m m a s t e, tihti ka muude l o o m a d e, vähemalt v e i s t e n a i s p ü h a l i s e k s. Meil vähemalt nimetab Võnnu kirikukatsumise-protokoll, et Terikesis 1680 l a m b a j u m a l a t Katarinat austatud ja teenitud. Võimalik, et protokolli kirjutaja Katarinale suuremat au andis, võimalik aga ka, et rahvas Katarinat, Kadrit tõesti lambajumalaks nimetas. Ingeris peeti Katarinat vanasti lehmade haldjaks, lehmade kaitsevaimuks ja hüüti teda paludes appi, näituseks:

Hyvä Katri, kaunis Katri,
Piä karja kaunihina,
Toiste paremmin muistan.

Teise korra palutakse Katarinalt

Sata sarven kantajata,
Sata maidon antajata.

(Krohn, Suomol. runojen uskonto, l. 196.)

K a m a j a k a i t s e j a k s peeti vanemal ajal mõnes kohas Katarinat, kelle käest majarahvale, majaloomadele ja majale õnnistus tuleb. Rahvasuus tuntakse veel ütlust: „Mart üle maa, K a d r i ü l e k a r j a."

Ei ime, et niisugusele lammaste ja ühtlasi ka veiste ja maja kaitsepühalisele kirikuid ja kabelid hakati ehitama ja teda neis austama. Kui ka üleüldine teenistus niisugustes kirikutes Jumalale oli määratud, tehti Katarinale ometi katoliku ajal oma altar, kust palveid iseäranis tema poole saadeti.

Katarinale pühendatud meie maa kirikutest tuleb kõige pealt Virumaa Kadrina kirikut nimetada. See kirik on juba 13. aastasaja esimesel poolel ehitatud. Teine umbes niisama vana Katarinale pühendatud kirik on Noarootsi kirik. Kolmas Katarinale pühendatud kirik kannab tavalisesti Saarde kiriku nime. Sellegi kiriku ehitus ulatab katoliku aega tagasi. Veneusuliste Katarina kirikud langevad uuema aja ehituste kilda.

Peale kirikute ehitati keskajal Katarinale meie maal veel mitu kabelit. Üks niisugune oli Paistu ja Aliste vahel. „Sammaste külas nähakse Kingul Hiiresoo oja ääres endise kivist kabeli jäänuseid; seda kabelit kutsuti katoliku ajal Katarina kirikuks„ (Hupel, Topographische Nachrichten III, l. 337). Võnnu Terikesis oli niisama Katarina kabel, Helmes, ka mujal, kuid kabelite kadumisega unustas rahvas nende nimedki. Tartus oli Katarina naisklooster.

Kadripäeval oli varemini viisiks lambaid niita. Niidetud villadest viidi osa Kadri altarile. Sellevasta oli naisterahval ketramine sel päeval kõvasti keeldud. Ketramine oleks lammastelt sigiduse ära viinud. Töötegemise asemel teevad tüdrukud tihti Kadri hane, s. o. valmistavad õlgedest hanekujulise eluka, lähevad sellega majadesse ja sunnivad sellega lapsi lugema; selle eest antakse neile anda. Imelikul viisil keeldakse püssimehi kadripäeval lindusid lasta; laskmise peale ei trehvata püss edaspidi enam. Lindude laskmise keelu järele võiks oletada, nagu tuleks Katarinat ka lindude kaitsejaks pidada, kuid sellekohased teated puuduvad rahva mälestuses.

Vanemal ajal pruuliti mardi- ja kadripäevaks õlut ja anti Mardi ja Kadri „santidelegi" Mõnes kohas käidud vanasti kadripäeval õllega lammastelaudas ja pursatud suust ehk pritsitud õlut lammaste peale. Pilistvere kirikukatsumise-protokoll 1680. a. kaebab, et kadripäeval lambalaudas ohverdatakse. Selsamal puhul kaevatakse Räpinas, et kadripäeval inimesi kokku tuleb ohverdama. Ülepea oli vanemal ajal viisiks, et kadripäeval talusse tulnud võõrast ilma õlle joomiseta ära ei lastud. Teisal suuniti võõrast ühtlasi ka seks keedetud putru sööma. Virumaalt olen koguni niisuguseid teateid leidnud, et võõras viidud lambalauta putru sööma. Pudru söömine laudas toonud lammastele sigidust. Ingeris pruuliti kadripäevaks niisama õlut, ehk Soomeski, kui ka teated selle kohta puuduvad. Vähemalt on Soomes alal hoidunud ütlus

Kaisan kahjaiset, kahjat, mis Kadri joomapidu meelde tuletab (Krohn, Suomal. runojen uskonto, l. 196). Ingeris keedetakse peale selle kadripäeval veel putru ja antakse seda putru õllega koos kõige esmalt karjale; alles selle järele söövad inimesed järelejäänud osa (Varonen, Vainajainpalvelus, l. 183). Eestist ei ole ma loomadele pudru söötmise jälgi tabanud. Karjalas astub Katarina asemele lambajumalana püha Anastasia.

Legendidest olen ühe leidnud, mis Kadri ja ta päeva pühitsemise kohta annab natuke seletust. Ennemuiste elanud abielupaar Mart ja Kadri. Nad olnud väga helded, aidanud igaüht. Kuuldes, et ühes külas palju haigeid, läinud Mart ja Kadri kohe sinna nende eest hoolt kandma. Vilja peksmise järel käinud Mart ja Kadri igal sügisel vaestele andisid korjamas, Mart enne, Kadri paar nädalat hiljemini. Muist inimesi hakanud Marti-Kadrit niisuguse kerjamise pärast pilkama, teised aga kiitnud neid sellepärast, neile igast saagist osa andes. Pärast nende surma katsunud mõned head inimesed nende tegevust jätkata ja korjanud nende surmapäeval andisid vaestele edasi. Sedaviisi tekkinud mardi- ja kadripäeva pühitsemine.

Rahvalauludes esineb peale kadripäeva laulude Kadri harva. Setukeste laulud tunnevad ometi teda. Ilmaparandamise laulus nimetatakse Katre, Katri, ühes teisendis Kartit Anne ja Hedo kõrval Maarja tütardeks, kes emale riideid kätte muretsevad (Setuk. laulud I, 34). Sellesamasugusena ja sellesama ülesandega tabame Kati Jeesuse surma laulus (Setuk. laulud I, 35).

Kadripäevaga seisavad veel mõned kombed ja ilmade tähelepanekud ühenduses. Öeldakse: Mart matab, Kadri katab, Andres harutab. Kadripäeva ajal on tavalisesti sula, sagedasti sajab. Niisugust sadu peetakse Kadri anniks. Saksamaal pannakse kari kadripäeval lauta kinni ja karjased saavad viimase palga kätte. Meil lõpeb karjaste tegevus juba varem.

ANNA.

Maarjaga käib püha Anna käsikäes, kuid Annast on rahvasuhu palju vähem mälestusi järele jäänud kui ta tütrest neitsist Maarjast. Jakobi algevangeeliumist teame, et neitsi Maarja vanemad Joakim ja Anna olid vagad inimesed, kes templis kahevõrra rohkem ohverdasid kui kord ja kohus. Nende vagaduse pärast ilmus neile ingel neid tröös-tima ja kinnitama Ristikoguduse esimesel ajal ei pandud veel rõhku Maarja ema Anna peale. Umbes 500 aastat pärast Kristust ehitati talle juba Konstantinoopolis kirik ja paarsada aastat hiljemini toodi ta luudki Palestiinast sinna.

Keskaja lõpupoolel hakati teda Euroopas üleüldiselt naispühalisena austama. Daanimaal pühendati Annale 1300. a. paigu esimene kabel ja Soomes 1398 Hartola kirik. 1300 ümber oli naisterahva hulgas Anna nimi veel haruldane, 1400 algusel vähe enam tarvitusel, aastasaja keskkohal aga Rootsis õige üleüldine. Meilgi oli Ann pärisorjuse ajal üleüldiselt tarvitusel, kuna viimsel ajal lapsi vähem sellele nimele ristitakse.

Keskajal lagunes Anna, Anne, Anu nimi sakslaste kaudu meie maal laiali. Saksamaal tarvitati Anna nime õige rohkesti. Tihti öeldi: „Püha Anna ise kolmandana. Maalijad maalisid pilta: Anna istub, Maarja süles, Maarja süles veel Jeesus. Anna austamine kippus Saksamaal tütre austamise kõrvale tungima. Luther, kes Annat kangesti austanud, tunnistab, et Anna pühade hiilgus muud pühad oma varju jätnud. Usupuhastuse uue õpetuse laitmise puhul kaitses seda Luther küsimusega: „Kas siis püha Anna teenistus vana on? Eks seegi olnud uus 10, 20, 40 aastat tagasi."

Anna oli rikas ja armuline olnud, Anna sai rikkuseandjaks kaitsepühaliseks. Et Annalt rikkust oodati ja loodeti, austas rahvas teda iseäranis rohkesti. Luther küsib: „Kust leiame nüüd pühalise, kellelt palutaks kannatust, usku, armastust, puhtust ja muud vaimlikku headust nii palju kui pühalt Annalt rikkust?"

Saksa mägedes on Anna nimelisi kirikuid, kabelid ja linnu õige rohkesti, neis mägedes nimelt, kust metallisid, iseäranis hõbedat leitud. Peale mäetööliste pidasid teda oma kaitsepühaliseks ka koduse käsitöö tegijad. Soomes on keskaja pühaliste kujude hulgas peale neitsi Maarja Anna omasid kõige rohkem (K. Krohn, Suomalaisten runojen uskonto, l. 176—177).

Ei või ütelda, et Eestis Annale just palju kirikuid oleks ehitatud. Kõige tuttavam on Anna kirik Järvamaal. Kui see kirik tõesti enne Peetri kirikut ehitatud, nagu 1690. a. kirikukatsumise-protokoll

nimetab, siis päris ta nime vist katoliiklastelt. Praegune Anna kirik ehitati igatahes hilisemal ajal, alles 17 aastasajal. Esimese Anna kiriku kohta räägib rahvasuu, et seda Aavamäele tahetud ehitada, aga päevane ehitus lõhutud ööse ära. Üks Anna nimeline tütarlaps leidnud praeguse kiriku kohalt kaks kirjadega kivi ja ühe kroonlühtri. Sinna ehitati puust kabel. See ehitus jäi seisma ja sai enesele Anna kabeli nimeks. Hiljemini ehitati sõjaülema Burti ajal sinna kivist kirik. — Igatahes ei ole praegune Anna kirik koha määrajalt Annalt nime pärinud, vaid Maarja emalt Annalt.

Ka Aliste kirik kannab püha Anna kiriku nime. Selle kiriku koha määranud rahvajutu järele lind ära. Lind laulnud põõsas, kirikut ärgu ehitatagu Penoja Aliste mäele, vaid sinna, kuhu tema lendab. Lind lennanud praeguse kiriku kohale, kuhu siis kirik ehitatud. Miks aga kirikule just püha Anna kirik nimeks pandud, ei tea rahvasuu seletada.

Kolmas Anna kirik on Saaremaal Mustjalas. Sellele kirikule ei ole ometi püha Anna nime annud, vaid keegi ilmlik naisterahvas. Saaremaa valitseja proua Anna Sehestädt laskis Mustjalga praeguse kiriku asemele 1605 ühe kabeli ehitada. Kabelile anti ehitadalaskja nime järele Anna kabel nimeks, kuna rahvas kabelit aga Mustjala kabeliks hakkas hüüdma.

Niisama päris Annemõis Tartu ligidal, Urvastes ja Võisikus ilmlikult Annelt enesele nime, niisama ka mitmed Anne, Anni, Anna nimelised talukohad.

Sellevastu on Annemägi ja Anne kabel Karksis küll pühalt Annalt nime omandanud. Keskajal ehitati Annemäele väike puust kabel püha Anna nime peale. Selle kabeli juures mäel käis rahvas mõnekorra pidusid pidamas. Varemad kirikukatsumise-protokollid kaebavad, et Annemäel jaaniööl hirmsasti priisatakse ja prassitakse. Mäele tehti suured jaanituled, mille ümber rahvas tantsis ja mängis. Isegi tulest karati vahel läbi, arvates, et siis loomad paremini siginevad. Jaaniööl joodi seal mõnekorra 20 vaati õlut ära. Karksi lossi valitsejale antakse kõva käsk, 10 riigitaalri trahvi ähvardusel Anne kabel ära hävitada ja hoolt kanda, et rahvas sinna enam ei tule pidusid pidama.

Vist hävitati kabel käsu peale sel puhul, aga nagu näha, kestis pidude pidamine ja ohverdamine Annemäel endist viisi edasi. 1683. a. Karksi ja Aliste kirikukatsumise-protokollides kaevatakse uuesti, et inimesed Annemäel vähe ohverdavad, kuid neid sinna tihti nagu laadale palju kokku kogub, nii et isegi kaupmehed sinna tulevad oma kaupa müüma. Endised protokollid nimetasid jaanipäeva suureks pidu- ja ohvripäevaks; 1683. a. protokoll nimetab seks annapäeva 26. juulil. Annapäev ei ole muidu meie tähtpäevade nimekirja jaksanud tõusta. Sellest nähtu-

sest võime järeldada, et annapäeva pühitsemine Eestis laialdasemat pühitsemist ei ole leidnud.

Enam ohverdamist on ennast Setu piiril Annemäel alal hoidnud. Setukeste seas valitseb veel usk, et püha Anna karja kaitseb. Kaitseja auks tapetakse tavalisesti igas talus must lammas. Tapetud lamba villad, suitsetatud pea ja jalad viiakse preestri kätte Annemäele ehitatud kabelisse õnnistada. Preester piisutab neid püha veega, võtab osa enesele, osa jagab vaestele. Pühalt Annemäelt minnakse pärast majadesse pidu pidama. Pidul süüakse tapetud lamba liha. Setukesed pühitsevad Anna auks pidu venelaste annapäeval, 25. juulil. Olgu veel nimetatud, et lammast pühale Annale tappes järgmine palve palutakse: „Puhas, püha Ann! Hoia ja varja, siita ja soeta, nooruta noorekeisi, väeta vanakeisi! Hoia esi puutagast ja puhmatagast, kivitagast ja kannutagast! Ole esi lambakarjuses, uma karjuse ommava ullis! Ole esi, puhas Anne, karjuse ülekaeja, hoia esi üle suve kari mõtsan kurja eest, varja kari viha eest, kodun kari kahju eest!" (Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Esten, l. 416). Kui ka veneusulised seda palvet paluvad ja neid ohvrid ohverdavad, näib minu meelest ometi, et Anne austamine Setumaalgi katoliku ajast päritud.

Suure-Jaanis Vastsemõisa Põhjaka küla ligidal on Annemägi. Rahvajutu järele pärinud mägi nime Annelt, kes seal korra äestanud. Äestamise ajal tekkinud sinna mägi, pärast mäele püha hiis. Hiies käis rahvas palumas ja ohverdamas, oma ütluse järele küll pühale Annale, tõepoolest ometi paganuseaegsetele olevustele. — Teisendi järele rändab hiis Annemäe juurde. Ka Karula Annemäel ohverdati.

Rakvere ligidal on veel üks Annemägi. Sinnagi tulnud vanemal ajal inimesi kokku. Vist viidi sellelegi Annemäele ohvrid, kuid lähemad teated puuduvad nende ohvrite kohta. Praegune põli ei mäleta sellest enam midagi. See Annemägi on rahvajutu järele ühe vägineiu tehtud, kes sinna kiva ja mulda kokku kandes selle mäe sünnitanud, kuhu ta hiljemini veel puid peale istutanud.

Rõngust kaevatakse 1683 kirikukatsumisel, et inimesed annapäeval Palamaa külasse kokku tulevad ebajumala-teenistust pidama; Härgmäel 1689, et inimesed annapäeval kokku tulevad ja palju joovad.

Hoopis isesuguses valguses esineb Anna Setu lauludes. Ta ei ole enam Maarja ema, vaid tütar. Ilmaparanduse laulus näituseks toob Anna oma kahe õega Katrega ja Hedoga emale Maarjale riided kätte, et ema võiks maa peale sõita (Setukeste laulud I, 34). Niisamasuguse ülesande täidab Jeesuse surma laulus Anna kahe õega (Setukeste laulud I, 35). Ikka on Anna tütar, kes valmis emal abiks olema.

Eesti rahvalauludes puutume mõnekorra veel Annega kokku. Selle Anne asemele võib ometi Mari, Mai, Tiiu, Viiu, lihtsalt iga muunimeline naisterahvas astuda, tal ei ole püha Annaga vähematki tegemist. Tähtsam niisugustest rahvalauludest oleks „Anna aki neitsikene“ Selles rahvalaulus kõneldakse, kudas Anna ehted rikki läksid ja Anna neid läks sepale parandama, sepp aga vaevapalgaks Anna oma pojale naiseks nõudis (Neus, Estnische Volkslieder I, 38).

Eesti legendides ei ole mulle Annat silma paistnud, ehk olgu siis alles koguni hiljuti võõrastelt omandatud toodetes. Niisama puudub püha Anna meie rahvaluule ainetes.

PIRIT

Brigitta on eestlased Piritaks, Piretaks moondanud. Brigitta langeb naispühaliste hulgas kõige nooremate sekka. Ta oli Upsala kodaniku Birger Petersoni tütar, kes oma elu täielikult Jumalale pühendas. 1363 asutas ta Rootsis kloostri ühtlasi naiste- ja meesterahvaste jaoks. Oma eluga ja tegudega sai ta kogu Euroopas kuulsaks; pärast surma tunnistati ta pühaks. Tema kloostri põhiseaduse järele asutasid 1407 kolm Tallinna kaupmeest linna ligidale uue kloostri, mis neitsile Maarjale ja pühale Brigittale pühitseti. Maarja nimi jäi aja jooksul ikka enam kõrvale; rahvas hüüdis kloostrit Pirita kloostriks. 1 veebruaril 1577 hävitasid venelased kloostri täielikult ära. Sest saadik on ta varemetes. Varemete varal elab Pirita nimi rahvasuus ikka veel edasi. Vara kirik kannab Pirita kiriku nime. Muid kiriklikka mälestusi Piritast enam ei ole järele jäänud.

Saarlastel on Pirit Tõllu naisena hästi tuntud. Ime, et saarlased oma muististele kangelastele kristlikud nimed on annud. Nende vägimees Tõll on germaanlastelt nime saanud. Viimaste nimi Tell, Till moondus saarlaste suus Tõlluks, mujal Tõlluks. Vanus kirjus leiame keskajal suurelt maalt mitu Tellu, Tillu, Tiellu. Tõllu naisel jälle päris Rootsi nimi Brigitt, Pirit. Ei ime ka, sest veel keskajal elas Saaremaal palju rootslasi. Nendega läbi käies said eestlased Pirita nimega tuttavaks ja ristisid Tõllu naise Piritaks. Igatahes ulatavad Tõllu ja Pirita juttude ained kaugemale tagasi kui vägilaste nimed. Rahvas ühendas enne kuuldud lugusid Tõllu ja Pirita nimega, seega ühtlasi Tõllu ja Pirita tegusid hilisemasse aega asetades, sest Pirita nimi võis ju alles 15. aastasajal Saaremaal laiemalt tuttavaks saada. Huvitav nähtus: püha Brigitta on Saaremaal paganaks saanud. Tõll ja Pirit esitavad Saaremaa paganust, aga ühtlasi ka selle aja lõppu, sest vähemalt Tõll aitab juba kirikuid ehitada.

Soomlased tunnevad iseäralikku piritapäeva, mil lambaid tapeti (Varonen, Vainajainpalvelus, l. 170). Meil ei tunta niisugust päeva. Siiski näpunäited juhivad selle peale, et olevikus unustusesse jäänud Pirita nimi varemal ajal laialdase tutvusega võis hoobelda. Rahvajutud teavad, et vanal ajal vaenlased meie maal metsadesse ja varjupaikadesse peitunud inimesi välja ahvatlenud hüüetega: „Pill, Piret, Mall, Maret! Tulge välja! Vaenlane ammu ära läinud!“ Nagu Mall, Maret, esinevad siin Pill, Piretki naisterahvaste nimedena. Et vaenlased sagedasti Pilli ja Pireti nime tarvitasid, pidid need nimed rahvasuus laialt tuttavad olema.

MARET

Margareta nime on eestlased Maretaks, Maretiks lühendanud. Katoliiklased õpetasid neid püha Margaretat austama. Püha Margareta oli pagana preestri tütar Antiookiast; imetaja pööris ta ristiusku. Ristiusu pärast sundis isa ta kottu põgenema. Võõrsil hakkas ta lambaid hoidma. Hiljemini jõudis ta usu pärast vangi, kus lohemaoks moondunud saadan vanajutu järele tuli teda kiusama, aga ristimärgiga võitis ta kurja vaenlase. Aastal 290 sai ta märtrisurma. Katoliiklased kujutavad teda karjakaitsejana, kepp käes, lohemadu jalgade all. Katoliiklaste karjakaitsejana arvati teda loomi haiguse puhul terveks tegevat, seks anti Margaretale ohver: mindi idas oleva akna äärde tagaspidi ja visati rahatükk aknast välja. Karja eest hoolt kandes lubab Margareta — teisendi järele Jumal — maretapäevani rohtu niita; siis lööb rohule raudnaela sisse, et täiskasvanud rohtu enam loomadele ei niidetaks. Enne maretapäeva ütlevad peremehed heinamaal tihti töölistele: „Olge kärmed, pea lööb Maret heinale raudnaela sisse; kes heinast siis enam jagu saab!"

Vanad eestlased pidasid Rõngutajat, Rõõgutajat nurganaiste kaitsevaimuks. Seda hüüti tihti appi: „Rõugutaja, tule appi!" Kreutzwald laseb Kalevipojas Lindat sünnitamisevaevas mõnda korda Ukut ja Rõugutajat appi hüüda. — Pärast sünnitamist tõstis ämmamoor lapse lauale, üteldes: „Tule, Rõugutaja, tõsta lasta!" Mungad ja preestrid ei sallinud niisuguse paganusest pärit oleva olevuse appihüüdmist; nad käskisid neitsit Maarjat ja Margaretat appi hüüda. Neid mõlemaid austati Saksamaal lastesünnitajate kaitsepühalistena. Eesti rahvalauludes on Maarja appihüüdmine hästi alal hoidunud. Vähem teame Margareta, Mareta appihüüdmisest. Igatahes õpetasid mungad ja preestrid eestlasi Margaretatki lapse sünnitamise ajal appi hüüdma. Karjalas peetakse Margaretat „targaks", „teadjaks"

Maretale pühendati meie kodumaal Karuse kirik, mis vist juba enne 1271 ehitatud.

Ühes Eesti rahvalaulus läheb Maret metsa, satub seal saksa poja Andresega kokku. Mõne aja pärast sünnib Maretale poeg. See rahvalaul on Eestist kuni Jäämereni tuttav. Kuna Maret Eestis veel tavaline tütarlaps on, moondab ta kaugemal kuju ja vähe nimegi. Karjalas esineb ta Marketana ja Marjattana. Kalevalas võiab Virokannas selle Marjatta poja „Karjalan kuningahaksi, Kaiken vallan vartijaksi". Kalevalas astub neitsi Maarja Mareta asemele ja ta pojana esineb maailma

Lunastaja. Eesti rahvalaul ei tee kristlikkude ainetega midagi tegemist, vaid kirjeldab ainult igapäevase elu Mareta juhtumisi.

Maretapäeva hüütakse ka karusepäevaks. — Rahva arvamise järele võib maretapäeval juba uut leiba saada: „Maretapäeval saab hädaleiba, olevipäeval laia leiba!“ Maretapäeval äestatakse kesapõldusid rukkikülvi alla; niisugune äestamine ei lase rukki-ussi põllu sisse tulla. Muidu öeldakse veel maretapäeva kohta: maretapäevast läheb metsa põõsas pimedaks.

Mitmel pool kästakse maretapäeva pühitseda, vähemalt mitte tööd teha, ehk muidu tulla karu kahju tegema. Pilistvere kirikukutsumiseprotokoll 1683. a. kaebab, kogudus pühitseda maretapäeva, kartes, et karu muidu nende karja murrab. Nagu näha, on meil karu lohemao asemele astunud. Saaremaal viidi Mustjalas vanemal ajal maretapäeval kabeliaiale ohvrid; iseäranis pidi viina sel puhul voolama. Vastasel korral kardeti kalasaak kaduvat. Ei selgu enam, kellele see ohver oli määratud, kas Maretale või kellelegi muule olevusele. Kardeti, et mitteohverdamise puhul veevalitseja enesele vägisi kas inimese ehk looma ohvriks nõuab. Inimene uppus niisugusel puhul merde, loom aga kukkus Panga otsast alla merde.

Maretapäev on meil endise karusepäeva asemele astunud. Karusepäev aga oli karu austamisele pühendatud. Muistsed eestlased arvasid karu niisama tarvilikuks austada kui haldijate hulka, kes ilma austamata ja ohvrit saamata neile kergesti oleksid võinud kahju teha. Karusid asus muiste palju meie maal; need ähvardasid esivanema karja. Hädaohtude eemalehoidmiseks määrati karu austamiseks iseäralik püha.

ELISABET, LIISA.

Ristija Johannese ema Elisabeti kohta on meie rahva mälestuses õieti vähe teateid alal. Tuntakse ainult ta päeva 19. novembril ja ei muud midagi. Kuna muil päevil enam-vähem kombeid peetakse, ei tea meie Elisabeti päeva kommetest, pruukidest midagi. Rahvas on Elisabeti pika nime ära moonutanud, hüüab ta päeva tavalisesti Liisabi päevaks, vahel ka Liisa päevaks. Mõlemad nimed on õieti lühenduse teel Elisabetist tekkinud, niisama ka Elsa ja Beti; nende viimaste järele päeva ei nimetata.

Kui ka Elisabet enesest rahva mälestusesse jälgi ei ole maha jätnud, tunnistavad mitmed ta nime järele nimetatud kirikud ometi, et teda vanemal ajal meie maal austatud ja pühaks peetud. Kursis oli keskajal kirik, mis Elisabeti kiriku nime kandis, aga suure Vene ja hilisema Rootsi sõja ajal täiesti ära hävitati. — Lihula Elisabeti kirik asutati vist juba 13. aastasajal, sel ajal, kui loss ehitati. Pärnu Elisabeti kirikul sellevasta ei ole püha Elisabetiga, ristija Johannese emaga tegemist, kui teda ka püha Elisabeti kirikuks vahel hüütakse. Selle kiriku alus pandi 25. juunil 1744 naiskeisri Elisabeti valitsuse ajal. Naiskeisri auks nimetati kirik Elisabeti kirikuks; ametlikult sellevasta kutsuti kirik hiljemini püha Elisabeti kirikuks, vaatamata selle peale, et evangeeliumi kirik mingisugust püha Elisabeti ei tunne.

MAARJA MAGDALEENA.

Kõige vähem mälestusi on Maarja Magdaleena enesest järele jätnud: Ainult mõned kirikud tuletavad meelde, et teda vanasti meie maal austatud. Kõige pealt Maarja Magdaleena kirik ja kogudus Tartumaal nimetada, siis Järvamaal Koeru kirik, mille ametlik nimi ja saksakeelne nimi Maarja Magdaleena (Marien Magdalenen) on. Maarja Magdaleenale on peale selle veel pühendatud Rapla kirik ja Ridala kirik. — Kalendrites leidub Maarja Magdaleena nimepäev 22. juulil; viimast päeva hüütakse ka madlipäevaks, sest Magdaleena nime lühendab rahvasuu Madliks. Mütoloogiliselt on Maarja Magdaleenal nii palju tähtsust, et ta nimelisesse kirikusse keegi Maarja ehk Madli kiriku võtmete kandjaks hakanud.

LIIJONI INGEL.

Kreutzwaldi „Eesti ennemuistsetest juttudest" oleme harjunud Liijoni nime kuulma. Liijon oli nimetatud juttude järele kalamees, kes Pikrile vanapagana äravarastatud pilli tagasi aitas muretseda. Tänupalgaks sai ta sest ajast jumalate ja inimeste vahele vahemeheks. Peale Kreutzwaldi kirjutab Liijonist või õigem ütelda Liijoni inglist veel Lagus. Kreutzwaldi ja Neusi laulude kogus „Mythische und magische Lieder der Esten" leiame Laguse sulest Liijoni ingli kohta järgmised laused (lk. 8): „Mana õiges teenistuses leiame seda, mis tema üheksa korda meile teinud ja pealegi veel teeb selle pühama Liijoni pikse püha käe läbi; aidanud liha ja vere vasta, ihu haigust parandanud, rõõmu ja rahu annud ja suurt abi saatnud kõige häda ja viletsuse vasta selle vana püha Liijoni vägeva ingli käe läbi ja hoidnud üheksa korda." — Need nimetatud laused ütleb Lagus enese Viljandimaalt Virtsjärve äärest üles kirjutanud olevat, kus neid lausumisel olla pruugitud. Teises kohas kirjutab Lagus samas raamatus ohverdamisest maarjapäeval kõneldes Liijoni ingli kohta järgmist (lk. 16): „Sealjuures nimetas tema seda kõige kõrgemat Liijoni ingli abi läbi kolm korda. — Taarast kirjutades tähendab Lagus (lk. 13—14): „Taara oli see kõige kõrgem, keda inimene kolm korda aastas võis paluda, aga muul ajal teiste jumalate ja Liijoni ingli läbi luba oli saanud selle kõige kõrgema ette palveid tuua." Oma küsimise peale Liijoni ingli kohta ütleb Lagus järgmise vastuse saanud olevat (lk. 10): „Liijoni ingel on maapealne Jumal, kes piksega ühes võib käia."

Nagu kõigest sellest mõista, tuleks oletada, et vanadel eestlastel iseäraline Liijoni ingel olnud. Kudas on nüüd tõepärast lugu selle poolest? Niipalju kui me eestlaste vana usku tunneme, ei leia me sealt kusagilt ingli teenistuse jälgi. Inglid ja inglite teenistus oli vanadele eestlastele täiesti võõrad. Eestlastel oli oma jumal, oma Vanaisa, Vanataat ehk Uku, keda nad mingisuguse vahemeheta austasid. Ristiusu inglitega polnud vanade eestlaste jumalal mingisugust tegemist. Lagus on Liijoni ingli esimest korda Eesti mütoloogiasse toonud ja Laguse järele Kreutzwaldki Liijoni ingliga vähe tegemist teinud. Arvan kindlasti, et Kreutzwald oma ennemuistse jutu, mis Liijonist kõneleb, Laguse käest saanud. Seega oleks Lagus ainus allikas, kes meile Liijoni ingli kohta teateid annab.

Lagus on omal ajal mõndagi vanade eestlaste usu kohta kirjutanud. Arvustuse ees ei jõua aga suur jagu Laguse teateid paika pidada. Arvustus tunnistab, et Lagus liig vabalt rahvasuust saadud tea-

detega ümber käinud ja neid rohkesti omalt poolt „kaunistanud“ Seega kaotavad Laguse üleskirjutused suuremalt jaolt väärtuse. Selle järele ei või meie ka Laguse teadetele Liijoni ingli kohta iseäralikku lugupidamist lubada, liiatigi veel sellepärast, et need muude teadetega sugugi ühte ei sobi.

Mõned arvavad, et Liijoni ingel täiesti Laguse omast peast välja kasvanud, nagu mõnda muud, mis ta Eesti vanasse usku luuletanud. Olgu lugu nüüd selle poolest kudas on, aga niipalju on selge, et Liijoni ingel milgi kombel pagana-aja eestlaste usku ei puutu, sest nagu tähendatud, ei tunnud pagana-aja eestlased ega muud Soome sugu rahvad ristiusu inglid. Liijoni ingel on uuema aja leidus. Ja uuema aja leidusena ei ole ta kogu Eesti rahval tuttav. Lagus ütleb, et Liijoni inglit Viljandimaal Virtsjärve ääres tuntakse, kuid uuemal ajal ei ole sellekohaseid jälgi leitud, vähemalt mitte mütoloogilises mõttes. Kui Liijoni ingel tõesti ometi vanade eestlaste usku tunginud, millal on see sündinud? Vististi katoliku usu ajal. Teame, et ka Rooma usk vahemehi tarvitab, kes inimeste palved Jumala ette kannavad. Niisugune vahemees eksis Rooma usult vanasse Eesti uskugi Liijoni ingli näol. Liijoni ingli enesegi nimi on piiblist võetud, nagu seda üsna õieti Kreutzwaldi ja Neusi laulude koguski on tähendatud. Liijon ei tähenda midagi muud kui leegioni, Liijoni ingel siis leegioni inglit. Matteuse evangeeliumi 26. peatükis 53. salmis räägib Kristus kaheteistkümnest leegionist inglitest ja Mark. 5, 9 ja Luuk. 8, 30 nimetab roojane vaim iseennast leegioniks. Seda leegioni peavad mõned iseäralikuks sugunimeks. Igatahes on piibli leegion Laguse Liijon.

Liijoni ingel on uue aja laps, keda muistne Eesti usk ei tunne.

KIRIKUD.

Nagu müütiline pärg heljub meie kirikute kohal. Kirikute ehitamisel võitleb paganus kristluse vasta ja punub paganlikka aineid kristlikkudesse ainetesse. Kõige pealt teeb raskusi ära määrata kohta, kuhu kirik ehitada. Vaieldakse, vaieldakse, aga õiget otsust ei saada; igaüks sooviks kirikut oma kolka. Viimaks peavad härjad kirikule õige ehitamisekoha määrama. Härjad rakendatakse vankri ette, pannakse kiriku ehitamiseks määratud aineid — kiva ehk palka — vankrile ja lastakse härgi oma tahtmise järele minna. Kus härjad seisatavad, seal on õige kirikuehitamise-koht. Seal tapetakse härjad tavalisesti maahaldijale ohvriks ja — ehitus algab. Härjad peavad enamasti päris mustad olema; harukorral astub mustade härgade asemele hall karv ja veel harvemini paar täiesti valget vasikat. Kindlamad teated puuduvad, kas härjad kiriku ehitamise paigaks hiie määravad, s. o. hiide kiriku ainete koormaga lähevad, küll aga leidub teateid, et kirik enamasti alati ehitati paganuse pühale kohale, oli see koht hiis ehk muu ohverdamisepaik. Kirik pidi paganust ja kristlust oma asemegi poolest nagu ühte sulatama.

Härgade tarvitamine kiriku aseme määramiseks kuulub rahvusvaheliste motiivide hulka. Härgadele antakse samasugune ülesanne Soomes ja Lätis, antakse Saksamaal ja mujal veel kaugemalgi. Härjad on ülepea piibli algusel kiriku ehitamise koha määrajateks võetud. I Saam. 6. p. kõneleb, kudas Iisraeli seaduselaegas vankrile pannakse, kaks lehma vankri ette rakendatakse ja lehmad lastakse oma tahtmise järele minna. Kus lehmad seisatavad, seal tapetakse nad ja ohverdatakse põletamisohver. Piibli motiiv leiab meil kirikute ehitamise ajal paganastamist. Iisraeli tegu jäljendades ühineb härgade abi kiriku aseme määramisel paganuse märkidega.

Kui ka härjad õige koha määranud, ei edene ehitamine ometi alati õigel kohal. Enamasti laguneb päevane ehitus ööse. Väga mitmel puhul ei nimetata lagunemise põhjust, sagedamini langeb laotamisesüü vanapagana arvele. Vanapagan ei salli kristluse märki ja sellepärast püüab ta seda kaotada. Siingi astub kristluseaade paganuseaatega võitlusesse ja viimane näikse võidu viivat, sest et selle taga kurjuse peamees peitub. Viimaks ometi pääseb kristlus võidule; leitakse abinõu, mis paganuse esitajat enam ei lase ehitamisele takistusi teha.

Päevase töö öösine lõhkumine langeb niisama rahvusvaheliste motiivide kilda. Mitte ainult kirikud ei lagune ööse, vaid linnadki. Kuusalu, Vihula, Torma, Eeru, Anija j. n. e. linn laguneb ööse. Kõik see

tuletab Greeka Teebä linna meelde, kus vanade teate järele niisamasugune lugu sündis. Meie linnadest on sama motiiv kirikute peale üle läinud (vd. mu Kodumaa kirikute ehitamine Eesti Kirjanduses 1916).

Kirikute müüride lagunemise vasta tuntakse kindlat, tagajärge tõotavat abinõu, mida ohtrasti tarvitatakse: otsitakse kirikule võtmekandja. Vähemalt tarvitavad kirikuehitajad töö mitte-edenemisel abi otsima hakates kõnekäändu: tarvis võtmete kandjat otsida! Otsima minnes küsivad nad igaühelt, kellega kokku puutuvad: „Kas sa ei taha kiriku võtmete kandjaks hakata?" Küsitavate enamus näikse küsimuse tähendust tundvat, eitavat vastust andes. Mõnele lollakale ehk selleaegsest kommetest veel vähe puudutatud isikule näikse võtmete kandja amet nagu auamet esinevat. Kuuldes enesele kiriku võtmete kandmise auametit pakutavat, lubab lollakas, kolklane ehk pisut rahva keskel liikunud auahne pakutud ameti hea meelega vasta võtta. Selle tõotusega on tähendatud isik enese üle surmakohut mõistnud. Sest kiriku võtmete kandmine ei tähenda selleaegse rahva keeles mingisugust võtmetega ümberkäimist, vaid kirikusse müürimist. Tõepoolest kuuluks eelseisev küsimus nii: „Kes tahab ennast kiriku seintesse lasta müürida?" Kartus igaühelt eitavat vastust saada pani ehitajad oma küsimust luulelisesse keelde ja kujusse kuduma. Selle sööda otsa läks mõnigi otskohtlane. Kes korra tõotanud võtmeid kanda, võeti kinni ja müüriti ilma armuta kiriku seintesse. Sissemüürimine oli ehitatavale „tõbisele" kirikule eluveeks, mis kohe kõik haavad parandas, nurgakivi, mille peale rajatud ehitust vanapagan ega ükski muu vaenuline vägi enam ei jaksanud kõigutada. Sissemüüritu najal seisis iga kirik niisama kindlalt kui Saalomoni tempel.

Tundes niisugust kiriku kõikumata alust ja ehituse kõige paremat edendajat, ei või imestleda, et ehitajad seda rohkesti tarvitasid. Ja tõepoolest: peaaegu iga kirik, mis ennast ennemuistse jutuga ehtinud, on üheks ehteks võtmete kandja sissemüürimisegi võtnud. Maarja Magdaleenas esitatakse võtmekandja küsimus kolm pühapäeva järgemööda kogudusele, enne kui keegi ennast seks pakub.

Esimese pettuse järele kordub sagedasti veel teinegi. Märgates, missugusesse lõksu ta langenud, katsub mõni tugevam tõotaja ennast sissemüürimisest vabastada. Niisugusel korral joodavad ehitajad isiku purujoobnuks ja müürivad ta ometi kiriku müüridesse. Kaineks saades on juba hilja ära pääseda: uimastuse ajal on nii agaralt tööd tehtud, et sissemüüritud isik müüri enam ei jaksa purustada. Sissemüüritud ta on ja sissemüürituks jääb.

Keha müüritakse küll täielikult sisse, pea jaoks jäetakse aga avaus. Sissemüüritud isikule kantakse iga päev toitu kätte, senikui ta elab;

teda söödetakse läbi avause. Sissemüüritud isikud ei ela kaua; toidutoojad pääsevad juba mõne aja pärast hoolekandmisest vabaks. Niisugune pilt kordub peaaegu iga üksiku sissemüüritud isiku juures. Pärast sissemüüritud isikute surma müüritakse avaus kergelt kinni.

Üksikuid kirikuid tähele pannes olgu nimetatud: Rakveres, Jõhvis ja Rõngus müüritakse keegi Mihkel, Viru-Nigulas Nigulas, Nigulistes, Hanilas, Otepääs, Põltsamaal, Rannus, Järva Peetris, Jõelehtmes, Tõstamaal nimetamata isik, Põlves väike mees põlvini; sest kirikulegi nimi Põlve kirik. Kodaveres keegi Kota; sest kirikule Kodavere nimi. Martnas võetakse kündja Mart kündmise ajal kinni ja müüritakse härgadega üheskoos sisse. Pilistveres joodetakse pillimees Villem, teisendi järele Andres enne sissemüürimist tublisti joobnuks; sandikoja juures veel praegu ta luud hingamas. Niisama joodetakse Kolga-Jaanis Kolga-Jaan joobnuks enne sissemüürimist, ka Tarvastus keegi nimeta isik. Karksis ja M.-Magdaleenas naisterahvas. Nigulas pannakse joobnud Nigulale veel härjaike pea alla; mispärast, jääb seletamata. Võnnus antakse võtmeid kanda tahtjale Jaagupile enne unerohtu.

Jüris ei lepita ühe sissemüüritavaga, vaid võetakse seks otstarbeks koguni kolm Jürit. Samasugune lugu kordub Laiusel; seal peavad 4 Jürit — vähemalt nende pead — jäädavalt kirikuvõtmeid kandma. Ühes kui teises kohas peade asemed näha, aukude vahet vaks maad, sügavus 6 tolli. Sahal müüritakse kolmel kabelilõhkujal mehel ainult pead müüri sisse, kehad aga jäetakse välja tolgendama. Põides leiavad koguni 7 venda korraga müürides aset, tõotusega, et kui 7 venda kirikusse tuleb, kirik maa alla vajugu.

Kõige suurem rohkus kirikutesse müüritud isikute poolest valitseb Tartus ja kohalikus maakonnas: rahvaluule tunneb siin 15 võtmete kandjatega varustatud kirikut, kuna ta saarlastele nagu võõrasema osa esitab; nende kirikute ümber heljub küll ennemuistse jutu pärg, aga sissemüürimise palma pärib ses pärjas ainult paar. Tartu iga kiriku müürisid hoiab võtmete kandja alal. Doome kirikusse müürimise kohta leidub mitu teisendit (Eesti Kirjandus 1913, lk. 332—334). Ehitamise ajal müüritakse kirikuseintesse ilus naisterahvas. Ühe teisendi järele on kiriku keldrisse surnud vürstitütar kiriku võtmete kandjaks sisse müüritud, teise teisendi järele aga kuninga poeg oma ema ja õega. Kuna muis kirikutes võtmete kandjad kohal vagusi puhkavad, lahkuvad nad Tartus jaaniööl ehk vana aasta ööl kohalt, mäele minnes enesele päästjaid otsima. Kuninga poeg omastega sammub vana aasta ööse kirikust mäele paluma, et ärapäästja ilmuks. Naisterahvad jälle lehvivad jaaniööl ehk uue aasta ööl õhus, kas kuldrist ehk kuldvõti käes. Risti katsub kandja kellelegi naisterahvale

kaela visata, et see siis ta asemele võtmete kandjaks hakkaks. Kuldvõtit pakub selle kandja niisama doomele ilmuvatele naisterahvastele, kuid asjata. Ei naisterahvaste ega kuninga poja, ta ema ega õe nime tunne rahvasuu.

Tartu Jaani kirikusse on ehitamise ajal keegi Jaan kiriku võtmete kandjaks pandud. Maarja kirikusse saanud keegi Maarja kiriku võtmed kanda. Jah veel enam: alles praeguse põlve ajal valminud Peetri kirikki ei seisa ilma võtmete kandjata. Praeguses 1884 ehitatud Peetri kirikus laseb rahvaluule kellegi sissemüüritud Peetri seinu ja alust oma kehaga alal hoida! Kellegi inimese nime kandva kiriku kohta otsustab rahvas, et selle nime kandja tingimata kiriku võtmeid kannab.

Maarja auks müüritakse Tarvastus esmalt mees sisse ja pärast veel naisterahvas, Karksis, Jäärjas ja Nõos Kadri, Puhjas Ann, Rõngus Reet, Maarja-Magdaleenas, Karulas ja Vigalas Maarja, Rõuges Miili, Põlvas nimeta naisterahvas põlvini. Iisakul sellevasta teatakse, et kolm surnud naisterahvast altari alla maetud, Amblas niisama surnu. Mõnes kirikus müüritakse loomad sisse, nii Hanilas hani, Karusel karu ja Sangastes pull.

Emale maale sissemüürimisega antav inimeseohver — ehituseohver — on suures osas Euroopas tuttav, niihästi germaanlaste kui slaavlaste seas. J. Grimm toob oma „Deutsche Mythologie's" (II, 956—957) hulga näitusi. Daanlased müürisid kiriku altari alla tallekese, et altar seisma jääks, surnuaiale aga maeti enne esimese surnu matmist elus hobune, majade alla sigu ja kanu. Köbenhavni ümber ehitatav vall lagunes ikka uuesti ja uuesti ära. Takistuse kõrvalesaatmiseks võeti väike tütarlaps ja müüriti valli sisse. Kohe edenes töö. Saksamaal toonitatakse vähem kirikutesse kui lossidesse müürimist. Liebensteini lossi müüridest kõneldakse, et need muidu seisma ei jäänud, kui et laps sisse müüriti; ema müüs ehitajatele selleks otstarbeks oma lapse. Reichenfelsi lossis tunnistab praegu veel üks teistest kaugemale ulatav kivi, kuhu laps elusalt sisse müüritud. 1463 lõhkus vesi Nogati paisu. Ei saada enam vett seisatama. Võetakse enne joobnuks joodetud kerjaja, lükatakse auku, maetakse mullaga kinni (Tettau-Temme, Volkssagen 409). Krahvinna Eppinghoveni „Memoiren'ite" järele näidatakse Berlini lossis niinimetatud Joachimi poolel praegu veel ühes toas kohta, kuhu markkrahv Joachimi abikaasa rahvajutu järele oma vastase seina sisse lasknud müürida. Dokument selle sissemüürimise kohta puudub.

Hiljemal ajal lepiti ehitamiste puhul tühjade puusärkide sissemüürimisega. Kui väga usk sissemüürimise tarvidusest Saksa rahva südamesse juurdunud, tunnistab see, et rahvas Halle silla ehitamise puhul 1843 veel nõudis, laps müüritagu silla kestvuse tõstmiseks silla jalga! (Grimm, D. M., 956). Albaania Artas ehitanud 1000 müürseppa üht silda, kõneleb

rahvasuu, aga päevane ehitus lagunes ööse. Viimaks kuuldi häält ütlevat: „Kui te inimest maa sisse ei kaeva, ei seisa müürid! Aga vaestlast ega võõrast ei pea te sisse kaevama, vaid ehitaja oma naise!“ Nii tehtigi. Serbias kõneleb ennemuistne jutt Skutari ehitamisest: kolm aastat panid 300 meistrit kindlusele asjata alust, aga mis päevaajal ehitati, lõhuti ööse. Viimaks kuulutati: kui kaks õde sisse müüritakse, edeneb ehitus. Kui slaavlased Doonau äärde uut linna rajasid, saatsid rahvavanemad enne päevatõusu mehed välja esimest vastatulevat poissi kinni võtma ja ehitusesse müürima (Popov, Slawische Mythologie, lk. 25).

Riias võeti 1774 Jakobi kirikus parandustööd ette. Sel puhul leiti müürist inimese luukere. See leid äratas palju tähelepanemist, meil aga veel enam 1785 Kuresaare oma. Kõik märgid tunnistasid, et sissemüüritud isikud suurtsugu isikute hulka kuulusid.

Riias ja Kuresaares sissemüüritud isikute kohta avaldas Hupel oma Nordische Miscellaneen XIII lühikese kirjelduse kutsega küsimust harutusele võtta. Kutse ei jäänud hüüdjaks hääleks kõrbes. tagajärjena ilmus Nord. Misc. XVIII—XIX krahv Mellini sulest sissemüüritud nimekirja täiendus (lk. 574—580) ja nimetamata autori poolt N. Misc. XX, XXI 422—434 pikem seletus. Kilsi mõisa omanik laskis 18. aastasaja lõpul vana lossi mõne müüri lõhkuda ja uue elumaja sellest teha. Lõhkumisel leiti mitme sissemüüritud isiku luud, nende hulgas ka laste luid. — Tallinna Toompea lossi eeskülge maha lõhkudes leiti suurest nurgatornist vasta Toompea väravat pikali sissemüüritud isiku luud. — Lätimaal Arrashi kiriku ümberehitusel tulid 1790 müüridest põlvili oleva isiku luud päevavalgele (Monumenta Livoniae Antiquae, IV. 123). Riia vana lossi lõhkumisel puutusid töölised neljanurgelise ruumi peale, täis laste luid. Valli lõhkumisel leiti sealsamas Riias müürides neljanurgeline toake ja toakeses inimese luud, käte ja jalgade ümber 70 naela raskused raudahelad (Hupel, N. M. XVIII). Haapsalu, Paide ja Rakvere lossi müüridest on niisama täiskasvanud inimeste kui laste luid, konta päevavalgele tulnud. Haapsalu leidu peab Russwurm ometi Kuresaare leiu eeskujul tekkinud luuleks (Das Schloss Hapsal, l. 7—8).

Kõik need leiud tunnistavad selgesti, et võimata rahvajuttu kirikutesse müüritud isikutest muinaslooks pidada. Sissemüürimist vanal ajal on tingimata ette tulnud, kuid ei selgu küllalt, niisugusel põhjusel. Juba Hupeli ajal 18. aastasaja lõpul läksid arvamised põhjuste poolest lahku. Krahv Mellin kaldus oletamisele, et sissemüürimistel kuriteoga tegemist. Kedagi ülemusele vastumeelist isikut taheti kaotada — võeti kinni, müüriti seintesse kinni. Keegi ei teadnud, kuhu sissemüüritud isik saanud. Müürid vaikisid. Kõige rohkem annavad Mellini oletamisele sissemüüritud laste luud, kondid tuge. Lapsi muidugi ei võidud nende oma

süü pärast sisse müürida, küll aga seks, et nende olemasolemise jälgi kustutada. Rooma preestrid ja osa vaimulikka ordurüütlid pidid ju tõotuse andma poissmehe-põlves puhtalt elada. Pisut isikuid jaksas ometi liha kiusatuste vasta panna ja endid naisterahvastest eemal hoida. Tulid pahad tagajärjed ilmsi, katsusid ilma ees ausad olla tahtjad tõotuseandjad neid haotada, lapsi ja mõnikord emagi lossi müüridesse jäädavalt kaduda lastes. Krahv Mellin jutustab sarnase teguviisi selgitamiseks loo omast ajast.

Üks suurtsugu noormees Pepoli elas Bologna ligidal kloostris preestri ametis, sattus aga pea ülemate ja orduvendade tagakiusamise alla, kellest ta ometi vähe hoolis. Vastased lasksid ta viimaks kinni võtta, panid kloostrisse tühja hauda ja müürisid haua kinni. Ohver sai enne siiski talle ähvardava hädaohu kohta omastele sõnume saata. Sugulased ruttasid kohe peapiiskopi juurde. Peapiiskopp võttis sedamaid hoolsa ülekuulamise ette ; preester päästeti veel selsamal päeval hauast elusalt välja ja saadeti kuhugi kaugele kloostrisse. Niisugune lugu sündis Bolognas alles 1768. Selle sissemüürimise viisi arvab krahv Mellin vanemal ajal meie maalgi sisse müüritud inimesi olevat, kellest kudagi moodi ilma tolmu sigitamata püüti lahti pääseda. Sama arvamisega näikse, iseäranis hulka leitud lasteluid silmas pidades, C. Rutenberg ühinevat, süüd ordu ja vaimuliku seisuse peale lükates (Geschichte der Ostseeprovinzen, l. 301—303).

Oletamine, sissemüürimised olla kuriteo jälgede kinnikatmiseks ette võetud, leidis juba vara vastavaidlemist. Ja täie õigusega. Losside keldrisse võidi igatahes kurjategijaid müürida, selle oletamisega võib leppida. Maeti ju vanal ajal kurjategijaid rahva teadmise järele elavalt mahagi. Sarnane saatus saanud osaks ühele Kaarma mungale ja nunnale nende antud puhtusetõotuse unustamise puhul. Ühte hauda, õnnistamata maasse põllule maetud mõlemad elavalt maha (M. Kõrber, Oesel einst und jetzt, l. 81). Johannes Scherri ütluse järele tulnud veel hilja keskajal sarnast elusalt mahamatmist ette. Teatakse veel teistest süüdlastest, kes põllule elusalt nii maa sisse kaevati, et ainult pead välja paistsid. Need väljapaistvad pead „künti“ varsti peale maa sisse kaevamist ohvritel otsast ära. Aeg, mil inimesi elusalt puuriidal põletati, teisi elusalt maha maeti, Võhandu jõele elusaid lapsi ohverdati, kõlbas niisama hästi elusalt sissemüürimiseks, kui meile ka otsekohe ajaloos sarnaseid juhtumisi üles ei loeta. Näib, nagu oleks sissemüürimist niisugustel juhtumistel ette võetud, mil süüdlase kadumist, ütleme parem avalikku nuhtlemist, suure kella külge ei tahetud kõita. Lossikeldrite müürides võis mõnigi lossiomanikule vihatud isik jäädavalt hävida.

Vaevalt tahaksin sedasama teguviisi kirikuülematest oletada, kui ka võimalus olemas, nagu preestri Pepoli lugu ja Kuresaare piiskopi Heinrichi kurb saatus tunnistavad.

Ennem sundis usuhullustus isikuid vabatahtlikult ohvriteks anduma. Juba neljandal aastasajal algas tuhin elu täiesti Jumalale pühendada; esinesid sambapühad, eremiidid, oma liha piinajad ja muud sarnased usuhullustajad. Arvati kõiksugu abinõusid välja õndsuse kergemaks saavutamiseks. Uues pühas kojas ennast Jumalale ohverdada, end nagu templi aluskiviks panna lasta, — ses nähti tegu, mis õndsust igatsevat paavstiusu jüngrit tõotas soovitud sihile saata. Jälle teised usuhullustust põdevad isikud ei tahtnud iseendid ohverdada, arvasid aga oma väikesi lapsi eneste eest sedasama kohut täiesti täitvat, sealjuures 2. Moos. 13, 2; 34, 20; 4. Moos. 8, 17 nõudmisi esimesena sündinud poeglastest oma silmaringi järele mõistes. Saksa mütoloog L. Bechstein tähendab: Laste ohverdamist Germaanias näikse hilisemad muinasjutud vallidesse ja lossidesse müüritud lastest kätte juhatavat (Mythe, Sage, l. 26).

Sissemüürimiste põhjusi otsides ja seni avaldatud sellekohaseid oletamisi silmas pidades, tuleb tähendada, et kõige parem kuldsele keskteele pöörda. Täies ulatuses ei tohi me üht ega teist oletamist maksvaks tunnistada, küll aga igaüht omal kohal. Kuritegude pärast müüriti isikuid lossidesse, ehk kui mitte alati kuritegude pärast, siis ometi kuritegude katmiseks. Usuhullustuse tuhinas lasksid jälle teised endid kirikutesse müürida, et sel kombel õndsateks saada. Nagu näha, võis kirikusse müürimine ainult isiku omal soovil tulla küsimusesse. Selle soovi avalduseks tarvitati rahvajuttude järele tihti vaga pettust, isikule kiriku võtmete kandmist lubades. Korra avaldatud soovist võis soovija ennast vaevalt vabastada. Ülepea näis vaimulikkude meeste seas praeguse aastatuhande esimesel poolel arvamine valitsevat, et „ehituseohver“ pühale kojale tingimata kasulik, Jumalale meelepäraline tegu.

Ajalooliselt ei või kõiki neid väiteid tõendada. Ajalugu vaikib sissemüürimisest nii hästi kui täiesti; luukere ja kontide leiud eeldavad sissemüürimist. Ainult üks, asja pooliti seletav dokument on Riia linna arhiivis Alasaksa keeles olemas. Eestistuses kuulub see huvitav dokument nii (Hupel, Nord. Misc. XX, 424—425; Monumenta Liv. Ant. IV, 122):

„Taevaminemise-päeval 1455 ilmus linnavalitsuse ette linnast üks mees, Heinrih nimi, heade elukommetega ja ausate viisidega (van guden levende und van guder hövischer Handlunge); see nõudis elu elamiseks üksi ja väljaspool maailma palumises — ennast sisse lasta müürida ja elu sedaviisi Jumala armu ja heade inimeste armuandide peale lootes lõpetada. Mõned linnavalitsuse liikmed läksid selle Heinrihuga gardiani ja minnevendade (=minoriitlaste) juurde, esitasid neile asja ja teadustasid,

et see mees nende juures soovib paika saada niisuguseks üksielamiseks. Nimetatud vennad olid asjaga nõus ja lubasid talle raeherrade kuuldes anda ühe paiga selleks otstarbeks, kui peapiiskopp seks luba ja voli annab. Linnavalitsus kirjutas sellepärast peapiiskopile ja palus teda, kui ta seda soovitavaks peab, luba ja voli selleks anda, kui ka oma head nõu, kus seda kõige sündsamini võiks korda saata (vo idt sick allerbost vinden moge, dat et en Bestant hebbe), et saaks jumalateenistusi kinnitatud ja rohkendatud ja mehe hea ettevõte täidetud."

Nii teated Riia arhiivist. Peapiiskopi vastus puudub. Oletada tuleb, et peapiiskopp ettevõttele oma õnnistamist avaldas, sest palve tagasilükkamisel leiduks tingimata sellekohane tähendus kirjas. Kui juba preestrid, mungad ja linnavalitsuse liikmed sissemüürimist arvasid kasulikuks, tarvilikuks ettevõtteks, võis peapiiskopp vaevalt vastapidist arvamist avaldada, seda enam, et jumalateenistuste suuremat mõju ja rohkendamist sissemüürimisest oodati. Igatahes tunnistab see dokument, kudas 15. aastasaja keskel mitte ainult preestrid ja mungad, vaid isegi linnavalitsuse liikmed Riias sissemüürimist heaks kiitsid ja vaimuliku elu edendamiseks tarvilikuks pidasid. Ei tunnista see dokument ka kindlasti sissemüürimist, tunnistab ta ometi selleaegist meeleolu ja vaateid sarnastes küsimustes. Olid ju riiglased vististi vareminigi sarnastest isikutest kuulnud. Ajalugu tunneb suurtsugu naisterahvast Dorothead, kes 44-aastase abielu järele 1394 Preisimaal Marienverderis doomkiriku kongi läks ja seal, pooliti sissemüüritud, veel selsamal aastal elupäevad lõpetas. Dorothea kuulsus sundis muidki sarnaseid loorberipärgi otsima, endid paremini, täielikumalt sisse müürida lastes ja ainult söögi vastuvõtmiseks enestele tarviliku avause jättes, kusjuures müür neile ikka keha ligi ei tarvitsenud ulatada, neile vabatahtlikult valitud hauas natuke liikumisevõimalust jättes. Riia Jakobi kirikust leitud luukeret tohib vaevalt ülemalnimetatud Heinrihu omaks nimetada, sest nagu enne tähendatud, juhatavad riided 16. aastasaja teise poolde. Seega peame oletama, et usupuhastuski usuhullustuse-tegudele piiri ei jaksanud panna, ehk olgu siis, et sissemüüritud isikut paavsti jüngriks tuleb lugeda, missugune oletamine kõige tõenäolikum. Igatahes annab Riias 1455 Heinrihu kohta kirjutatud dokument meile võtme kirikutest usuhullustuse ohvrite otsimiseks, kuna laste luukered ja 70-naelaseid ahelaid kandvad ja muud sarnased luukered lossides meile näpunäiteid jagavad põhjust otsida kuritegudest ja karistustest.

Suurt hulka sissemüürimise lugusid tuleb tingimata luule-ehteks arvata, kui ka rahvajutud sissemüüritud isikuid nimepidi nimetagu, nende sissemüürimise kohta näidaku ja sissemüüritud isikute luude leiust teadku kõnelda. Paraku on teated kirikute müüridest leitud luude kohta

liig puudulised. Peaaegu üheski sellekohase jutu üleskirjutuses pole tähendatud, millal neid luid leitud, kas ainult luid ehk kogu luukere leitud, missuguses seisukohas luud leitud, kas luud üksikult ehk hulga viisi sisse müüritud j. n. e. Kõik niisugused teated võivad küsimuse valgustamiseks tähtsaid näpunäiteid jagada. Kus aga niisugused näpunäited puuduvad, ei tohi veel milgi kombel rahvajuttu tõeks pidada, vaid luule teguritega arvamine kipub vägisi külaliseks. Hanila kirikust leitud luude kirjelduse järele võiks peaaegu oletada, et sealt sissemüüritud luukere välja tulnud. Aga ühtlasi teatakse, et Hanila kiriku lae pealt altari kohalt ristvõlvi kõrvalt liivast kirikuehitaja, ehituseaegse õpetaja ja veel kellegi kolmanda isiku luud leitud. Ehk oli alla müüri sisse altari paremal küljel sissemüüritud isik sedasama seltsi luude järelejätja. Ega see vist tõsist sissemüürimist tunnista, kui kirjutatakse, Pärnu Jaagupi kiriku laelt ja võlvide sügavusest tulnud väga palju luid päevavalgele? Ehk jälle, et Suure-Jaani kiriku alt ja keldritest on hulgakaupa luid välja toodud, vaatamata selle peale, et rahvas laseb paavstiusu preestrid tütarlapsi elusalt müüride vahele surma saata? Niisama vähe tunnistab tõsist sissemüürimist müüridest mõne luu leidmine. Pärnu Jaagupi kiriku Türga neitsi küljekont on tõepoolest valaskala kont. — Paistu kirikus vahemüüri 1860 aastakümne lõpupoolel lõhkudes müüri õõnsusest leitud luud-kondid tunnistavad, et neile see õõnsus sinna valmistatud, ilma et keegi elusalt oleks sisse müüritud.

Igatahes usub rahvas sissemüürimist igal pool. Sissemüüritud isikud, kes esialgu kiriku kaitsepühalist pidid esitama, said nagu kirikuhaldijateks, kes elu ohverdamisega kirikumüüra lagunemise eest kaitsesid. Kiriku nimeandja pühaline paganastati sissemüüritud lihtsaks isikuks, kellele ometi sama vägi ja võim juurde luuletati kui pühalisele. Mõne pühalise — vähemalt pühalise luudeks nimetatud — kirikusse müüritud inimese luud labastati elusalt kirikuvõtmete kandjaks hakanud isiku luudeks. Lühidalt: pühalise luud, kirikusse müüritud, moondusid aegamööda rahva usus müütiliseks isikuks, kelle ülesandeks kiriku eest hoolitsemine niisama sai kui puuhaldijal puu eest, kivihaldijal kivi eest hoolitsemine.

Kirikuid ähvardavad hiljemini veel mitmed hädaohud. Vanapagan katsub valmis saanudki kirikuid hävitada. Nagu vanapagan, avaldavad hiiudki vaenu kirikutele. Kividega püüavad nad kirikuid purustada ehk kui mitte kogu kirikut, siis vähemalt ometi torni. Seesugunegi kirikute hävitamise püüd kuulub rahvusvaheliste motiivide hulka. Tavalisesti ei õnnestu ometi niisugune hävitamisekatse: kivi lendab sihist kaugelt mööda.

Sõja ajal uputatakse kirikukellad lähedasse jõkke, järve, ojasse ehk sohu. Kui hiljemini minnakse kellu välja tooma, ei anna vesihal-

dijad neid enam tagasi ehk ainult iseäralikkude tingimiste täitmisel. Et neid tingimisi ometi raske täita, jäävadki kellad vette haldijale seltsiliseks.

Et maahaldijas lubaks kiriku ehitamisega rasket koormat oma kanda võtta, antakse tihti ehituse puhul maahaldijale tõotus: kirik vajugu kõige kirikulistega maa alla, kui 7 venda korraga kirikusse tulevad. Mõnes kohas lisatakse 7 vennale veel juurde: ühesuguses riides. See nimetatud tõotus hirmutab nagu tont 7 venda kirikust eemale. Ei asu nad üheskoos, ei või nad kirikusse minekul iialgi teada, kas ehk teised vennad juba kirikusse ei ole läinud ja nad sinna jõudes kogu kirikuga maa alla ei vaju. Hirmutuseks teab rahvasuu mitmest kirikust kõnelda, mis 7 venna pärast kõige kirikulistega maa alla vajunud.

Jõulu- ja jaaniööl ärkab maa alla vajunud kirikutes elu. Nagu maa peal, pühitsetakse maa allgi suurt püha. Allavajunud kirikulised elavad seal edasi. Kellaheli kutsub neid palvele. Maa peale kuuldakse rahvausu järele sel puhul oreli mängimist ja isegi laulmist. On aga püha öö möödas, vaikib kõik maa all, kuni alles järgmine püha maa-alustest elanikkudest uut tunnistust toob.

MUNGAD.

Paavstiusu jõudmisega Läänemere kaldale algab meie rahval kokkupuutumine munkadega.

Juba esimene ristiusu kuulutaja Meinhard ilmub augustiinlaste mungaordu kloostrist Segebergist; Meinhardi järeletulijaks saab Lokkumi kloostri abt Bertho!d. Kolmanda piiskopi Alberti ajal algab Liivimaal kloostrite asutamine. Dünamünde kloostrile pannakse juba varsti pärast Riia asutamist alus. Pea püütakse eestlastegi maad kloostritega õnnistada. Neid tekib niihästi linnadesse kui ka maale. Tartusse ehitatakse hallide munkade franzisklaste jaoks üks ja mustade munkade dominiiklaste jaoks teine klooster; peale selle veel Katarina ja Klara nunnakloostrid. 1223 põhjendab piiskopp Hermann Valgenasse (Kärknasse) Cistercjumi ordu mungakloostri. Tallinna asusid dominiiklased 1246 Daanimaalt ja asutasid pea Munga uulitsale oma kloostri. Nunne uulitsale ehitati nunnade Miikaeli klooster. Piritale tekkis alles hiljemal ajal Pirita kaksik-klooster, üks meeste, teine naisterahvaste jaoks. 1317 põhjendasid daanlased Pae ehk Paadise kloostri Harjumaale. Rootsist Ojamaalt läks Kuusalu kloostri asutamise mõte välja. Vara sai Lihula Lääne-Saare piiskopi asupaigaks. Teadupärast ei võinud niisuguses paigas klooster puududa. Saaremaale kingiti õige ohtra käega kloostrid. Karmeli ordu munga- ja nunnaklooster pärandas Kaarmale nime, Loona, Sassi, Lööve ja Saaremõisa klooster laotasid saarlastele usku ja haridust välja. Hiljemini muretseti munkadele veel mõni asukoht meie kodumaa pinnal.

Kokkupuutumine munkadega kestab kuni evangeeliumiusu valguse paistmahakkamiseni. Mitte ainult ristiusu toojatena ei esine mungad, vaid hiljemini jutlustajatena, koolitajatena, hariduse väljalaotajatena. Nad liiguvad igal pool rahva seas ja püüavad rahvast kiriklikus vaimus kasvatada. Munkadele, aga niisama nende õrnemat sugu abilistele — nunnadele — tekib meie maal hulk kloostrid, mille ülespidamiseks ja toetamiseks jälle ülemad ja rüütlid maid ja mõisu määravad ühes seal asuvate talupoegadega. Omalt poolt katsuvad mungad, kui neil ka määruste järele eravaranduse kogumine keeldud, vähemalt kloostrile sissetulekuid suurendada, kalavett püügi jaoks tarvitades, jõgede vett veskitel tööle sundides ja muid tuluallikaid voolama pannes, isegi õlle pruulimist ühel ehk teisel viisil oma kasuks tarvitades.

Ei tohi munkade ja nunnade suurt mõju meie rahva elu kohta salata. Kloostrid esinevad palju enam hariduse taimelavadena kui selle-aegsed mõisad, esinevad nagu väiksed riigid täieliku iseseisva majapidamisega.

Küll tulevad esimesed mungad võõralt maalt, aga oletada tuleb, kui ka kindlad teated puuduvad, et meie maa elanikkudest mõnigi ühel ehk teisel põhjusel kloostrisse asus elama, kes mungaks, kes kloostri tööliseks. Kloostritesse tekivad mitmesugused asutused, kloostrite ülespidamiseks asutatakse viljapuuaedu, kasvatatakse veiseid, haritakse maad. Suurem karjakasvatamine ja maaharimine nõuab tarvilikka abinõusid. Kloostrites valmistati kõiki tööriistu, vahetati aia-, karja- ja põllutooteid muu kauba vasta ümber. Mitmed mungad pidasid palju sigu. Kloostrite juures peeti laata, kus kloostri tooteid rahva sekka saadeti. Kloostrite kaudu õppis pärisrahvas paremini Euroopa kultuuri tooteid tundma, nimelt aga kloostrites töötavate palgaliste ja sulaste kaudu, sest mungad üksi ei jaksanud kõiki kloostri töid ära teha. Talvel tehti kloostrites suuremal mõõdul sepa, puusepa, kangru ja muud käsitööd, nimelt niisugust, nagu igapäevane elu kõige rohkem tarvitas. Aegamööda harjusid eestlased niisuguse tööga ikka enam ära ja hakkasid seda kodugi tegema. Hiljemini katsuti mõisadeski niisuguseid töid valmistada. Lühidalt: munkade kaudu lagunes karjakasvatamine, parem põllupidamine, käsitöö j.n.e. ikka enam rahva sekka laiale. Mungad ei saanud rahvale mitte üksi jumalasõna kuulutajateks, vaid oma jagu ka rahva koolitajateks pimedal keskajal.

Oleks munkade võimus kauemini meie maal edasi kestnud, oleksid nad vist viinapõletamises ja kõrtside õitsmasaatmisekski oma osavust kloostrite suuremaks auks maksma pannud. Aga 16. aastasaja esimese veerandi lõpp tõi Eestis munkade võimusele lõpu, kui ka Rooma usk tasahiljukesi mõne aja paiguti veel elumärka jaksas avaldada. Liivimaal kippus seesama aeg munkade valitsusele surmahoopi andma, aga aastasaja kolmandal veerandil maale tunginud poolakad püüdsid paavsti valitsust uuesti troonile upitada.

Maalt välja kolinud mungad ilmusid uuesti Eesti pinnale, nendega ühes veel jesuiitlased, kes esimesi osavuse poolest püüdsid võita. 1625 tegi Rootsi valitsus Liivimaalgi Poola valitsusele lõpu ja sellega ühes munkadegi tegevusele.

Võime ütelda, et meie rahvas 300 – 400 aastat alati munkadega kokku puutunud. Viimsest kokkupuutumisest on aastat 300 kulunud. Tekib küsimus: kui palju mälestusi on munkade aeg rahvasuhu järele jätnud? Munkade tegevusest ajalooliste allikate järele ei taha ma siin kõnelda, see on enam-vähem tuttav; ainult tuleks tähele panna neid jälgi, mis munkadest rahvasuhu maha jäänud.

Vaatame kõige pealt rahvaluule aineid.

Ennemuistsetes juttudes ei ole ma munkadest mingisuguseid märkisid leidnud, olgu siis Setu juttudes. Setu jutud annavad ometi Vene juttudele liig sagedasti kätt, setud ise puutuvad praegugi veel sagedasti

munkadega kokku; sellepärast ei või imestada, et nende juttudes mungad esinevad. Pean mööndama, et harukorral kodumaaltki korjatud ennemuistseist jutest munke olen leidnud, kuid need jutud on võõrsilt pärit, Eesti iseloomuga alles kokku sulamata, Eesti luuleahjus alles karastamata, Eesti alasil tagumata. Eesti rahva lihasse ja luusse juba kasvanud juttudes puuduvad mungad. Ma ei julge tõendama hakata, kas viimsed 3 aastasada nad juttudest välja tõrjunud ehk on lugu nii, et nad kunagi Eesti juttudesse ei ole pääsnud. Rahvastevahelise ennemuistsete juttude iseloomu pärast peab ometi oletama, et munkade valitsuse ajal meie maal mungad vististi juttudes esinenud, aga aja jooksul kas enam tuttavamatele õpetajatele ehk muile isikutele aset annud, ise rahvasuust kadudes. Ainult kohalikkudes juttudes, õigem seletustes maaalustest teedest nimetatakse munki. Nad kaevanud kas ise maa-aluseid teesid ehk tarvitanud neid selleks, et neid mööda nunnade kloostrisse tungida (Eesti Kirjandus 1916, nr. 9).

Rahva vanast usust ja ebausu-kommetest ei ole ma munga nime leidnud. Niisama vähe vanasõnadest ja mõistatustest. Rahvanali munki ei tunne. Rahvalauludes puutusid mulle kõigest korra mungad silma. Vanas kandles II, II, l. 292 leidub:

Mis on muiste m u u g i d teinud,
Koerakonud kokku pannud.

Tähendatud laulus seatakse muugid = muugad = mungad koerakonudega = koerakoonlastega ühele järjele. Niipalju kui ma märganud, ei ulata see laul munkade aega tagasi, vaid teda tuleb hilisema aja sünnituseks lugeda.

Sagedamini esineb muuk setukeste lauludes. Üks setu laul jutustab, et üks pillipuhuja noormees tahab minna muugaks kas Muskusse või muule maale. Õde aga venda hoiatama:

Hot sa iks mõistat pilli puhku,
Ega sa mõista-ai muugah ellä:
Muuga iks elo musta küpär,
Üli iks ütsinda tareh,
Valge müürü vaihhel.
Üts iks su kiri pähütseh,
Tone kiri jalotsih,
Kolmas kiri keskeh.
Mõista-a sa kirjä kirotellä,
Mõista-ai panda paprehe.

(Setukeste laulud I, 364.)

Vend võtab õe õpetust kuulda, ei lähe muugaks, vaid jääb edasi koju põllumeheks. — Laulu teisendis (I, 366) annab õde kolmele vennale just nõu kottu välja minna õnne otsima, neid õpetades:

Mine iks papis pallo maad,
Mine muugas muile maile,
Mine iks Riiga rikkas saksas.

Vennad kuulevad õe nõu. Mõne aja pärast tulevad vennad koju õde vaatama.

Riia tõi vello ristikõrra,
Papi vello pada räti,
Muuga vello musta siidi.

Õde küsima, millal ta peab neid ehteid kandma. Vennad vastavad: kirikuteel. Õde mingu kesk kirikut, kummardagu lühtri all ja öelgu siis:

Kaege vana, kaege noore,
Kaege iks kena keskmätse:
Riia seo vello ristikõrd,
Papi vello pada rätt,
Muuga vello musta siid!

Kõnekäändudes tabame mõne korra munga nime. Olen näituseks järgmisi kõnekäändusid kuulnud: must kui muuk, mossis kui muuk, vait kui muuk j.n.e. Esimene kõnekäänd tuletab munkade musta ülikonda meelde, mõlemad järgmised avaldavad munkade meelelaadi. Tõsistega, vähe kõnelevate munkadega kokku puutudes tekkis rahvasuus vist kõnekäänd: mossis kui muuk, vait kui muuk.

Ajalugu teab muidugi munkadest palju jutustada, kuid ajaloolised teated on rahva mälestusest ammu kadunud ehk neist hoopis vähe alale jäänud. Isegi iseloomulik Kärkna munkade lugu on uuemal ajal alles kirjanduse kaudu rahvale tuttavaks saanud. Lõunamaalt ilmunud ülevaatajat venda tahavad kavalad mungad uskuma panna, kui rasket elu nad elavad: viivad võõra enestega üheskoos sauna, vihtlevad endid seal vihtadega ja kallavad viimaks enestele külma vett kaela. Võõra meelest on niisugune vihtlemine tükk martüüriumi. Lõunasse tagasi minnes ei jõua võõras küllalt Kärkna munkade raske elu üle imestleda. Ei see ega muud sarnased juhtumised ole rahvasuhu jälgi järele jätnud. Rahvasuhu jäänud munkadejuttude jäljed avaldavad kõik enam-vähem ennemuististe juttude iseloomu. Nimelt on munkadest enestest ajalooline aine nii hästi kui hävinud; meile esinevad nende iseloomus tavalisesti ainult veel müütilised jooned.

Kreutzwald-Neusi Mythische und magische Lieder, l. 33 esinevad ka mungad:

Mis ehk muido munga peitnu
Vai mis papi palved võitnu.

Need read kõnelevad liig selgelt uue aja keelt ega võida neid milgi kombel rahvaluuleks lugeda.

Rahvas teab koguni iseäralikust munga-ajast kõnelda. Asja selgituseks esiteks üleüldine ülevaade rahvaluule ajaarvamise kohta.

Ajaloolased jaotavad minevikku mitmesse ajajärku, kõneldes ennemuistsest, vanast, kesk- ja uuest, mõnikord uuemastki ajast. Rahvas sellevasta jaotab minevikku hoopis teist viisi, algab loomiseajaga ja lõpetab kas ristiusu ehk meie ajaga. Ei tohi ütelda, et rahvas igal pool kindla eeskava järele aega jagaks. Rahva ajajagamine on enam juhusline, elukohtade järele muutuv. Kõiki jaotusi kokku võttes saaksime rahva ajajaotuseks umbes järgmise kava: 1) loomiseaeg, 2) aeg, mil Jumal jalgsi maa peal käis; 3) hiidla- ehk Lapi aeg, 4) muuga-aeg 5) ristiusu-aeg ehk meie aeg. Eelmisest jaotusest olen kõige rohkem jälgi Kadrina kihelkonnast leidnud; vähem selgelt astub see jaotus muis kihelkondades päevavalgele.

Paneme rahva jaotust lähemalt tähele, kusjuures ma kirjeldamisel ennast enam-vähem J. Sõsterilt Koerust saadud teadetele toetan.

Loomiseaeg esitab esimest veel korraldamata ajajärku, mil Jumal, Vanaisa, Uku loojana esineb. Siia kuuluvad näituseks jutud maailma, inimeste ja loomade loomisest, Emajõe kaevamisest j.n.e.

Loomiseaja järele algab aeg, „mil Jumal jalgsi maa peal käis" Maailm oli küll juba loodud, aga inimeste elamiseks alles korraldamata. Jumal pidi palju loomisetööd veel parandama ehk osalt koguni ümber tegema, et inimesel oleks hõlpsam elada. Sellest ajast on rohkem teateid ja jutte alal hoidunud.

Jutud algavad ehk lõpevad sagedasti lausega: „See oli sel ajal, kui Jumal veel jalgsi maa peal käis." — Jumal vaatab igal pool nagu hoolas peremees, kas kõik korras, ja midagi puudulikku märgates võtab ta kohe tarviliku paranduse ette. Jumala töid katsub sagedasti vanakuri rikkuda. Mõne korra õnnestub vanakurja katse ja sellest tekib mõni kahjulik loom ehk mingisugune pahe maailma. Enamasti ajab Jumal ometi vanakurja pahad nõud nurja. Sellest ajast kõnelevad suuremalt jaolt kõik „miks" jutud, nagu miks on inimesel küüned? miks ei jookse inimene enam palju? miks on inimese jala-alune õõnes? miks on inimesel jämedam hääl? miks tunneb inimene valu? j.n.e. (Võrdle „Miks" raamatu jutte.) Niisugustes juttudes vahetub Jumal tihti Jeesusega. Kes teab, ehk kõneldi alguses Jeesusest tegusid, kelle kordasaatjaks hiljemini Jumal tehti.

Järgmine aeg kannab Kadrinas hiidla-, hiiu-aja, Kuusalus vahest ka Lapi, Lapu aja nime. Mujalt olen selle aja kohta vähem teateid leidnud. Hiidla-, hiiu-ajal elanud maa peal peale inimeste palju hiidusid — suuri inimesi, kes praeguste inimeste tubadesse siis said üle ukse sisse vaadata, kui kõhuli maha heitsid. Need hiiud tulnud õieti

Lapimaalt meie maale. Lapimaalt tulemise pärast hüütakse seda aega Lapi ehk Lapu ajakski. Lapimaal kasvavad rahva arvamise järele inimesed sellepärast kolesuureks, et see maa otsekohene, ühetasane olla, kuna meie maa vildak, kallaspoolik olla. Vildakul, kallaspoolikul maal sellevasta seista kasv kängus, kuid inimesed avaldada oma olemises rohkem kärmust, elavust. Hiiu sugu ei võinud kallaspoolikul maal kuigi kaua elada, vaid lõpnud pea siit otsa. Rahva arvamise järele kannab maa järgmist kuju:

Selle kohta, et hiiud kallaspoolikul maal ei võinud elada, aga meie elame, arvab rahvas, „et emake maa ise meid ligi tõmbab, ise oma lapsi rinnal hoiab, nii et meie seda tähelegi ei pane, et maa viltu"

Lapimaast usub rahvas, et see on „sile maa, sirge maa, lai maa, lage maa" Mõned vanad inimesed peavad teda koguni iseäralikuks õnnemaaks, teiseks Kunglaks ehk isegi päris Kunglaks. J. Sõster kirjutab lapsepõlves kuuldud juttude ja teadete mõjust Lapimaa kohta: „Me karjapoisid, kes vanade juttude eest (= meile jutustatud lugude eest) jutustajatele nende loomi aitasime metsas taga ajada, tegime otsuseks suureks saades merele minna ja vähemalt korragi Lapimaal ära käia, et seda imemaad näha, sest ainult merd mööda saada sinna, kus kõik nii ilus ja hea, kus päike looja ei lähegi."

Hiidla-aega kujutavad jutud Kalevipojast, Tõllust, Hansust ja vanapaganast, Karu Ivanist, Matsi pojast Matsist j.n.e., ülepea kõigist kangelastest. Rahvaluules sulavad Turja ja Lapi nii hästi kui ühte. Peale Kalevipoja ometi ei tea meie rahvaluule muude kangelaste Lapi algupärast midagi lähemat jutustada, olgu siis, et ta kõige tähtsamad nõiakangelased sealt laseb tulla. Huvitav igatahes tähele panna, kudas rahvaluule linik kehva Lapimaad meile külluse, rikkuse ja surma alaks kujutab, seega tunnistust andes, kui vähe rahvasuust saadud andmete tõsiduse peale tihti võib loota.

Teise arvamise järele esinevad muugad m e r e r ö ö v l i t e n a, aga mitte ainult niisugustena, vaid isegi i n i m e s t e s ö ö j a t e n a. Igatahes valivad nad hea meelega mere oma koduks: nende juurde seltsivad vahel piiskopidki (Inland 1852, nr. 7). Laevadega purjetasid nad ühest kohast teise, tihti randa rööVima ilmudes. Rannarahvas elas suures hirmus muukade eest. Võõraid laevu nähes ja neid muukade omadeks pidades põgenesid rannaelanikud metsa ja sohu ega julenud enne välja tulla kui võõras laev vaatepiirilt täiesti kadunud. Häda sellele, kes muukade küüsi sattus; mehi lõid nad tihti maha, võtsid nad tihti vangi, niisama ka naisi ja tüdrukuid, viisid võõrale maale, müüsid pärisorjeks.

Kõike seda ette teades katsusid rannaelanikud kõigest väest endid munkadega kokkupuutumise eest kaugele hoida.

Jälle teise arvamise järele peab rahvas neid kannibaalideks, koerakoonlasteks. Neil olid hirmsad näod, pikad ninad ja müristav jäme hääl; ka võisid nad haisu järele inimese üles leida. Kui nad kristlasi kätte said, küpsetasid nad neid tulel ja sõid ära. Vormsi Rälbüst röövisid mungad korra naise ja jätsid ta laevale eneste juurde, kus nad teda rõõsa piimaga ja pähklituumadega nuumasid. Kolm aastat kestis niisugune nuumamine. Siis aga läksid muugad korra laevalt maale ja naine pääsis vaheajal põgenema (Russwurm, Eibofolke, 393, 6).

Teisal jälle ilmuvad muugad rahva heategijatena rahvale kirikuid ehitama. Põide ja Valljala kiriku ehitavad muugad isa ja poeg, ehituse ajal sama vasarat siin ja seal tarvitades.

Väike-Maarjas teatakse A. Liivi teate järele, Uku elanud muiste Ebavere mäel, lennanud sealt aga ära Ukutaara orgu Aavispää mõisa maa peale, kus teda jällegi hakatud austama. Ebaverest lahkunud ta sellepärast, et mungad sinna lähedale Väike-Maarja kiriku ehitanud. — Simuna kihelkonda Kallasmäele tahtnud muugad kabelit väikse kellatorniga ehitada. Hulk orje kogutud kokku ehitama. Kuid päevane ehitus kadunud öösel jäljeta ära. Metsa- ja mäevaimud vedanud kõik ehitusekivid laiale. Torn saanud viimaks küll valmis, kadunud pea aga kellalööjaga ühes ära. Sest saadik hakatud mäge Kellamäeks hüüdma ja muugad ei lasknud kabelit enam edasi ehitada.

Isegi varanduse kättejuhatajana esineb muuk. Koluvere lossis oli korra üks ohvitser öömajal. Kesköö ajal ilmus ta ette muuk ja kutsus enese järele. Ohvitser läks. Muuk avas seinakapi, võttis sealt suure võtme välja, andis ohvitserile, sammus siis ohvitseriga seltsis väravast välja ühe künka juurde ja ütles: „Kaeva siin. Kui raudukse leiad, ava selle võtmega!" Selle peale kadus muuk. Ohvitser ei julenud ometi hakata kaevama (Russwurm, Sagen aus der Wiek, l. 62). Küsitav on, kas eestlased seda lugu tunnud. Russwurm on selle loo Haapsalus kellegi sakslase suust üles kirjutanud.

Niisama peetakse Kuusalu ja Lääne-Nigulagi kirikut muukade ehituseks. Ülepea sulavad kirikute ehitajad muugad hiidudega kokku. Tõepoolest tuleks neid hiidudeks nimetada, kui ka rahvas neile muukade nime andku. Need muugad on 10 jala pikkused ja koleda rammuga. Kirikute müüridesse panevad nad niisuguseid kivimürakaid, mida tavaline inimene ei jaksaks liigutadagi. Mitmes kohas näidatakse veel praegugi kivimürakaid, mis muugad olla praegusele kohale visanud. Näituseks Palivere Rootsi niitsoo suurest kivist teab rahvas selle sedaviisi sinna sattunud olevat (Russwurm, Eibofolke, 393, 11). Mõnegi korra,

nimelt kivi viskamise lugudes, esitavad muugad kas hiidu või vanapaganat. Aga muiski jõuavaldustes ilmub seesama tundemärk.

Kuna tõepoolest muugad seisuse põhjusseaduste järele abielust välja on sulutud, laseb rahvasuu neid muude inimeste moodi abielus elada tunneb nende naisi ja lapsi. Üks muuga naine puutub korra mehega kokku, kes põllul künnab, härjad adra ees. Muuga naine võtab mehe, härja ja adrad põlle sisse ja viib pojale koju mängukanniks (Wiedemann, Aus dem inneren u. äusseren Leben, l. 431). Nagu tuttav, esineb Kalevipojas pisut teisel kujul hiiu neitsi meeste põlle sisse võtjana (XV. l. 1789—1852). Germaania mütoloogiast leiame sellesama aine eest: hiiu naisterahvas viib kündja põlle sees koju. Hiiu naisterahva asemele astub siis teisendites muuga naine, muudab seega ainult nime, aga teod jäävad samadeks.

Ristiusu toojad ladinakeelsed preestrid ja mungad tõid meie rahvale enne tundmata munga nime kaasa. Teiselt poolt on võimalus olemas, et esivanemad venelastegagi kokku puutudes endid ka munga nimega tutvustasid. Ladina monachus esineb venelastel монахъ kujul. Monachuse nime moondasid mitmed rahvad oma keele järele. Sakslased tegid nimest mönch, rootslased munk. Arvatavasti omastasid eestlased munga nime kas alasakslastelt või rootslastelt. Kuid üleüldiselt ei leppinud esivanemad igal pool ühegi võõrakeelse munga nimega täielikult, vaid moondasid teda mitmes kohas oma keele järele. Nii tekkis munga kõrval sõnakuju muuk, kusjuures n sõnast välja langes ehk u-ks muutus. Muidugi esineb keeles sarnaseid üksikute tähtede väljalangemisi sõna keskelt, nagu näituseks länsi sõnast tekkis meil lääs, lääne, kansi sõnast kaas, kaane. Paistus öeldakse J. Ratase teate järele „tundsid“ asemel „tuudsid“ — unk-lõpulisi sõnu on meil koguni vähe, unk jääb neist enam silmapaistvamaks. Igatahes nähti rahvas varemal ajal rohkem „uuk“ lõppu armastavat, mispärast ta munga muugaks moondas. Uuemal ajal, vähemalt kirjanduses, antakse ainult mungale eluõigus, kuna muuk täiesti välja tõrjutud. Vanema rahva keeles elab ometi muuk edasi, niisama esineb ta paljudes kohanimedes.

Ei või nimetamata jätta, et lätlasedki muhk = muuk = munk ütlevad. Nunna hüüavad nad muhku jumprava; vananenud sõnana esineb muhku pils = munkade loss = klooster.

Isegi rootslased tarvitavad munk sõna kõrval sõnakuju, kus n puudub. Näituseks nimetavad Pakri ja Ruhnu saarlased munki muåker, muoger (Russwurm, Eibofolke, § 393, 11). Nagu eestlased, tarvitavad soomlasedki hea meelega sõnakuju ilma n-ta, iseäranis kohanimedes. Soomlased kõnelevad tihti muukilaistest ja muukidest. Hämees Jämsä

kihelkonnas näidatakse muukilaiste müürisid, Põhjamaal muukilaiste tõrvahaudu ja rajamärka. Karjalas tuntakse mitmes kohas mitmesuguseid muukilaiste haudu ja varemeid. Kaukolas kõneldakse muuki rahva muuki sillast. Hiitolas teatakse, et muukilaised hea meelega tõrva joovad; vaaditäis tõrva tühi asi ära juua. Tublist muukilaiste tõrva joomisest kõneldakse mujalgi. Antreas leiavad muukilaised soomlase kündmast; nad viivad kündja kõige adraga koju „kassi poegadele süüa" = kissan pojille syyvvä (Suomen museo 1914, l. 73, 74, 76, 77). Paiguti hüütakse Soomes muukilaisi ka laplasteks ja arvatakse neid maa endisteks asujateks. Ülepea vahetub soomlaste mälestustes muuk tihti mungaga, aga üleüldse esineb Soomes munkki ja munkkilainen ometi sagedamini kui muukki ja muukkilainen (võrdle Suomen museo 1914, J. R. Aspelin, Munkkilaiset y. m. munkkimuistot kansantarustossa).

Olgu veel tähendatud, et Eesti keeles mõne korra muukade kõrval „muugalased" esinevad. Muugalased tähendavad kõigiti sedasama, mis muugadki. Esimene nimetus näikse ometi vähem tarvitusel olevat kui viimne.

Hiidla-aja järele tuleb „muuga-aeg", mis osalt eelmisega näikse kokku sulavat. Muuga-ajal elanud „suured, kurjad mehed", kes ristiinimesi pole sallinud, ometi ka mitte nende kallale kippunud. Rahva arvamine tembeldab „muugad" tihti paganateks, vähemalt seisavad nad ristiinimestega tavalisesti vastolus, vaenus. Teise arvamise järele ei ilmu vastolu ristiinimeste ja muukade vahel nii selgelt; viimsed võiksid isegi ristiinimestena esineda. Kreutzwald kõneleb Laguse teadete järele iseäralikust „muugausust" mille eel „lepingu-usk" käis. Ta kirjutab: „Lepingu-usk oli juba enne muugausku ja muugad kartsid neid lepingu-usu tarku väga, kes palveid ja ohvrisõnu mõistsid (Kreutzwald, der Esten, l. 11).

Jälle teise rahva-arvamise järele kuulusid esivanemad enne katkuaega „muugausku" („moga usku"). Muugausu ajal ei elanud nad abielus ega teadnud ristimisest midagi. Metsades pidasid nad oma jumalateenistust ja kumardasid ebajumalate kujusid (Rosenplänter, Beiträge zur genaueren Kenntniss der estnischen Sprache, VI, l. 46). Et meie maal katk mõnda korda möllanud, jääb hämaraks, missugust katkuaega rahvas mõtleb. Viimast katkuaega ei tohiks rahvas mõtelda, sest selle eel käis juba „vana hea Rootsi aeg" Rahva esitamises satuvad aga liig tihti kõik mõisted segamini ja nii võiks siingi juhtuda. Tahaks rahvas ära määrata, et „muugausk" enne kõiki katkusid valitsenud, siis peaksime koguni hämarasse ennemuistsesse aega tagasi minema. Keegi ei tea tõendada, kas meie kodumaa ennemuiste kunagi katkust puutumata jäänud. Ennemuistsesse aega tagasi juhata-

vad muud seletusmärgid: abielu ja ristimise puudus ja jumalateenistus metsades. Rahva arvamine tahaks esivanemaid täiesti nagu muukadeks teha, seletades, et nad abielu ei tunnud. Emb-kumb: esivanemad ei teinud muugausu ajal naisterahvastega muukade moodi ülepea tegemist või elasid naisterahvastega niisama koos, nagu loomad ilma abieluta elavad.

Ka muidu kuulukse rahvasuus vahel praegu veel muugausust räägitavat, aga hoopis teises mõttes kui eespool tähendatud. Alistes näituseks öeldakse: „Siis oled õige muuga usku!" Ehk jälle: „See inimene peab muuga usku!" Selle ütlusega tahetakse tähendada, et inimene peab hoolsalt välimisi usukombeid.

Ülepea puudub rahval praegusel ajal muuga mõiste käsitamiseks õige arusaamine. Muugad esinevad rahva arvamises väga mitmel erikujul. Pea on nad rüütlid, pea röövlid, pea koerakoonlased, pea muud müütilised olevused. Wiedemann tähendab muukade kohta: „Muukadeks nimetatakse müütiliseks saanud Saksa ordu rüütlid. Muist inimestest suuremad, tulid nad Saksamaalt, kandsid sõjariistadeks odasid ja kaheteralisi mõõku, viskasid nii suuri kiva, et eestlane neid ei jaksanud tõsta; nende jõust annavad tunnistust muugi müürid = lossivaremed, vaevalt hävitatavad, tahumata kividest valmistatud (Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Esten, l. 431).

Rüütlitena avaldavad nad eht röövrüütli loomu: nad asuvad kindlustatud lossides, kust nad mõne korra välja tulevad riisuma ja röövima. Hea meelega röövivad nad kariloomi, nii et ümberkaudne rahvas alati valvel peab olema ja sõjariistadega oma karja kaitsema.

LISA.

Munkade mälestused üksikutes maakondades.

Kõige rohkemini on mungad enestest mälestusi kohanimedesse jätnud. Igas maakonnas tuntakse munki meeldetuletavaid kohti. Alamal olen neid üles tähendanud, niipalju kui neid mulle silma puutunud, ühtlasi ka, missuguseid mälestusi nad igale kohale jätnud.

HARJUMAA.

Tallinnas räägitakse tihti muugakloostrist. Nunne uulitsat ja Nunne väravat tunneb iga tallinlane. Muugakloostrist viib rahva arvamise järele salatee Piritale, kus tal Muugahoovis suured raudväravad ees seisavad (Esivanemate varandus, teine trükk, l. 24).

Munkahoov = Muugahoov, Gutsleffi Anweisungi järele l. 308 Tallinna uulits.

Rohkesti muuga mälestusi tuntakse Kuusalus, kus vanasti klooster leidus. Muukade aega tuletab seal meelde Muuga laht ja Papi laht. Esimene kannab rahvasuus ometi sagedamini nime Vihasoo laht. Kuusalus veel iseäralikud väiksed muuga kivid maa sees.

Kuusalu kiriku ütleb rahvas mõne korra endise muugakloostri olevat. Teised jälle teavad, muugad ehitanud, õigem lasknud ehitada Kuusalu kiriku.

Kuusalu Kiiu mõisas, on labatorni moodi müürivare, trepid ümberringi, laskmiseaugud sees. Seda tornivaret kutsub rahvas Muuga torniks.

Kuusalus Muugamuru soo; soos Mungamuru saar.

Kuusalus Uuemõisa vallas Muuksi küla (J. Jung, Muinasaja teadus III, l. 84).

Kuusalu Kõnnu rannas, umbes 3 versta Viinistu külast on umbes $^1/_8$ versta pikkune Hooneteperi-mägi. Mäel kasvavad kadakad. Mäge mööda jookstes kuuldub, nagu kumiseks mägi vasta. S. Lilheina teadete järele kõnelenud varemini vanad inimesed, Hooneteperi-mäel või mäe sees olnud muiste muuga keldrid. Neis keldrites asunud muugad alati, niihästi suvel kui talvel. — Kahtlaseks jääb, kas muugad neis keldrites tõesti asunud. Palju ennemini tuleb oletada, et muugad neid keldrid varanduseaitadeks tarvitanud. Mul puuduvad teated, kas Hooneteperi-mäes tõesti keldrid olemas; kaevates saaks igatahes aru kätte. Ei peaks keldrid tõepärast ka sealt enam leiduma, vana rahvas usub vähemalt, et muukadel neid muiste seal olnud. Kui neid aga leidus, peaks tingimata nüüdki veel keldri jälgi mäest kätte saadama.

Keila Leholas Muugasilla talu.

Keila Kloogal Muugamäe.

Nissi Jaunikul vana mungatee, viib Pae kloostrisse (J. Jung, Muinasaja teadus III, l. 103). See põline niinte puiestee; rahva arvamise järele need puud vist muukade istutatud, kes siin eestkätt jalutasid („Päevaleht" 1916, nr. 278).

Juuru Maidla Helda külas Muuga kirikuase (J. Jung, Muinasaja teadus III, l. 88).

Harju-Jaani kihelkonnas Perila vallas Muuga talu; niisama Peningil.

Harju-Jaanis jutustatakse, et ristiusu toomise ajal eestlased Perila Mätliku kivikalmetel palju muugaväge ära tapnud, kuhu need maha maetud ja kivid peale veeretatud (J. Jung, Muinasaja teadus III, l. 63).

Harju-Jaani kihelkonnas Anija metsas Muuga mägi.
Harju Madise Leetse vallas Muuga talu.
Jõelehtme Maardus Muuga küla (Kodu 1914, nr. 3).
Jõelehtme Nehatus Muuga talu.
Rapla kihelkonnas Hagudi vallas Muuga talu.
Rapla kihelkonnas Pühatu vallas Muuga talu.

Rapla Raikülas Muuga kiriku varemed näha. Selle kiriku vanal ajal muugad teinud. Päevase töö lõhkunud paganad öösel. Viimaks saanud kirik ometi valmis. Kiriku ligidale ehitanud muugad suure varandusekeldri; varandus seista seal praegu alles varjul. Kiriku juurest teinud muugad peale selle veel tee Raiküla rohuaeda. Seda teed tarvitanud muugad sõjaajal vaenlaste lähenemisel. Ühe sõja ajal lõhutud Muuga kirik ära ega ehitatud pärast enam üles .(Kirikute raamat, l. 16—17).

Kloostri mõisa juures kadakane puiestee. Need kadakad muukade istutatud. Kloostri muugad endised Eesti paganad (Verhandlungen der Gelehrt. Estn. Gesellschaft II, 3).

Hageri kihelkonnas Haibas suur kadakas kasvamas. Selle kadaka muugad istutanud.

LÄÄNEMAA.

Rikkana teadete poolest muukade kohta esineb Läänemaagi, nimelt rannamaad.

Nigula Palivere Rootsi soos suur kivi; selle visanud rahvajutu järele muugarahvas sinna. Muugarahvas ehitanud ka Nigula vana kiriku. Müüri sees nähakse nii suuri kiva, kui tavalised inimesed ei oleks sinna jaksanud kanda. Muugad olnud enam kui 10 jalga pikad ja koletugevad (Russwurm, Eibofolke, § 393, 10).

Ridali Kiltsi vallas Mägede talu karjamaal kõrgem kiviline koht = Muuga kirikuase (J. Jung, Muinasaja teadus III, l. 221).

Martna Ehmja mõisa heinamaal mäekink, palju tammesid peal kasvamas. Vanal ajal elanud seal palju muukisid, kus neil hooned ja koopad olnud, mis vaenlased aga sõja ajal ära hävitanud (J. Jung, Muinasaja teadus III, l. 219).

Märjamaal Salu karjamõisa põllul jõe kaldal Kihu munkade kabelikoht; varemeküngas praegu veel näha. Mungad põgenenud riisumise eest kirikutorni, kust nad kallaletungijatele kiva kaela visanud. Et poolakad neist jagu ei saanud, pistnud nad kiriku põlema. Sest ajast saadik koht varemetes (J. Jung, Muinasaja teadus III, l. 183).

Märjamaal Limandus koopad; rahvas hüüab neid muuga-haudadeks.

Vigala Päärdu vallas Ahkamalt jõe äärde vana Muuga tee.

Risti Vihterpalus läinud vanasti tüdruk keldrist õlut tooma; näinud: muuk istunud vaadi otsas (Russwurm, Eibofolke, § 393, 9).

Käina lahes käinud ennemuiste muugalased võrgul. Meie maale tulles pannud sakslased võrkudele kümnismaksu peale. Et muugalastel polnud kümnist maksta, võetud neilt võrgud ära. Muugalased lahkunud selle peale Hiiu rannast. Lahkudes pannud nad kaks silku nööpnõela otsa, lasknud merde lahti. Kus silgud pidi kinni püütama, sinna pidi hea kalarand saama. Eks silgud püütud Pärnu lahes kinni. Sest saadik seal kõige parem kaalasaagi koht. Käina lahest ei saadud peale seda enam silgu sabagi. Muugalaste võrgud seista praegu alles Käina kiriku lael (Eesti kohalikud muistejutud, l. 86).

Muugarahvas on tingimata muugad, kes Pakri saarel ja Ruhnus muåker, muoger hüütakse. Pakri saarel on Muåkylla küngas ja muåkid = åker = muugapõld (Russwurm, Eibofolke, § 393, 11).

Enne elasid Lääne meres hirmsad mereröövlid, muugad. Nad olid väga suured, neil olid hirmsad näod pikkade ninadega ja müristav jäme hääl; ka võisid nad haisu järele inimesi üles leida. Kui nad kristlasi kätte said, küpsetasid nad neid tulel ja sõid. Ka röövisid nad noori tüdrukuid ja naisi, keda nad võõrale maale müüsid. Sellepärast oli rannarahvas suures hirmus nende eest; nende laevu nähes panid nad varjud akende ette ehk põgenesid metsa. Muugad röövinud korra Vormsi Rälkülast naisi. Kolme aasta pärast pääsnud naine põgenema. Laeval söödetud naist rõõsa piimaga ja pähklituumadega (Russwurm, Eibofolke, § 393, 6).

Hiiumaal künnud korra talumees põllul. Korraga tulnud muuga naine, võtnud mehe, adra ja hobuse ja viinud koju lastele mängukanniks. Hiiumaal teeb siis muuga naine sedasama tööd, mida ennemuistsed muidu lasevad hiiu neitsit teha.

Kullamaal Leevri mõisa põllul Muugalinna mägi.

VIRUMAA.

Palmse mõisa puiestiku mäeküngastes muugakeldrid = sülla kuni kahe sülla sügavused munakividest müüritud augud. Rahvajutu järele otsisid inimesed neist aukudest muiste sõja ajal peijupaika.

Loobu mõisa väljal munkade, muukade kabeliase. Müürid, kaev ja hauakohad osalt praegu veel tunda (J. Jung, Muinasaja teadus III, l. 152).

Palmses pehmete heinamaade vahel sõõt; varemini kandis see muugahaudade nime (J. Jung, Muinasaja teadus III, l. 150).

Halljala Käsmul meremuuk ja metsamuuk, kaks suurt kivi.

Halljala Karula mõisa puiestikus on vana kivihoone = muugakabel praegu jääkelder. Rahvajutu järele leitud muugakabel metsast. (J. Jung, Muinasaja teadus, III, l 166).

Simuna kihelkonnas Muuga mõis ja Muuga vald.

Simuna Avanduse vallas Padu külas Muuga talu.

Jõhvi Kiiklas Muuga talu.

Iisaku kihelkonnas Tereveres Muugatalu.

Iisaku kihelkonnas Kauksis Monahi (= Muuga) talu.

Palmse oli ülepea usupuhastuseni kloostri omandus. Sealt leidub enam muukade mälestusi kui paljudest muist kohtadest. Muugakeldrite kõrval räägitakse Palmses tihti muugamüüridestki; neist müüridest ei leita enam varemeid. Palmses näidatakse mitmes kohas endiseid pühi paiku, kus muiste vagad mehed (= muugad) asunud. Nii on J. Sõsteri teadete järele praegu veel teada püha koopa ase Jussimäe väravas, paarkümmend sülda ida pool teed; seal elanud „väga püha mees", kelle ligi tavalised inimesed ei julenud minna. Veel on koopaid Oruveski järve ääres, allikate ligidal, kus praegune Palmse mõis, ja veel kaugemal metsa põhjas kõrgete mägede vahel, kus meie ajani põline mets kasvas. Kõige suurem koobas, õigem koobastik, olnud Muike ligidal Merituru ojast natuke ida poole. Praegu pole seal peale vaevalt märgatavate koobaste asemete midagi näha. Vanasti viibinud neis kohtades tihti vagad mehed. Suure koopa ümbrus olnud vana rahva jutu järele nii püha, et seal linnudki ei tohtinud laulda ega sääsed hammustada.

Palmse metsas on palju künkaid, mida muugahaudadeks hüütakse. Igatahes ei tohi milgi kombel kõiki Palmse muugahaudu inimeste haudadeks arvata. Nähtavasti on rahvas kõiki metsakünkaid hakanud muugahaudadeks hüüdma, vaatamata selle peale, kas neil muukadega ja haudadega iganes tegemist olnud.

Mitmed Palmse muugakoopad pole sugugi niisugused, et inimesed neis oleksid võinud asuda, vaid koopa nime kannavad sagedasti terved orud; neid peab rahva arvamine ometi endisteks inimeste (muukade) eluasemeteks. Võimalik, et muugad suisel ajal niisugustes orgudes tõesti asusid; talvisel ajal võisid asujad vaevalt ilma peavarjuta toime saada.

Munkenkulle (= Munga küngas) nimetab üks vana dokument kohta Kuusalus 1290 (Brieflade I, 25).

JÄRVAMAA.

Koeru Arukülas Muuga talu.
Türil Muuga talu.
Koeru ja Peetri rajal Puivere külas Muuga talu.

PÄRNUMAA.

Manija saarel Muuga augud. Saare keskel on väiksed lohustikud, umbes paar jalga sügavad, mõnes kohas madalamad. Mitmes lohustikus kasvab kõrkjasegane hein; teised on kruusase põhjaga ega kasvata rohtu. Rahvas kutsub neid lohustikka muuga-aukudeks ja jutustab nende kohta O. Schantzi teadete järele järgmisi: Muiste elanud inimesed kivikoobastes ja maa sisse kaevatud aukudes. Nimelt katsutud sõja ajal endid niisugustesse kohtadesse ära peita. Manija saarel annud muuga-augud sarnast peidupaika. Aja jooksul ummistunud need muuga-augud ikka enam ja jäänud madalamateks. Meie päevil muuga-aukudesse magama heitja ei leida seal rahulist und, vaid hirmutavad unenäod äratavat ta pea üles.

Manija saare ja kindla maa vahel Muukade laid, Muuga laid, Munade laid. See laid on 200—300 jalga pikk, kaunis kõrge liivaküngas; keskel oli enne noodaliste maja. Maja ümber on liivakünkas augud; neid hüütakse muuga-aukudeks.

Manija saare lõunapoolist otsa kutsutakse „papinaks" ehk „papininaks" Papinina lõuna pool otsas on meres kivimürakas „muugakivi", „mustakivi" Selle muugakivi otsas käinud vanasti mereneitsi — ilus, pikkade juustega, kala sabaga naisterahvas — päeva loode ajal last imetamas, enamasti neljapäeva-õhtuti. Inimeste liginemisel kadunud mereneitsi vette.

Muku kõrts Vana Karistes. Nimi ehk alguses lätistatud kujust saadud: muhku krohgs = muuga kõrts.

VILJANDIMAA.

Lõhaveres Suure-Jaani kihelkonnas Muuklaste linn. Mõne aja eest leitud selle linna asemelt veel trepikivid. Muuklased ise käinud linnast väljas röövimas ja varastamas. Seks lastud sild linna kraavi peale ja tõmmatud pärast jälle üles. Kui küla kari nende linna ligidale juhtunud, näpatud varsti mõni loom ära. Sedaviisi kogunud muukla-

sed enestele suure karja, kelle nad sagedasti karjamaale saatnud. Talurahvas ei jaksanud jõuga muuklasi võita; nad katsunud nõuga. Seks jootnud nad Kärevere külas härja viinaga joobnuks ja saatnud muuklaste karja sekka. Kari tormanud röökimisega joobnud härja kallale. Härg eest metsa; kari taga järel. Seda nähes tõtanud muugad linnast välja, aga unustanud silla kraavi peale. Kohe tormanud külamehed linna, tapnud linnas olevad isikud, võtnud kaasa, mis võinud, ja pistnud majad põlema. Sedaviisi saanud muuklaste linn otsa (J. Jung, Muinasaja teadus II, l. 229).

Suure-Jaani kihelkonnas Sürgaveres Muguri talu. Nimi on alguse vist muuk-sõnast saanud, kui ka nimel nüüd vähe muuka meeldetuletav kuju. Võib oletada, et vanasti talus keegi Jüri asus ja talu Muuga Jüriks hüüti. Lühenduse ja kokkusulatuse teel tekkis Muuga Jürist Muuguri, Muguri.

Pilistvere kirikuvallas Muuga talu.

Muuga veski ja Kloostri linn Põltsamaa Lustivere vallas Neanurme külas Veskiotsa talu maa peal. Müüri varemed veel näha. Varemetes olla praegu veel kuldsang, kuldpüss ja tünder kulda (Teised kodused jutud, l. 60).

Muuga talu ja Muuga mets Tarvastu vallas. Talu ligidal olnud kuldkala-tiik.

A. Birki teadete järele Viljandi ligidal, lõunaõhtu pool raudteejaamast — vald kahjuks nimetamata — Muuga talu. Vist sama, mis Muuga talu Pärsti vallas.

Mugy Maddis = Muugi Madis esineb Põltsamaa Umbuses 1684. aasta katastris (Tartu ülikooli raamatukogu käsikiri 289).

Muuga vare ehk Siilikärk, 600 jala pikkune, 200 jala laiune kivivare Võrtsjärves (J. Jung, Muinasaja teadus II, l. 167).

Muukade maja ja hooned olnud Tarvastu Lombi talu maal (J. Jung, Muinasaja teadus II, l. 161).

Muku karjamõis Tarvastus. Vist lätistatud sõnakuju muhku = muuga. Enne seal ka Muku kõrts.

TARTUMAA.

Muuga klooster = Kärkna, Emajõe ääres. Sealsamas ka Muuga jõgi, Amme jõgi, niisama Muuga veski Muuga kärestik. Ülepea on Kärkna klooster oma ümbrusesse mitu Muuga nime järele jätnud.

Muuga talu Võnnu kihelkonnas Rasina vallas. Rasinal ja mujal Võnnu kihelkonnas palju Muuga nimelisi isikuid.

Muuga talu Luunjas. Siin ligidal oli ju Muuga linngi.

Muuga talu Kodavere Kavastus.

Muuga talu Alatskivil.

Muiga talu Avinurmes Tõlga külas. Küsitav ometi, kas sellel nimel Muugaga midagi tegemist.

Munge tee Elistveres.

Muuga loomus Emajõe suus Kastre vallas. Seal püüdnud muugad vanasti kala (Gadebusch, Liv. Jahrb. I, 21; Stryk, Geschichte der Rittergüter, l. 151).

Munga uulits Tartus.

Muuga linn Kaagveres. Kaagvere endisesse kantsilossi saadeti keskajal vanu preestrid ja jõuetumaid munki elama. Munkade järele hakkas rahvas kohta Muuga linnaks hüüdma (Inland 1836, nr. 10; „Postimees" 1916, nr. 52).

Muidu teatakse veel, et muugad Tartu Toompealt mööda maa-alust teed Kärknas ja Arukülas käinud. Muuga linna ei võinud nad minna: sinna ei tunne rahvas maa-alust teed.

Mugra talu (= Muuga rahva) Kursi kih. Puurmannis; ka perekonna-nimi Maarja-Magdaleenas.

Muuga saar Pühajärves.

VÕRUMAA.

Võrumaa on Muuga nimeliste kohtade poolest vaene.

Muuga mägi Kergulas.

Muuga sild Võhandu jõel Urvaste Kergula ja Sõmerpalu piiril.

Muuga talu Põlva Moisekatsis Kaaru külas.

Muuga talu Põlva Moisekatsis Kiviotsa külas; kutsutakse ka Kauksi-Muuga taluks.

SAAREMAA.

Ehk küll Saaremaa keskajal neljale kloostrile aset andis, ei ole muugad ometi palju mälestusi enestest saarlaste sekka maha jätnud. Ainult mõni kohanimi leitakse Saarest.

Kaks Muuga talu Kaarma kihelkonnas Loonal.

Niisama Kaarma Piilal.

Moogs talu Ruhnu saarel.

Muuganina (Inland 1839, nr. 41).

Muukade kirikuase Põlde Saaremõisas, kloostrimäest sülda 30 eemal. See kirik seisnud kloostrimäega maa-aluse tee kaudu ühenduses. Hiljemini hävitatud kirik, õigem moondatud aidaks; seda aita hüüti „kiviaidaks“ Nüüdsel ajal on „kiviait“ viljakuivatamisereheks muudetud.

Munga talu Ansekülas.

Muuga kivid Jaani kihelkonna piiril.

SEITSE MOOSESE RAAMATUT

Nagu munke mütloogilisteks tehti, nii ka Moosese raamatud, mille arv 7 peale tõsteti.

Seitsme Moosese raamatu sündimise kohta lähevad arvamised väga lahku. Ühed arvavad, et seitse Moosest juba enne Moosest olemas olnud; sealt seest Mooses oma tarkuse võtnudki. Kui Mooses hiljemal ajal Iisraeli rahva ajalugu kirjutanud, lisanud ta enne leitud tarkuseraamatud oma raamatute juurde. Sellesama arvamise järele on Aadam tähendatud tarkuseraamatud juba Eedenist kaasa toonud. Aadam kirjutas nad siis veel sel ajal, kui ta pattu ei olnud langenud ja kõik loodus täiesti ta sõna kuulis.

Teiste arvamise järele ei olnud enne Moosest mingisugust tarkuseraamatut olemas. Kui Mooses kibuvitsa-põõsa põlemise järele käsu sai Egiptusesse tagasi minna, õpetati temale kõiksugu imetegemised kätte. Need õpetused kirjutas Mooses hiljemini iseäralikku raamatusse järeltulijatele mälestuseks. Mõnda tempu oskasid Egiptuse targad aga juba enne seda teha; ka need tembud kirjutati tarkuseraamatusse.

Mooses kirjutas tähendatud arvamise järele küll oma järeltulijatele, aga juhtumise korral puutus raamat muudegi näppu ja sai sedaviisi muilegi tuttavaks. Nii pruukinud Endori nõid juba Moosese tarkuseraamatuid, kui ta vaimusid välja kutsunud.

Kaua aega tuntud ainult Juudamaal seitset Moosest. Juudi usu asemele astunud ristiusk. Ristiusu tunnistajad saanud ka seitse Moosest enestele. Pea hakatud Jeruusalemmas ometi ristiusu tunnistajaid taga kiusama. Need põgenud mööda maailma laiale. Meiegi maale tulnud Jeruusalemmast ristiinimesi ja hakanud siin ristiusku laiale laotama. Need ristiinimesed toonud ka kuulsa raamatu kaasa.

Sedaviisi jõudnud mitmesaja aasta eest seitse Moosest meiegi maale. Trükitud polnud need raamatud sel ajal veel mitte. Hiljemini trükiti nad rahva arvamise järele siin.

Üleüldiselt teatakse, et seitsmel Moosesel mustad lehed ja valge kiri olnud. Nende mustade lehtede pärast nimetatakse seitset Moosest väga sagedasti ka „mustaks piibliks“ ehk „mustaks raamatuks Olid need mustad lehed paberist või mõnest muust ainest, selle kohta ei saa mingisugust kindlat otsust. Setumaal, aga Viru, Tartu ja Viljandigi pool arvatakse ka punast kirja raamatus seisvat. Järvamaal räägitakse peale selle veel, et raamatu esimeselt leheküljelt suured inimese verega trükitud tähed silma puutuda. Jälle teiste arvamise järele olla punased ja valged tähed segamini, tähtsamad kohad kõik punase värviga trükitud.

Kirja või trüki enese kohta kuuleme, et see suur ja selge olla, eespool suuremad tähed, tagapool vähemad. Tähed või trükk olla teist laadi kui meie piiblis, siiski osata seda igaüks lugeda, ka niisugune inimene, kes muidu raamatut ei mõista lugeda. Muidugi ei võida viimselt tähendatud inimene niisama osavasti ja kärmesti lugeda kui see, kel lugemisekunst selge.

Esimeses reas nimetatakse seitsme Moosese sisuks Egiptuse kuntsa ja nõidusi. Nagu tuttav, tegi Mooses vaarao ees mõnesuguseid imesid, imesid, mida meie päevil ükski inimene enam ei või teha. Siiski mitte Mooses üksi ei teinud sarnaseid imesid, vaid vaarao targad ja nõiad tegid niisama, kuni Mooses viimaks niisuguste tegudega platsi astus, mille kohta Egiptuse targad pidid tunnistama: „See on Jumala sõrm! Seda ei või me teha!“

Niisugustest imetegudest kõneleb teine Moosese raamat paljugi; ta kõneleb, et Mooses ja Egiptuse targad neid teinud, aga kudas neid tehtud, sest ei lausu teine Moosese raamat sõnagi. Ei olnud tarviski, et teine Moosese raamat sääraste imetegude kohta seletust annab — arvab meie rahvas — sest et need imeteod, nende seletused ja õpetused nende tegemise kohta kuuendas ja seitsmendas Moosese raamatus seisavad. Kas Mooses õpetused säherduste imede tegemise kohta ise üles kirjutanud või olid need enne teda juba üles kirjutatud — selle kohta vaikib rahva tarkus. Kel seitse Moosest olemas, see võib tänapäev veel niisamasuguseid tükka ära teha, nagu Mooses omal ajal tegi.

Seitsme Moosesega võib ta omanik surnudki haudadest üles tõusta lasta ja kodukäijad haudadesse kinni panna. Isegi Aadam ei leia seitsme Moosese ees armu. Ihkab seitsme Moosese omanik, siis ei aita Aadamil muu nõu kui astugu platsi. Sajas teisendis kõneleb rahvas ülesäratamise ja vaimude väljakutsumise lugusid. Mõnikord on väljakutsutud vaimud surnute hinged, teinekord aga tõsised vaimud, kes kõiksugu ülesandeid lühikese ajaga ära toimetavad ja ikka uut tööd juurde nõuavad. Häda sellele, kes vaimudele ei tea tööd juhatada: selle võtavad nad varsti õnneks. Kavalad pead panevad vaimud aga linaseemnetest kuhja ehk liivast tuutisid tegema. Selle tööga ei saa vaimud toime ja vaimude väljakutsuja võib enese vaimude küüsist ära päästa.

Kimpu seitsme Moosese vaimudega satub ainult see, kes kogemata raamatut loeb; raamatu omanik ei pruugi midagi karta. Raamatu omanik teab seda väga hästi, et võõras lugeja enesele lugemisega suure kahju võib teha, sellepärast varjab ta oma raamatu hoolega võõraste eest. Kõige varjamise tõttu pääsevad ometi kõrvalised inimesed seitsme Moosese kallale; nad teevad kas kavalusega kapi ehk toa uksed lukus

lahti ja saavad luku taha pandud raamatu kätte, ehk unustab raamatu omanik raamatu laua peale ja sedaviisi hakkavad kõrvalised inimesed ilma teadmata, mis raamat neil ees, seitset Moosest lugema. Kord juhtub niisugune lugu õpetaja pojale, kui õpetaja kottu välja sõidab, kord koolipoisile koolmeistri kottu äraolemise ajal, kord toapoisile üksi olles herra kambris, kord sulasele peremehe õuemineku korral, kord mõnesugustele õpipoistele nende meistrite toast väljamineku järele. Nagu kameeleon karva, nii vahetab see jutt raamatu peremehi. Igal pool meie rahva seas tuntakse sarnaseid lugusid. Aga Läti naabridki teavad seitsme Moosese vaimude väljakutsumise tükka jutustada.

Peaaegu kõik tähendatud jutu teisendid lõpevad õnnelikult. Õigel ajal tuleb seitsme Moosese omanikul meelde, et raamatu kodus lahti unustanud; aega viitmata pöörab ta koju tagasi. Ehk jälle ruttab see, kelle raamat luku takka lugeda võetud, nagu õnnetust aimates, koju tagasi. On ka võõrad seitsme Moosese lugejad vaimude käes hirmsasti kimbus, raamatu õige omanik kihutab vaimud sedamaid oma teed ja päästab õnnetud lugejad kimbatusest.

Peale Moosese ja Egiptuse tarkade teises Moosese raamatus kõneldud tegude on seitsmes Mooseses veel palju muid tempa, tükka ja imesid, millest liht piibel vaikib. Neid tegid Egiptuse targad ka, kuid mitte Moosese ees. Kõiki sarnaseid asju saadeti sõnade abil korda. Sealt leiame saksa viha sõnad, valu äravõtmise sõnad, peksu sõnad, vere kinnipanemise sõnad, ussisõnad, roosisõnad, nikastusesõnad, lendvasõnad, tulekustutuse sõnad, tuulesõnad, veesõnad, haigusesõnad, varguse sõnad ja missugused sõnad maailmas igaues võivad olla. Kes seitset Moosest loeb, on tugevam kui Simson ja vägevam kui Koljat, ei karda hundi hammast, karu kiskumist ega ussi nõelamist, ei vaenlaste sõjaväge ega surma noolt. Seitse Moosest on omanikule nagu rahamasinaks. Nagu tulihänd muretsevad nad omanikule raha ja kõiksugu varandust kätte. Kröösuse viisi elab raamatu omanik peljulinnas ja saadab päevi surma poole. Ma ütlen: surma poole, sest kaitseb ka raamat oma peremeest vaenlaste ja enneaegse surma eest, loomuliku surma eest ei jõua raamat ometigi kaitsta. Loomulikku surma peab iga seitsme Moosese peremeeski surema.

Mitte ainult maa peal ei avalda seitse Moosest oma mõju, vaid raamatu mõju ulatab koguni taevasse. Musta raamatu omanik paneb planeedid enese eesvärisema ja laotuse oma sõna kuulama. Viljandimaal räägitakse, et seitsme Moosese peremees vihma lasta sadada ja ära keelda, võinud päikese lasta paista ja ilma silmapilk pilve minna, võinud põuda lasta ilmuda ja parajaid aegu tulla. Tähtigi sajab taevast nagu lund maha, kui mustast raamatust sellekohaseid sõnu loetakse.

Tarkuseraamatu omanik võib oma raamatu väel kas iseennast või teisi ehk asju moondada. Pilistveres kõneldakse, kudas mees ennast tähendatud raamatu lugemise peale mitu korda täkuks ja siis veel mõneks muuks loomaks moondanud, viimaks koguni sõrmuseks. Nebukadnetsari päevi võis musta raamatu omanik kätte tulla lasta igaühele, kellele iganes tahtis. Ta moondas raamatuga teistel ka silmad ära, nii et need asju nägid, mida tõepärast ei olnud olemaski. Ta laskis näituseks neile, keda tahtis nuhelda, uputuse kaela tulla. Vesi tõusis ikka kõrgemaks ja kõrgemaks, kuna muud inimesed, keda seitsme Moosese omanik ei tahtnud karistada, vett ei näinud ega tunnud.

Musta raamatu omanik oskas oma vaenlastele kurja ära maksta. Ta laskis kas vihamehe enese kohe surra või suretas ta karja viimse hingeni. Hommikul lauta minnes leidis loomade omanik ainult surnukehad eest. Jälle teistele laskis kuulsa raamatu peremees rasked haigused peale tulla ehk saatis mõnesugused õnnetused oma vastase kaela. Mõnikord teinud musta raamatu omanik kurja, ilma et kurja tegemiseks kõige vähematki põhjust leiti.

Vanapagan nõudis, et iga seitsme Moosese omanik aastas kolm korda pidi kurja tegema. Kurja tegemine aga sünnib kordamööda putkest, pilliroost ja õlekõrrest puhumise läbi. Putkest puhumise läbi sünnib vaikne rabandus, pilliroost puhumise läbi suur rabandus, aga õlekõrrest puhumise läbi lendav. Mõteldakse puhumise ajal mõne inimese või elaja peale, siis trehvab rabandus ehk lendav seda, kelle peale mõteldakse; kui midagi ei mõtelda, läheb rabandus sinna, kuhu juhtub; sagedasti ei trehva ka midagi.

Iga seitsme Moosese omanik pidi raamatut enesele saades kõva tõotuse andma, et ta lausumisesõnu kellelegi ei õpeta. Õpetas keegi aga sõnu teisele, siis ei saanud ta sõnadest enesele enam abi, kui tal enesel õnnetus juhtus.

Lühidalt: seitsme Moosese mees võib enesele kõik asjad kätte muretseda ja varanduseks nõuda, kõik asjad, mis ise iganes tahab.

Seitsme Moosese omanik teab tulevikku ette kuulutada ja näeb niisama isegi kõik ette ära, mis tulevikus sünnib. Mingisugune juhtumine ei või seega musta raamatu omanikule ootamata tulla.

Seitse Moosest tõstavad oma peremehe nii-ütelda inimeste liigist taeva alla, teevad ta, kui luba nii ütelda, pooljumalaks. Sest musta raamatu omanik saab kõik kätte, mis silm näeb, kõrv kuuleb ja süda himustab. Iha kättesaamisele ei astu mingisuguseid suuri takistusi teele ette: loe aga tarvilikud sõnad ära ja kohe saavad sõnad teoks. Ainult raamatu esimest ja viimast sõna ei tohi keegi lugeda; kui neid loetakse, kaotab raamat, usutakse Järvamaal, oma imejõu ära; ta omanik ei või enam vaimusid välja kutsuda ega muid imesid teha.

Rahvas kaebab, et sakslased meie maale tulles kõik need tarkuseraamatud ära korjanud, sest kui need tarkuseraamatud oleksid maarahva kätte jäänud, ei oleks sakslased maarahvast iialgi võinud ära võita. Seda teadsid sakslased ja sellepärast hakkasid nad kõige pealt seitsme Moosese vasta sõda pidama.

Teisal arvatakse, - et seitse Moosest alles umbes 100 aasta eest rahva käest ära korjatud, Lõuna-Pärnumaal aga koguni 60—70 aasta eest.

Õpetajad ja mõisnikud pannud tähele, et talurahvas üksteisele seitsme Moosesega hirmus palju kahju teinud. Selle takistuseks arvanud saksad heaks raamatud maarahva käest täiesti ära võtta.

Kuusalust kuuleme, et saksad seitsme Moosesega talurahva poolt natuke kahju saanud, sest talurahvas parandanud oma tähtsa raamatuga kõik tõbed ära, nii et saksad rohtudega enam sugugi raha ei võinud teenida. See sakste raha mitteteenimine langeb aga enam kõrvaliste põhjuste [sekka; peapõhjuseks jääb alati talurahva kahjutegemine omasugustele.

Rahva hea käekäigu valvajad õpetajad, kes mõnesaja aasta eest ise rahvale seitsme Moosesega piiblid jaganud, korjanud need nüüd rahva käest ära. Alistes, kus ärakorjamine alles „hiljuti" olnud, võtnud õpetaja raamatute ärakoristmise iseenese peale. Paari vöörmündriga käinud õpetaja kõik vallad läbi. Talu-talult otsitud läbi, saunagi ei jäetud vahele. Kust seitse Moosest leiti, seal võeti raamat ära ja viidi õue õpetaja vankrisse. Õhtul sõitis õpetaja suure piiblivooriga koju. Kui suur virn raamatuid koos olnud, lasknud õpetaja raamatud metsa viia. Metsas pistnud õpetaja raamatutele tule otsa. Sedaviisi põlenud kõik seitsme Moosesega piiblid ära.

Viljandi pool teatakse jutustada, et ärakorjatud raamatuid ei põletatud, vaid need viidud Peterburisse, kus need suure kivilaua külge ahelatega kõvasti kinni pandud. Seal võib neid lugedagi, aga mitte rohkem kui üks salm.

Mõisnikud ja õpetajad saatsid oma truud sulased küladesse ja peredesse raamatuid ära korjama. Suurem jagu piiblid langes sedaviisi tagaotsijate küüsi. Et talupojad hõlpsamini oma vanad piiblid käest ära annaksid, lasksid õpetajad mitmes paigas vanade asemele uued vasta anda. Kus aga seitsme Moosese omanikud raamatu tagaotsimisest märku said, katsusid nad kallist varandust hoolega vaenlaste eest hoida.

Viljandimaal leitakse veel üks teisend selle kohta, kuhu kuues ja seitsmes Moosese raamat jäänud. Küll olla õpetajad kuuenda ja seitsmenda raamatu rahva käest ära võtnud ega lasta neid enam sedaviisi piiblisse trükkida, nagu neid esiotsa kirjutatud, siiski ei olla nad neid

piiblist hoopis välja jätta tohtinud. Sellepärast jaotanud õpetajad kuuenda ja seitsmenda Moosese raamatu sisu üksikute sõnade kaupa ära ja need üksikud sõnad pannud nad teistesse piibli raamatutesse. Sedaviisi olla seitse Moosest praegugi veel igas piiblis olemas.

Igal pool valitseb rahva seas arvamine, et kõige ärahävitamise ja tagakiusamise kiuste praegu ometi veel seitsme Moosesega piiblid olemas on. Kuusalust olen arvamist leidnud, et praegu kõigest veel üks seitsme Moosesega raamat olemas ja seegi raamat ei olla meie maal, vaid Roomas, müüri küljes seitsme ahelaga kinni, igavesti kinni naelutatud. Püha isa lugeda teda seal ja panna seega maailma rahvaid oma sõna kuulama. Vastapanijatele saata paavst kõiksugu nuhtlusi kaela, käsutäitjatele aga muretseda ta õnnistust. Kallis raamat olla nii seatud, et peale paavsti keegi muu seitset Moosest ei saada lugeda.

See Eesti maarahvas, kes oma ligidal kellelgi ei tea seitset Moosest olevat, arvab selle Tallinna Toompea lossis varjul seisvat, nimelt ahelas kinni, et vargad teda ära ei viiks ega teenrid lugeda ei saaks. Kui mõisnikud ja kirikuõpetajad Tallinna sõita, lugeda nad seal seitset Moosest ja võtta sealt tarvilikku tarkust välja. Ambla poolt kuulukse arvamist, et kui õpetajad Tallinnas koos käivad, nende ülem neile seitsmest Moosesest ette lugeda, neid õpetada ja palju vaimusid ette kutsuda.

Palju üleüldlikumalt kui Tallinna seitset Moosest, usutakse Tartu seitset Moosest. Igal pool arvatakse, et Tartus tõesti seitse Moosest olemas. Kus aga, selle poolest lähevad arvamised jälle natuke lahku. Viljandi pool räägitakse, et kallis raamat tähetornis kahe raudahelaga seina küljes kinni seista, Järva-, Viru- ja Tartumaal aga, et see ülikooli raamatukogus varjul peetakse, seitsme luku taga seitsme ahelaga seitsmekordse müüri küljes kinni. Võrulaste luulevaim ja Tagapeipsi rahva arvamine on ahelad hõbedasteks muutnud. Tartu pool usutakse veel, et raamatule suur pöör ette käib, see tähendab, et lugemise järele raamat suure pööra alla pannakse; sellepärast nimetatakse raamatut ka „pööraga piibliks“

Saksad ülepea käia tähtsat raamatut seal lugemas, et ikka saksteks jääda ja talupoegi oma võimuse all pidada.

Taga Peipsi valitseb usk, et igaüks võib Tartu raamatukogus seitset Moosest lugeda, liht talupoegki. Siiski muutub tagapeipsilaste arvamise järele tarkuseraamat talupoegade sugu lugejatele Siberiks või veel pahemaks kui Siberiks. Nagu muiste nõid Kirke igaüht enese juurde laskis, aga kedagi enam ära, vaid kõiki surmani enese juures pidas, nii teevad seda ka seitse Moosest. Kes sinna raamatukogusse iganes lugema minna, see sealt enam ilalgi ära ei pääseda. Kardetavat nimelt,

et lugejad koju lähevad ja suure tarkuse välja lobisevad. Sellepärast jäetavat nad surmani sinna seitset Moosest lugema.

Peale Tartu ja Tallinna seitsme Moosese olla igal õpetajal, nii arvatakse mitmel pool, oma tarkuseraamat.

Mõisnikkudest nimetatakse iseäranis Vigala ja Vaivara herrasid seitsme Moosese omanikkudeks, ehk küll muidu tihti kõiki mõisnikka kuulsa piibli hoidjateks ja varjajateks peetakse.

Mõnes kohas arvatakse talurahva seas veel neid täielikka piiblid leiduvat, ilma et nende peremees nõidust peaks ehk targa nime kannaks. Need piiblid on nende omanikkudele vanast heast ajast päranduseks jäänud ja neid on nende peremehed tagakiusamise ajal nagu silmatera hoidnud.

Ingeris usuvad soomlased, et seitse Moosest olemas, aga neid ei tarvita üks kiõige ristiinimene, vaid ainult lahkusulised, segausulised; need võtavad seitsmest Moosesest kõik oma valeõpetused välja. Lääne-Ingeris arvatakse, et seitse Moosest „hüppajate“ tarkuse allikas olevat.

Rootslased ei kõnele palju seitsmest Moosesest. Seda enam teavad nad „mustast raamatust“, millest eestlasedki tihti palju räägivad. Eestlaste „must raamat“ on, nagu teame, seitse Moosest, ja et rootslaste „must raamat“ just sedasama tähendab, selle aru saame peagi kätte, kui „musta raamatu“ mõju ja võimu kirjeldust kuuleme.

Mustal raamatul rootslaste seas on niisama mustad lehed ja valge kiri, nagu eestlaste seitsmel Moosesel. Musta raamatu abiga saadavad rootslased kõiksugu nõidust korda ja teevad mõnesuguseid imesid, ei näita oma raamatut aga kellelegi. Rootslasedki tunnevad tuttavat raamatu lugemise lugu, mis vaimud välja kutsub, kelle käest raamatu omaniku tagasitulek alles vaese lugeja ära päästab.

Rootsimaa rootslased tunnevad seitset Moosest niisama vähe, nagu Kolumbus Ameerikat enne Ameerika ülesleidmist. Sellevasta teavad vanad Skandinaavia jutud „havamali“ kirjadest rääkida, mis jumalalt Odinilt saadud. „Havamal“ oli kõiksugu tarkuse ja õpetuse raamat. Selle tarkusega võis tuld, vett ja tuult valitseda, surnuid üles äratada, inimesi moondada, haigusi vihameestele saata, vaenlaste sõjariistu nüriks teha ja mahamaetud varandusi mulla põuest päevavalgele tuua. Kui häda ajal tarkusekirju loetakse või tarkuselaulusid (ruunesid) lauldakse, tulevad abimehed varsti platsi ja sunnivad kohutavad vaenlased põgenema. Rootslased usuvad nimelt, et tähendatud tarkus suuremalt jaolt salmidesse kirjutatud. Rootsis asub seega lugemise asemele laulmine.

Lätlasedki tunnevad seitset Moosest ja kutsuvad teda tihti „mustaks raamatuks“, mustaks raamatuks sellepärast, et raamatus mustad lehed. Mustade lehtede peale on valge kiri trükitud. Riias arvatakse

raamat umbes praeguse piibli sugune olevat, Bauskes aga teatakse, ühel õpetajal olnud „vaka suurune“ seitsme Moosese raamat.

Vanasti leitud seitset Moosest rohkesti, praegu aga vähe. Nagu meilgi, kannavad lätlastel õpetajad raamatu kadumise poolest süüd. Õpetajad ei soovida rahvale nii palju tarkust.

Raamatu mõju ja vägi on niisamasugune nagu eestlastelgi. Seitsme Moosesega äratatakse surnuid üles, lastakse Aadam ja Eeva välja tulla ja tehakse mõnesuguseid imesid. Raamatu pruukimises astub lätlastel aga esile üks nähtus, mis eestlaste arvamises tavalisesti puudub. Seitsme Moosese lugeja peab lugema hakates enese ümber kriidiga ehk söega ringi tegema ja ringi keskele risti tõmbama. Ringis seistes ei pruukinud raamatu lugeja midagi karta. Väljaspool ringi olija käsi võis aga kohe pahasti käia.

Lätlaste naabrid leedulased ei tea seitsmest Moosese raamatust midagi rääkida. Puudub neil ka nimi, ei puudu neil tõepärast ometi raamatud ise. Palju enam on seitse Moosese raamatut enestele Leedu rahva seas teise nime võtnud. Siin kannavad nad, näe, S a a l o m o n i r a a m a t u t e n i m e.

Siiski ei tahtnud Saalomon oma suurt tarkust hauda kaasa viia. Ta kirjutas kõik oma tarkuse sellepärast raamatutesse, aga ei pannud neid raamatuid piibli hulka, vaid isepaika varjule. Seal seisavad nad veel tänapäev varjul.

Kogemata juhtub mõni Saalomoni raamatute juurde. Seda sünnib iga aasta korra. Õnnelik leidja ei saa aga Saalomoni raamatut ometi kätte; see on ahelatega kalju külge kinni pandud. Ainult ühe lehe võib ta Saalomoni raamatutest välja kiskuda. See leht teeb leidja ometi õnnelikuks, sest selle lehe peal seisavad kõik selle aasta leidused, tarkused, saladused j. n. e. üleval. Kel Saalomoni raamatute leht, võib suuri asju korda saata.

Mis tänini maailmas üles leitud ja välja arvatud, seisab Saalomoni raamatutes üleval, niisama ka, mis tulevikus iganes sünnib. Asju, mille kallal inimesed aastate kaupa pead murravad, võib Saalomoni raamatute lugemisega sedamaid korda saata.

Saksa rahvagi seas valitseb seitsme Moosese usk. Väidetakse, et Vittenbergi ja Tüübingeni ülikooli raamatukogudes ahelates niisugused olemas, peale selle aga veel mõnel üksikul isikul. Slaavlastegi arvates sisaldavad seitse Moosest nõidust ja iseäralikku tarkust. Raamatute abil võib ennast näituseks nägemataks teha, sadu ja põuda tuua, haigusi parandada j. n. e.

Ülepea on seitsme Moosese usk nagu palju muud rahvusvaheline; selle tekkimiseks mõjusid igatahes juudid palju kaasa. (Võrdle mu „Seitse Moosese raamatut“, Tallinnas 1896).

JÕULUD.

Niisama kui esivanemad kristluse tähtsamaid esitajaid paganastasid, tegid nad seda ka kristluse pühadega. Olgu, missugune kristlaste püha — igaühele on paganus enam-vähem jälgi järele jätnud. Kuna rahvas praegugi veel jaanipäeva kõige suuremaks pühaks peab, juhatab see pühade hindamine meid põhjust paganusest otsima. Ammu enne ristiusuga tutvumist pühitsesid põhjamaa rahvad — seega meie esivanemadki — kaht suurt püha mitme vähem tähtsa püha kõrval, nimelt jõulu ja jaanipäeva. Mõlemad seisid päikesekultusega oma jagu ühenduses. Jõulus tuletati meelde pööripäeva kättejõudmist, mil päikene jälle hakkab pimeduse võimust vähendama ja oma võimust suuremal mõõdul avaldama, jaanipäeval jälle teist pööripäeva, päikese võimuse täiuselejõudmist. Aga mitte ainult põhjamaa rahvad ei pühitsenud päikese „uuestisünni" päeva, sedasama tegid idamaa rahvadki. Jõulu ajal pühitseti juba vanade egiptlaste, süürlaste, greeklaste ja roomlaste hulgas „võitmata päikesejumala" sünnipäeva. Roomlased pidasid seda jumalat suures aus. Persia valgusejumala Mithrase sünnipäeva pühitseti niisama 25. detsembril. Enne veel kui kristlus põhjamaale jõudis, sulas Õnnistegija sünnipäev paganate päikesejumala omaga ühte. Peale selle otsiti jõulu pühitsemisele 25. detsembril oma mõjuvat põhjustki: Kristus on maailma valgus, ta on see päike, mis maailma pimeduse hävitab.

Olgu veel tähendatud, et kristlik kogudus Kristuse tõsist sünnipäeva ei tunne. Sel ajal ei olnud veel viisiks laste sündimist raamatusse üles kirjutada ja aastate jooksul unus see isegi vanemate meelest, kui sünnipäev mingisuguse iseäraliku tähtpäeva peale ei langenud. Ka ei pühitsetud vanal ajal sünnipäeva sugugi. Vähemalt 500 aastat kulus, enne kui heaks arvati Kristuse sünnipäeva pühitsemise peale mõtelda. Kuna 153. aastast peale e. Kr. esimest korda 1. jaanuari hakati aasta alguseks pidama, erines kristlus paganate viisist, aasta alguseks 6. jaanuari määrates, mil ühtlasi uue aja alustaja Kristuse sünnipäeva pühitseti. Neljandal aastasajal loobuti ometi 6. jaanuari Kristuse sünnipäevaks pidamisest ja selleks määrati päikesejumala sünnipäev, 25. detsember. Juba idamail sai pidu uue nime, aga jäi sisu poolest suuremalt jaolt samaks, ehk õigem, säilis kristluse sisu kõrval paganuse sisu edasi. Niisama sündis põhjamailgi valgusekultuse pühitsejate seas.

Eestlased on jõulu nime skandinaavlastelt omandanud; viimaste keeles kuulus see jól ehk gehol. Ka soomlased tarvitasid talvise pööripäeva aegse püha nimetamiseks samasugust nime = joulu. Ristiusu vastavõtmisel

jäi endine nimi Eestiski edasi elama, kuna pühade sisu kristlikul viisil seletati ehk pühale ametlikult kristlik tuum anti.

Varemalt arvati, et jõul Skandinaavia sõnast hjul = ratas tulnud ja et see ratas päikeseratast peab tähendama, uuemal ajal on aga geholi sõna juurde kindlaks jäädud. Mogki seletuse järele tähendanud sõna alguses sedasama, mis nali (Mythologie, l. 1003); jõul oleks siis alguses nalja-, rõõmu-, lõbupüha olnud. See rõõmupüha kestis vanasti paar nädalat, siis umbes kolmekuninga päevani. Kristluse ajal lühendati püha ühenädalaliseks ja veel hiljemini neljapäevaliseks. Rootsi kuningas määras 1722 jõulu pühitsemise kahe päeva peale. Pärastpoole võttis meie kirikki kahepäevalise pühitsemise omaks, kuna rahvas 4 päeva juurde jäi, seda aegamööda 3 päeva peale lühendades.

Uuemal ajal kuulub tähtsamate jõulupruukide hulka jõulupuu, vanemal ajal heinte ehk õlgede tuppatoomine. Viimne komme ulatas kaugele paganusesse tagasi. Paganuse ajal arvati põhjamail, et valgusepüha ajal hinged haudadest koju tulevad püha pühitsema. Elusad arvasid oma kohuseks hingesid heade söökidega, jookidega vasta võtta, aga ühtlasi neid kisaga, müraga võimalikult vähe segada. Seks toodi heinu — mõnes kohas õlgi — tuppa, et keegi käies ei kolistaks, aga peale seile heitis majarahvas isegi sel puhul heintele puhkama, sest voodid jäeti tavalisesti surnute hingedele puhkamiseks (vd. Eesti mütoloogia, I. l. 47). See heinte tuppatoomine on uuema ajani säilinud, kui ka hingede võõrsilkäimine aja jooksul rahva mälestusest ununenud. Keskajal tungisid heinad isegi kirikusse, aga tõrjuti hiljemini sealt tulekahju kartuse pärast jälle välja. Vanemal ajal valati heintele õlut ohvriks majahaldijatele.

Kus õled heinte asemele astuvad, küsib õletooja ukse takka: kas jõulud võivad tuppa tulla? Peremees nõuab toas mõnesuguse küsimuse kohta vastust, mispeale vihutooja ukse takka kostab. Õlgedel algab toas varsti suur „passi löömine“

Uuemal ajal püüab jõulupuu, jõulukuusk heinu majadest hoopis välja tõrjuda. Jõulupuudki seletatakse kristlikul kombel: küünlad puul kuulutavad jõuluvalgust, ehted ja maiused aga Õnnistegija toodud anda. Lugu ometi nii, et jõulupuu paganaaegset puukultust meelde tuletab. Meilgi oli mineva aastasajani viisiks mõnda hiiepuud ehtesse panna. Niisama sündis Saksamaalgi varemal ajal. Hiiepuu külge pandud asjad tähendasid muidugi ohvrit. Sakslased teavad, Maarja istunud püha puu otsas; eestlased arvavad Taarat hiiepuu otsast Saaremaale lennanud olevat. Siin kui seal oli andmeid olemas, mis hiiepuid jumalusega ühendusesse seadsid. Eestis ei arenenud puukultus ometi nii palju kui Saksamaal, kus ta majadesse kippus jõulupuu kujul pesitama. Ometi

ei ole vanemal ajal Saksamaalgi jõulupuu üleüldiselt tuttav olnud, vaid peaasjalikult Elsassis.

Esimest korda mainitakse seal jõulukuuske ühes raamatus 1604. aastal. Mitme teate järele peaks Lutherus jõulupuu ülesleidja olema; ta kõndinud korra metsas, mis ta kohta suure mulje avaldanud; võtnud väikse kuuse, viinud koju, pannud küünlaid okstele ja näidanud siis lastele. Kuid see on uueaegne seletus. Tõsiasjaks jääb, et jõulupuu paganusest pärit, esmalt ainult kitsamas piiris tuttav olnud ja 18. aastasajal Saksamaal ikka enam laiale lagunenud. Göthest teatakse, et ta alles 1765 esimest korda Leipzigis jõulukuuse nägi. Berliini jõudis jõulukuusk männi näol 1780 ja 19. aastasaja esimesel poolel pääsis ta Eestimaa mõisatesse, lõpupoolel aga ka taludesse ja isegi Venemaa haritlaste kodadesse. Lühidalt: paganuse jäänus jõulupuu on enesele kristlikku sisu omandada püüdes viimasel ajal võidukäiku kogu Euroopasse alanud. Ei siis ainult keskajal paganastatud pühi, vaid see kestab veel meie päevini.

Keskajal peeti meie kodumaa saksa seltskonnas juba kuuse ümber pidu, kuid see sündis vastlapäeval, mitte jõulus. Metsast toodi pikk kuusk, ehiti roosidega, pandi turul püsti, süüdati põlema. Noored võtsid üksteise käest kinni, hüppasid ja tantsisid ümber kuuse (Russovi ajaraamat, 34b). Vastlapäeva kuusk siireti hiljemini meil jõulukuuseks.

Kui jõul tõesti nalja- ehk lõbupüha tähendab, nagu Mogk seletab, tuletavad sakslastel „sulane Ruprecht" ehk „jõulutaat", meil aga „jõulupukk" „jõulusokk", „jõuluhani" seda naljategemist meelde. Jõululoom seab tavalisesti looga nii põigiti jalgade vahele, et otsad ülespoole seisavad; otsad seotakse nööriga kokku, nöör pannakse üle õla. Pukiks ehk sokuks mineja võtab teki ehk kasuka üle pea ja jõululoom ongi valmis. Nüüd algab puki poolt mõnesugune naljategemine kodu, tihti läheb pukk külassegi nalja tegema. Jõulupukile antakse võõras kohas mitmesugust suhupistet.

Tüdrukud moondavad endid jõuluhanedeks. Karuspidi kasukas selga, teivas käisest läbi, vitsakimp kätte — jõuluhani valmis. Vitsaga lööb jõuluhani Kadri kombel noori, vanu; kes ei taha vitsu saada, maksku jõuluhanele lunastust. Tihti visatakse hanele vett kaela, ütlusega, et ega hani või veeta elada.

Peale selle küsitakse sagedasti jõuluajal: kas kingsepp kodu? Tehti õlest kingsepa kuju ja katsuti kingsepa silma pista. Soomes on kingsepp enam kristlastatud. Seal küsitakse tavalisesti: kas Tapani (Tehvanus) kodu?

Jõulud, mis maailmale just Lunastaja toonud, lasevad rahva arvamise järele kõik kurjad vaimud kui vangist vallale. Kõik kohad kubisevad neid täis, nad kipuvad igale poole sisse. Majaelanikud peavad endid niisuguste kutsumata külaliste vasta kaitsema ja seda teevad nad nii, et nad uksi, aknaid ja muid kohti, kust iganes majasse võib pääseda, ristidega, aga ka viguritega ära märgivad. Neid nähes ei pääse kurjad vaimud sealt sisse. Selle asemel lähevad nad jõuluööl kirikusse oma tempa tegema. Tihti vahetuvad nendega surnud, kes jõuluööl kirikus oma jumalateenistust peavad. Kui ka Eestis muud surnute kodukäimised jõuluajal ununud, elavad nad kirikus kokkutulemises ometi edasi, tuletavad seega skandinaavlaste vana usku selles suhtes meelde.

Nagu kurjad vaimud jõuluööl liikumas, liiguvad ka nõiad, käivad iseäranis hea meelega Loksberi ja Maksamere sõitusid tegemas ja kusagil kõrvalises paigas pidu pidamas (Eesti mütoloogia, I. l. 33). Ülepea usub rahvas, et just jõuluööl kõik kurjuseväed, niisama kui jaaniööl, püüavad igal pool oma tegevust avaldada ja et inimesel vaja ettevaatust tarvitada, kui ei taha nende poolt kahju kannatada. Küünal, tavalisesti kolmeharaline küünal, peab majas kogu öö põlema ja ta valgus vaenulisi vägesid eemale tõrjuma. Kartuse pärast kurjade vaimude eest ei heidetud vanemal ajal mitmes majas jõuluööl sugugi magama, vaid viideti naljategemisega aega ja söödi öö jooksul seitse korda, et vaenlaste vasta võitlemiseks jõudu saada. Seakintsud, vorstid ja saiad kuulusid tingimata jõuluroogade hulka; Hiius võeti vahel sularasvagi juurde. Teisal ei tohi j õ u l u o r i k a s puududa. Nuumatakse jõuluks põrsas, tapetakse ja küpsetatakse kas ahjus ehk kerisel ära. Jälle teisal kujutatakse jõuluorikat ainult sümboolselt. Perenaine küpsetab jõuluõhtul leiva ehk saia, mille mõlemad otsad kõrgemaks tehakse. Niisugust leiba ehk saiagi kutsutakse jõuluorikaks. See jõuluorikas pannakse jõuluõhtul lauale ja lastakse seal kogu jõuluaja seista, mõnes kohas kuni uue aastani, mil ta majaliste ja loomade vahel ära jagatakse. Niisugusest jõuluorikast loodetakse loomadele rohkemini sigidust. Juhtub sedagi, et perenaine ainult poole leiba jõuluajal välja jagab ja teise poole kevadeni säilib ja siis niisama välja jagab nagu jõuluajal. Teisal valmistatakse j õ u l u k ä k k, mille sisse suur küünal pannakse põlema. Leiba antakse jõulu hommikul hoostele, veistele, lammastele; leib kaitseb neid hädade ja õnnetuste eest ja päästab isegi nõidusest lahti. Keelekasteks pidi jõuluajal niisama õlut alati laual olema; uuemal ajal astus õllele veel viin seltsiliseks. Ülepea on kõigil niisugustel kommetel palju ühtlust germaanlaste sellekohaste kommetega.

UUS AASTA.

Näib, et vanal ajal jõulu meilgi ühtlasi uue aasta alguseks peeti; kindlad teated puuduvad selle kohta. Kölni kirikukogu määras igatahes 1310 jõulu uue aasta alguse päevaks ja selleks jäi see vähemalt Saksamaal kauemaks ajaks. Usupuhastusega hakati aga 1. jaanuari aasta alguseks pidama, kui ka mitte igal pool. Segaduste lõpetamiseks määras paavst Innocens XII 1691 1. jaanuari aasta alguseks. Vanaaegse jõulude mälestusena on meil uue aasta päeva jaoks nimi „uus jõul" säilinud, kuna pärisjõulu mõnekorra „vanaks jõuluks" hüütakse. Sellepärast ei ole ime, et palju jõulukombeid uue aasta kommetega täiesti ühte sulab, näituseks heinte ehk õlgede tuppatoomine, ristide tegemine ustele, kurjade vaimude ja nõidade liikumine, kingsepa silma pistmine ja palju sellesarnast. Kingsepp kannab Saaremaal „nääripoisi" nime.

Nagu jõuluõhtu, esineb vana aasta õhtugi tähtsa tegurina esivanema elus. Kristlik iseloom astub täiesti tagasi, paganuse jooned astuvad esile, vana aasta lõpule ja uue aasta algusele täiesti oma pitsarit peale vajutades.

Vana aasta õhtul võib, niisama kui jaaniöösl, tulevikku teada saada. Juba jõuluajal, aga veel sagedamini vana aasta õhtul pühitakse tuba puhtaks, pannakse pühkmed matti, viiakse ära nurka ehk põllule, pannakse pussnuga mati alla ja kuulatakse mati peal tulevikku. Perenaine läheb lauta, peidab enese kuhugi loomade nägemata ära ja jääb seal hääli kuulama, mis loomade tulevikku otsustavad. Iseäranis agaralt püüavad neiud endid tulevikuga tutvustada, nimelt mehele mineku asjus. Nad lähevad keskööl välja ja küsivad vastatulevalt meesterahvalt: Mis su nimi? Missugune nimi neile nimetatakse, niisugust kannab tulevane peig. Ehk nad lähevad sauna, võtavad kaks peeglit ja kaks küünalt kaasa, süütavad teise ees, teise selja taga põlema, kuhu ka teine peegel asetatud, ja vaatavad, kas tulevase peiu kuju peeglisse ei ilmu. Isegi peiu ainelist seisukorda püütakse välja uurida. Laotatakse villane riie põrandale maha ja visatakse esmalt herneid ehk viljateri peale. Satub enam herneid ehk teri riide peale kui põrandale, tähendab see, et peigmees rikas. Uue aasta hommikul jooksevad neiud võidu lauda juurde; kõige esimene päralejõudja saab sel aastal mehele. Ehk jälle, kes kõige enne laudast vasika ehk talle leiab, pääseb neitsipõlvest vabaks. Mõni jookseb ahjuluua seljas kolm korda ümber maja; see jooks kutsub peigmehe talle vasta.

Tuhk tasandatakse õhtul koldes ära ja vaadatakse uue aasta hommikul järele, kas tuha peal mingisugust jälge ehk märki näha. Suur märk tähendab suure, väike märk väikse inimese surma uuel aastal. Minnakse õue ja kuulatakse, missuguseid hääli kuulda, ja katsutakse kuuldud häälte järele tulevikku seletada. — Peremees võtab igast viljast peotäie õlgi ja viskab vastu parsi. Missuguseid kõrsi kõige rohkemini parte külge ripnema jääb, seda vilja kasvab suvel kõige rohkemini. — Tavalisesti tuuakse õhtuks õled tuppa; neid õlgi hüütakse mõnes kohas „nääridekс", nagu uue aasta päevagi „nääripäevaks" kutsutakse. Viimane sõna on Rootsi sõnast ny år = uus aasta pärit.

Kõige sagedamini võetakse tuleviku teadasaamiseks õnnevalamist ette, isegi veel meie päevil. Sulatina kallatakse vette, kus tina enesele mitmesugused kujud võtab; neist kujudest katsutakse uue aasta sündmusi ette kuulutada. Igale isikule majas valatakse õnne eriti, mõnes kohas koguni loomadelegi. Vesi viiakse viimaks aia äärde, valatakse maha ja kuulatakse, missuguseid hääli kuulda.

Sagedamini kui jõuluajal kaetakse aknad riidega kinni, et valgus välja ei paistaks ega vanapaganale märku ei annaks majasse sisse tulla. Teise arvamise järele sünnib akende katmine vilja vaenlase pärast, kes sel ööl uitmas; nii kaugele kui tuli paistab, hävitab ta vilja (vd. Eesti kohalikud muistejutud 28).

Saaremaal arvatakse vana aasta õhtul surnute hingi tingimata koju tulevat. Neile küpsetatakse iseäralik leib ja peremees valab neile õlut ja viina põrandale. Vana aasta õhtul sepitsevad maa-alused ja kääpad maa all agarasti ja tihti võib nende vasara häält kuulda. Nende vasarate löökide kuuljat ootab uuel aastal õnn eest; teised seletavad ometi, nad taguda kirstu naelu (Eesti mütoloogia, I. l. 93). Teekäijale näitavad need endid tihti ja kohutavad teda ehk kuulutavad midagi. Vana aasta öösised unenäod kuulutavad uue aasta sündmusi ette.

Nagu jõulus, lastakse mõnes kohas küünal kogu öö vastu uut aastatki laual põleda; küünla kõrvale pannakse leiba ja soola: siis on uuel aastal leiba rohkesti.

Nagu jõuluõhtul jõulupukki, tehti seda ka nääriõhtul. Niisamasugust nääripuki tegemist leiame Saksamaaltki (E. Fehrle, Deutsche Feste, l. 22).

Kurjad isikud kipuvad vana aasta õhtul seitsme talu lauta ja niidavad seal lammaste seljast salaja villu; neist villadest lastakse kindad kududa. Kellel niisugused kindad käes, seda ei pea ükski lukk ega uks kinni. Arvatakse, et kõik nõiad niisuguseid kindaid kannavad. Igatahes leiti vanasti uue aasta hommikul lambad tihti niidetud olevat.

Uue aasta päeval katsutakse nii olla ja teha, kudas kogu aasta olla ja teha soovitakse. Aga mõnesuguseid taigugi võetakse uue aasta hommikul ette. Külamees haarab õllekannu kätte, läheb teise külamehe juurde, uksel üteldes: „Tere hommikust! Nääri Jaak tuleb!“ annab esmalt peremehele, siis teistele juua, ühtlasi kõikidele õnne soovides. Uue aasta õnn arvatakse ka esimesest majasse tulijast rippuvat: astub meesterahvas esimesena majasse, tähendab see head, astub naisterahvas, paha. Kirikust tulijad püüavad üksteise võidu kõige rutemini koju pääseda; ennem koju jõudja jõuab suvel töödega teistest ette. Peremees laseb preesi ehk sõle veepange kukkuda; langeb see seliti põhja, sureb keegi.

Uue aasta päeval püütakse loomadegi õnne teada saada: lauda uksele pannakse nuga ja muna ja aetakse loomad laudast välja. Muna katkitallav loom langeb suvel hundi saagiks, noale astuv loom aga saab kudagi viisi otsa.

Uue aasta päeval pandi hõbevalget vette ja pesti selle veega nägu, et see siis kogu aasta ikka puhas oleks. Ka visati soola kaevu ja öeldi: „Tere, kaev, uus aasta!“ Niisugusel puhul ei tarvitsenud veest paha tulemist karta.

Mitmed märgid tähistavad sinna poole, et vanasti eestlastel uus aasta algas sügisel, ilma et üleüldiselt selleks kindel päev oleks määratud, vaid seda peeti ühes kohas ühel, teises teisel päeval, tavalisesti lammaste tapmise ajal. Soomes on sellest sügisesest aasta algusest enam jälgi järele jäänud. Sel puhul söödi värsket liha ja joodi rohkesti. Tapetud loomast ei tohtinud keegi enne osa saada, kui talurahvas sellest söönud.

Kolmekuninga-päeva, mis vahel ka kolmandate jõulude, uute pühade, jõulu lõpu, jõulu saba nime kannab, on paganus vähemini jälgi jätnud kui jõulu ja uue aasta päeva. Enamasti korduvad kolmekuninga-päevalgi jõulu ja uue aasta kombed: tuuakse õled tuppa, lastakse küünal kogu öö põleda, jah valatakse isegi õnne. Ometi käib see õnnevalamine tavalisesti hooste kohta. Valatud tinast katsutakse hooste saatust seletada.

Nääripäeva ja kolmekuninga-päeva vahel ei tohi keegi kirvest kätte võtta ega midagi raiuda; ka ketramine on keeldud: surnute hingedel peab täielik rahu olema.

VASTLAPÄEV

Rooma ja Greeka kiriku määrus, enne Õnnistegija surmapäeva pikka paastuaega pidada, tõi karnevali ehk lihaheitepäeva kaasa. Sel päeval süüakse viimast korda liha ja elatakse viimast korda enne tõsist aega lustis ja rõõmus. Rooma usu mais kestavad need kombed meie ajani edasi, kuna lihaheitele ja karnevali kommetele meie pool evangeeliumiusk ammu lõpu teinud. Küsitav, kui kaugelt karnevali kombed eestlaste sekka tunginud; meie kodumaa sakslased pidasid igatahes karnevali sarnast pidu. Tuttavam kui lihaheide on eestlaste seas vastlapäeva nimi, mille juur fasten, fastlag. Sellest germaanlaste sõnast lõid eestlased oma vastla.

Ühe rahvalaulu põhjal võiksime oletada, nagu oleks meil Eestis vastlapäeva pühitsemisel mingisuguse kõrgema olevusega tegemist. Rahvalaulus öeldakse:

Vistel, vastel poisikene,
Ei vastel toassa seisa,
Vastel seisab vainiulla,
Lume valgella väljalla!

Kui see salm ka iseäralikku „vastelt“ poisikest eeldab, ei tohiks minu arvates see „vastel“ ometi paganusesse tagasi ulatada, vaid võiks alles kristluse päevil olla tekkinud, sest et nimi ju paastumisega ühenduses seisab.

Veel teine nähtus annab vastla isikustamisest tunnistust, nimelt vastla kottiajamine. Seda nalja tehakse lastele. Seks viiakse pang vett laudile ja kutsutakse lapsi appi vastlat kotti ajama. Kottiajaja käsib lapsi koti suud hoolsalt lahti hoida, laudilt vastla mahaviskamise järele koti suu kohe kinni tõmmata ja ise kõhuli peale heita, et vastel kotist välja ei pääseks. Kottiajaja läheb selle peale laudile, kolistab ja müristab seal vastelt taga ajades ja kirub vahel, et vastel käest ära põgeneb. Mõnekorra viskab sületäie heinu maha, ise hüüdes: „Jälle putkas käest ära!“ Viimaks ütleb lastele: „Kotisuu hoolsalt kinni! Nüüd vastel käes!“ Ja sedamaid valab vastla kinnipüüdja lastele pange vett kaela! Muidugi mõista ei lähe need, kes korra vastlat kotti ajanud, teist korda enam kotti hoidma. Vastla kottiajamine tuletab elavalt Luutsina kottiajamist meelde.

Vastlapäev ise juhib meid paganusesse tagasi; ta oli mingisugusele põllutöö ja karja haldijale pühendatud. Väga võimalik, et metsik see olevus oli, kelle ümber vastlapäeva pidamine keerles. Vähemalt tehti sel päeval varemal ajal metsik, viidi hõiskamisega külast välja ja seoti puu ehk ridva otsa, kus ta põldusid pidi kaitsma ja sigidust andma (vd. Eesti mütoloogia, I. l. 121—123).

Vastlapäeva pidamise kombed tähistavad põllutöö ja karjakasvatamise edendamise poole. Külvimehel tuleb vastlapäeval 9 korda süüa, siis annab põld 9-kordse seemne. Nimelt peavad need kombed linakasvatamist edendama. Sümpaatiaseaduse järele: sama sünnitab sama — võetakse seks liulaskmine ette. Pannakse linapeo põue, hobune ree ette, sõitma. Ehk jookstakse niisama teise talusse. Kõige sagedamini minnakse kelguga hangele ehk künkale ja lastakse sealt liugu alla. Liugu lastes lauldakse:

Lina liugu, pikka kiudu!
Linad liugu laskijale,
Takud takkatõukajale,
Tutrad toas istujale,
Ebemed eestvedajale!
Kes ei lähe liugu laskma,
Selle linad likku jäävad,
Seina äärde seenetavad,
Aia äärde hallitavad,
Koppelisse kolletavad.
Nõnda pikad minu linad
Kui see liumäekene,
Nõnda valged minu linad
Kui see lumehangekene!

Kelle kelk kõige kaugemale jookseb, selle linad kasvavad kõige pikemateks.

Ilmagi arvatakse sel päeval lina kasvamisesse mõjuvat. Kui ilm selge, kasvavad head linad, kui pilves, viletsad. Kui niipalju selget ilma, et hobuse selga võib hüpata, kasvavad head linad nende külvamise puhul samal tunnil, mil päike vastlapäeval paistnud. Pikad purikad räästas sel päeval kuulutavad head lina kasvamist ette.

Niisama püütakse sel päeval karjakasvatamist edendada. Vastlapäeval keedetakse herneleent seajalgadega. Herned ja oad on vaimude toit; seajalad jälle tuletavad „seakuningat" Tõnni meelde. Niipea kui leem tulel, lõpeb tavalisesti majas töö. Seajalgade kondid viiakse teisel hommikul sealauta ja öeldakse emisele: Tee mulle nii mitu poega kui siin konti!" Teisal jälle peab kõige noorem isik lauas kondid hambusse võtma ja lakka ehk metsa viima. Niisugune seakontide ohverdamine toob sigadele sigidust. — Lambaraudadega niidetakse juukseid; siis kasvavad juuksed nii tihedad kui lambal vill. Ka hobuse lakka ja saba kärbitakse, et need paremini kasvaksid. — Nagu lauritsipäeval, ei tohitud vanemal ajal vastlapäevalgi peergu ega küünalt põlema süüdata, kuid teistsuguste põhjuste pärast: tuli tooks härgadele suvel väsimust. Niisama ei raiutud vanasti vastlapäeval puid, sest et niisugusel

puhul linade harimisel palju linu kaduma läheks. Isegi õhtust varajast magamaminemist arvatakse loomadesse selles suhtes mõjuvat, et nad suvel aegsasti koju tulevad.

Liulaskmist ja vastlasõitusid tabame Soomestki. Nagu meilgi, peab liulaskmine seal lina ja kanepi kasvamist edendama. Liugu lastes hüüti: pitkiä hampuja, pitkiä pellavia! (= pikki kanepid, pikki linu) ehk niisuguse hüüu teisendid. Soomeski on vastlapäeva muid pruukisid palju ununenud, aga igatahes peeti seda päeva vanasti suuremaks pühaks kui uue aasta päeva.

Suurel viisil peeti vastlapäeva vanasti Saksamaal. Seal tehti mäeküngastel sel päeval vastlatulesid, millest noorus niisama läbi hüppab kui maituledest. Mõnes kohas viiakse tule juurde meie metsiku sarnane kuju ja põletatakse tules ära. Teisal süüdatakse õlgedesse mässitud ratas künkal põlema ja lastakse sealt alla veereda, kusjuures tihti hüütakse: pikki linu!

Saksamaal ja ta ümbruse riikides on vastlapäev peale selle mardisantide piduks ammu saanud ja selleks meie ajani jäänud. Nagu meil mardi- ja kadripäeval noored endid maskeerivad, nii seal vastlapäeval. Kui ka mõne korra seletatakse, nagu oleks see viimane lõbustus enne paastu, ei ole paast ometi selle lõbu põhjendaja, vaid need kombed ulatavad kaugele paganusesse tagasi.

Vastlapäevaga käsikäes käib tuhapäev ehk tuhkapäev, katoliku kiriku poolt selleks määratud, et pühitsetud tuhka inimeste peale patust puhastamiseks riputatakse; ühtlasi manitsetakse neid kotiriides käia ja tuhas paastuda. — Tuhapäeval riputatakse meie kodumaal maja ümber tuhka, et ussid majasse ei tuleks. — Tuhk sõelutakse koldes ära, et sealt tuli ei kustuks. Vanemal ajal maeti igal õhtul söed hoolsalt tuhka, kust hommikul jälle uut tuld saadi. Mõnel puhul käidi teisest talust uut tuld otsimas (vd. Eesti mütoloogia, I. l. 117—118). Naisterahvas ei tohi villu kedrata, mehed härgi ikke panna, muidu tulevad lammastele tuhakärnad ja härgade sarved lähevad tuhka. Isegi laste pead kardetakse sugeda, sest sugemisest sündida kõõma ja täisid. Teiselt poolt nõutakse sel päeval ometi vihtlemist. Niisama kiidetakse kasulikuks vähemalt koorm sõnnikut põllule viia, lootes, et siis suvel vili hästi sigineb. Imelikul viisil keeldakse koguni kapsaleent keeta, sest muidu lähevad suvel kapsad tuhka. — Niisama kui vastlapäeval, ei tohi sellegi päeva õhtul tuba valgustada. Ka leiva küpsetamine on sel päeval keeldud; muidu tuleb suvel vilja palju tahmapäid.

SUUR NÄDAL JA LIHAVÕTTEPÜHAD.

Suure nädala helistab urve ehk palmipuude-püha sisse. Urvepüha hommikul võetakse „hanedega“ pajuoksi, minnakse magajate juurde ja lüüakse magajaid ehk voodis lamajaid; löömisest võib ennast ometi annetega lunastada. Niisugune pajuokstega löömine on rahvusvaheline komme; seda leiame germaanlaste, slaavlaste ja soomlaste seast. Slaavlastel astub löömine nurka; „hanepajud“ peavad palmisid esitama. Ingeris sõnuvad soomlased pajuoksaga lüües: virpoo, varpoo, tuoreeksi, terveeksi, neteliksi, velkapääksi!“ Need sõnad avaldavad omalt poolt soovi tervise asjus, kuid löömise eest oodatakse maksu. Pajuokstega löömine igatahes ulatab paganusesse; venelased ja katoliku-usulised on pajusid hakanud palmiokstega seletama. — Veel mindi vanemal ajal sel päeval lambalauta aia peale istuma; niisugusest istumisest loodeti lammastele kosumist. — Keedeti odraputru, lootes, et siis odrad hästi sigivad.

Suur neljapäev ja suur reede olid vanasti rahva arvates just mõne iseäraliku töö jaoks määratud. Suure neljapäeva hommikul koiduajal toodi juba metsast koju puude oksi, mida „linnupuudeks“ kutsuti. „Linnupuude“ kojutooja tõi kogu aastaks enesele iseäraliku virkuse kaasa. Neid „linnupuid“ säiliti esimese pühani ja keedeti nende tulega mune, lootes, et keetja palju linnupesasid suvel leiab. Hommikul voodist üles tõustes astuti kolm korda raua peale, üteldes: jalad nii kõvad kui raud (kivi). Suurel neljapäeval, aga niisama ka suurel reedel korraldavad kalamehed võrka ja suitsetavad neid; teised just teevad neid, niisama muid kalapüügi tarbeasju, sest niisugustega loodetakse suurt saaki saada. Kütid valmistavad vilesid lindude meelitamiseks. Lapsed kannavad alasti olles läbi akna laasta tuppa, et suvel rohkesti linnupesasid leiaksid. Tütarlapsed panevad muna vette, et ikka noorteks ja prisketeks jääksid. — Meremehed parandavad sel päeval laeva; niisugune laev ei saa suvel merel viga. Põllumehed paikavad hobuseriistu; siis ei väsi hobused kevadisel tööl.

Suurel reedel ei tohi taguda, kolkida, virutada, ülepea mingisugust kära ehk müra teha, ehk muidu tulevad suvel suured müristamised ja piksekahjud. Kolistamise ja kärategemise keeld juhatab meid surnute juurest seletust otsima; nende kultus nõuab elusate poolt täielikku vaikust. — Mesilastepidajad käivad öösi mesiaia ümber ja pistavad pihelga- ja kadakaoksi aia vahele, et mesilased hästi peret heidaksid

a oma tülitajaid valusalt nõelaksid. Pühkmed kantakse harilikult enne päevatõusu välja ja põletatakse ära; muidu kardetakse suvel kärbseid ja sääski palju vaeva tegevat. — Tüdrukud otsivad armastuserohtu, et peigmees rutemini ilmuks. — Suurel reedel võib kaarnakivi kätte saada, mille abil linnukeeli võib omandada, ennast nägemataks teha j. n. e. Kui kaarna mune keedetakse, need pesasse tagasi pannakse ja kaaren näeb, et neist poegi ei ilmu, toob ta Jordani äärest „kaarnakivi" mune „ristima". Saadakse suurel reedel niisugune kivi kaarnapesast, võib kivi omanik kõiksuguseid maailma imesid korda saata.

Lihavõtte-pühadest kõneleb rahvasuu, et päike esimese püha hommikul kiigub. Päikese eeskujul arvab noorus kohuseks niisama kiikuda. Vanasti saadeti kiikudes päevad ja vahel poolöödki mööda. Kiikumise pärast kannavad pühad vahel ka kiigepühade nime, niisama munade andmise pärast munadepühade nime. Munade värvimine pühiks ja üksteisele jagamine on üleüldiselt viisiks. Imelikul viisil keeldi vanemal ajal pühade jooksul ennast pesta ja pead sugeda. Lihavõtte nimi tuleb sellest, et paastuaeg lõpnud ja jälle luba liha võtta = süüa. Paastudega algas Rooma usu ajal lihaheite aeg.

RISTIPÄEV

Taevaminemise-päeva hüüab rahvas tavalisesti risti-, ristepäevaks, kuid rahva ristipäev ulatab palju kaugemale kui ristiusu oma. Rahvas tunneb õieti neli ristipäeva, nimelt päris ristipäeva ja kolm ta eelkäivat ristipäeva, mida vahel esimeseks, teiseks ja kolmandaks ristipäevaks, vahel tuule ristipäevaks, linnu-ristipäevaks ja lehe-ristipäevaks nimetatakse. Lehe-ristipäev on neljapäev enne päris ristipäeva, linnu-ristipäev kaks nädalat ja tuule-ristipäev neljapäeval kolm nädalat enne päris ristipäeva. Tuule-ristipäeva nime kannab päev sel ajal puhuvate tuulte pärast, linnu-ristipäeva nime sel ajal tagasitulevate lindude pärast ja lehe-ristipäeva nime puhkevate lehtede pärast. Päris ristipäeva hüütakse ka suureks ristipäevaks. Iga ristipäev seisab enam-vähem paganuse kommetega ühenduses. Kreutzwaldi teadete järele ei juletud vanal ajal ristipäeval toast välja minna. Tuule-ristipäeval ei tohtinud keegi keskhommikuni, linnu-ristipäeval lõunani ja lehe-ristipäeval kogu päeva välja minna ega loomi välja lasta, sest et sel ajal Lapi kurjad tuuled hõlpsalt võisid surma tuua. Kreutzwald tunneb ristipäeva tuule kohta järgmise laulusalmi:

Sõitmas suured risti tuuled,
Rabanduse rasked tuuled,
Äparduse ärdad tuuled,
Viletsuse viha tuuled:
Soome tuuslarid tuulessa.

(Der Esten abergl. Gebräuche, l. 108.) Tsiteeritud laul on kõik muud kui rahvalaul, ei suuda siis tuulte kohta midagi tõendada. Tuule-ristipäeval ei tohi külvata, — muidu sasib tuul vilja ära ja lambad kaotavad villa.

Ülepea avaldavad ristipäeva ajal nõiad suurt tegevust; seda tegevust püütakse mõnesuguste taigadega halvata. Nõiad viivad kahjutegemise otstarbel võõrastesse majadesse mune, liha, rasva ja muud sellesarnast, käivad võõrad lehmigi lüpsmas, et sedaviisi lehma omaniku piimasaaki vähendada. Ülepea arvatakse, et kui kari enne ristipäeva karjamaale lastakse, nõiad või ja piima lehmadelt ära viivad.

Mõned toovad hommikul ussi, konna ehk siili metsast, löövad maha, panevad kolm viljatera pealuu sisse kasvama. Kui vili valmis, jahvatatakse ära ja antakse toiduga kellelegi inimesele sisse; siis kasvab inimesesse niisugune loom kui tapetud.

Kuna ühed püüavad ristipäeval teistele kahju teha, tarvitavad teised päeva hea saavutamiseks. Veiste künadesse pannakse süsi,

tubakat, tuletikka, et loomad hästi sigiksid. Teised matavad neid aineid maha. Haiguse puhul poetakse, look kaelas, aia tugiteiba alt ilma püksteta läbi; nii loodetakse tõbest vabaks päästa. — Hommikul külvatakse põllule liiva, et vili hästi sigiks.

Suurt ristipäeva peetakse nii pühaks, et rohi sel päeval ei tohi kasvada ega inimene puuoksagi murda.

Soomes põletatakse suurel ristipäeval ja nelipühil küngastel „hela tuld", meil niisugust tuletegemist sel ajal ei tunta. Peale selle peetakse Ritvalas veel iseäralikku helkapidu, mis vist jäänus vanast ohvripidust. Niisugust pidu ei tunta mujalgi Soomes.

NELIPÜHI.

Nelipühi peeti vanasti neli päeva; sellest nimi nelipühi. Viimase nime kõrval tarvitatakse veel nime suviste-pühad, sest et need pühad suve peale langevad, aga ka nime meiu pühad, „meiud“ — kaskede tuppa toomise pärast. Meiud tulevad sõnast mai, meiud õieti = mai puud.

Vana rahva arvamise järele ei ilmunud õnn selle majasse, kes nelipühiks maja kaskedega ei ehtinud. Kask kuulus vanemal ajal sarnaste pühade puude hulka, nagu tamm, pihlakas j. n. e. Nelipühiks tuuakse kaski metsast, ehitakse nendega maja seestpidi, ukse-esine ja õugi. Juba nimi meiud tuletab meelde kombe võõrast algupära. Tõepoolest tuleb „meiut“ rahvusvaheliseks puuks pidada. Saksamaal astub kaskede kõrvale ka kuusk meiuna; kuusk ehib kase kõrval niisama seal majasid kui jõulu ajal ilma kaseta. Meiude toomine ulatab Indiasse tagasi, kus Shiiva auks puid majadesse toodi. Vanemal ajal ei tarvitatud meiusid mitte ainult nelipühil, vaid ka 1. mail, vähemalt Lääne-Euroopas, iseäranis Inglismaal ja Saksamaal. Inglismaal tuntakse maipuu-pidu juba väga vanast ajast peale. Meiu toomist ühendati iseäraliku pidustusega. Kogu külarahvas, noored ja vanad, läksid kõik hulgani metsa varemalt maharaiutud meiut ära tooma. Meiu ehiti pärgadega, lintidega ja mitmesuguste ehetega ja pandi siis vankrile, mille ette au pärast koguni 4—5 paari härgi rakendatud, kes niisama toredasti olid ehitud. Pidulikus rongis viidi meiu küla vainule, kus pidu tantsuga, mänguga ja lauluga ära peeti.

Umbes niisamasuguse kombe leiame Saksamaalt. Seal oli vanemal ajal üksikute isikute ja kogu küla meiusid. Kogu küla meiu oli iseäranis toredasti ehitud suur puu, mille ümber pidu peeti. Saksamaal sümboliseeriti vanasti looduse õnnistust puu asemel isikuga. Keegi naisterahvas — maipruut ehk nelipühi-pruut — pandi pärjaehte ja kõnnitati mööda küla tänavat. Mõne korra määrati mai- ehk nelipühipruudile veel mai- ehk nelipühi-kuningas ehk maikrahv. Mitmes kohas peitsid need mai esitajad endid ära; külarahvas läks neid üles otsima. Maipruudiks valiti enamasti küla kõige kenam, nägusam neiu; siin-seal pakuti maipruut koguni oksjoni viisil välja. Kelle eest kõige kõrgemat hinda pakuti, sai maipruudiks.

Ülepea näeme võõralt maalt, et samad kombed 1. mail ja nelipühil esinevad, nelipühil õieti nende kordumine. Meil ei ole meiude toomist 1. maiks viisiks saanud; ei võinudki saada, sest et sel puhul kask ennast

veel kevadisesse ehtesse ei olnud pannud. Isegi nelipühi ajal ei ole ta mõnel aastal ennast suutnud kevadisele pulmapidule valmistada.

Kõik need rohked mai = nelipühi kombed juhivad kaugele paganusesse tagasi. Meil on neist kommetest koguni pisut säilinud. Russovi ajaraamatust (Chronik, 34) teame, et keskajal sarnased maipidud meiegi maal sakste seas väga moes olid; valiti iseäralik maikrahv, kes pidu eest pidi hoolitsema. Niisugustel pidudel pandi mingisugune lind ridva otsa ja katsuti seda lindu ambuda. Mälestus endistest maipidudest säilis Sakalas ja Aliste kundes uuema ajani. Nelipühil pandi puust tehtud lind pika ridva otsa ja siis katsusid poissmehed püssiga „kulli" maha lasta. Kulli mahalaskja tõsteti hõiskamisega üles ja talle tehti tublid liigud. Mujalt Eestist ei ole enam jälgi keskaegsete maipidude kohta leitud.

Ülepea omandasid meiud vanal ajal oma jao austust. Karistus ootas neid, kes neid ei osanud asjakohaselt hinnata. Nende puudumine majas, õues ja lauda uksel ehk karjaaias võis kui mitte muudele, siis ometi karjale äpardust ehk õnnetust tuua, kuna nende püstitamine neiu aseme veerde neiu meheleminemist edendas.

LUUTSIAPÄEV

Luutsiast, Luutsinast ei tea rahvas midagi, aga natuke ometi ta päeva pühitsemisest; seda päeva hüütakse ometi vahel ka Luulse päevaks. Luutsiapäeval, 13. detsembril, aetakse „Luutsinat lakast kotti“ See kottiajamine esitab iseäralikku nalja. Kästakse kedagi kotiga laudi suu alla minna ja koti suud lahti pidada, et Luutsina laudilt kotti sajaks. Enne aga on pang vett laudile viidud. Kottiajaja läheb laudile ja kallab sealt all kotiga ootajale veepange kaela. ise üteldes, et Luutsina lõhkenud. — Luutsinapäeval ei tohi härgi ikkesse panna, muidu katkevad härgade sarved. — Luutsina mälestust tuletab Võnnu kiriku lähedal Luutsna soo meelde.

VARRUD.

Lapse vastuvõtmine ristikoguduse liikmeks kannab mitu nime: joodud ristsed, varrud, varud. Esimene nimi tunnistab, et pidulik toimetus joomisega ühendatud, teine, et sel puhul ristimärki tehakse. Viimast nime varrud, varud seletab professor L. Kettunen, et see nimi meid paganuseaegse varvutamise = vitsadega löömise, vitsadega kastmise juure juhatab, nii et varrud, varud = varvaste pidu, vitsadega kastmise pidu tähendavad (Eesti Kirjandus 1920, nr. 1 ja 2). Seda vana kommet tuletab veel kõnekäänd „titevarbaid andma" meelde. Varrud siis paganusest pärit nimi, joodud ja ristsed aga ristiusu ajast. Muistsel ajal nimetati toimetust vist ka kastmiseks lapse pritsimise pärast veega.

Titeemale pannakse enne sünnitamist voodi äärde ja nurkadesse õlgede alla terasriistu varjule, nagu kirveid, pussnuge, lambaraudu j.n.e.; need hoiavad vanapagana titeema juurest eemale ja vähendavad piste valu.

Enne ristimist lasti vanemal ajal tuli — ristituluke, alati ööd läbi põleda kartuse pärast, et pimedas vanapagan lapse ära viib ja lepapaku asemele paneb. Veel varemini arvati, et vahetamine esimese kolme päeva jooksul sünnib; kui korra lapsele haldijas tulnud, ei saa vanapagan enam last ära vahetada (Eesti mütoloogia, I. l. 51). Sündinud lapse pesemise puhul visati soola ahju peale ohvriks. Lapsele pandi piibel pea alla, lootuses, et see ta targaks teeb. Poisslaps tõstetakse üles kõrgesse, et ta suureks kasvaks, tütarlaps aga vasta päeva katusele, et ta mehele saaks. Sellesama eesmärgiga aetakse tütarlaps läbi püksi sääre; peale selle pannakse parem käsi särgi käisesse, et lapsest parema käega virk tööline saaks. Poisslapsele antakse kirves kätte ja aetakse lapse käsi niisama läbi käise. Lapse pesemisel pannakse hõberaha vette. — Lapse esimesesse pesemisevette visatakse kas hõbeprees ehk sõrmus ehk kolm tulist sütt. Hilisemagi pesemise veega soovitatakse sedasama teha. Niisugune pesuvesi kaitseb last hädade eest. Mehel, kes sinna majasse läks, kus poisslaps sündinud, võeti kübar peast, pandi lapse pähe; kübara omanik pidi kübara tagasi lunastama. Uuema ajani annavad mehed lapseemale niisugusel puhul sagedasti ise oma ohvri. Naisterahvad toovad lapseemale titeputru; pudrul on tihti munad peal, mõne korra ka „hambaraha"; viimast annavad ristimise puhul vaderidki. Mida rutemini titeema sööb, seda nooremalt saab tütarlaps mehele; sedasama loodetakse saavutada, tütarlast hästi ruttu ristida lastes. Võõraid vaatamaskäijaid kardetakse, sest nad võivad lapse „ära teha". Nende „kurja silma"

eest hoitakse laps hoolsalt varjul; juhtuvad nad ometi last nägema, siis püütakse võõra riide küljest karvu saada ehk pannakse võõra ette narts nii maha, et ta selle peale peab astuma. Juhtub edaspidi midagi äpardust, siis suitsetatakse teda niisuguste karvadega ehk nartsuga. Titeema peab musti riideid kandma, et kuri silm ta peale ei hakkaks. Ristimist ei tohi ta näha, kui ka last kodu ristitagu.

Vanemal ajal ristiti laps enamasti juba järgmisel pühapäeval pärast sündimist. Vaderid kannavad kindaid käes, et kuri silm neisse ega lapsesse ei mõjuks. Peale selle pannakse assa föetida't lapse mähkmetesse (vd. Eesti mütoloogia, I. l. 25) ehk suitsetatakse sellega last kurja silma vasta. Veel pannakse lapsele leiba natuke mähkmetesse, et lapsel elus leiba ei puuduks; ema topib lapsele raasukesi suhugi, et laps targaks saaks. Tütarlapse käed vabastatakse ristimise ajal mähkmetest, et laps agaraks töötegijaks kasvaks, poisslapse käed jäetakse mähkmetesse, sest muidu võiks poisist karvakiskuja saada. Ristimise ajal ei tohi vaderid ümber vahtida, sest muidu näeks nende ristilaps suureks kasvades palju tonta. Tütarlapse ristivesi valatakse iga nelja taevakaare poole ja öeldakse: „Tulgu siit kosilased, tulgu sealt kosilased!" (Holzmayer, Osiliana, l. 102).

Karjub laps enne ristimist, kardetakse, et ta pea sureb; karjub ta ristimise ajal, tähendab, et lapsest tubli laulja saab; karjub ta pärast ristimist, tähendab, et talle mitte kohane nimi antud. Ristimisevette pannakse tavalisesti vaderite poolt hõberaha; selle vee saab kas vee tooja ehk ristija enesele. Raha on veele ohvriks selle eest, et vesi last puhastab (vd. Esivanemate ohverdamised l. 60). Ristiveel arvatakse iseäralik jõud olevat; seda vett valati varemal ajal mingisugusesse ohvripaika maha.

Esimesele pojale antakse sagedasti vanaisa nimi. Arvatakse, et vanaisa vaim pojapojas edasi elab, ta haldijas pojapoega tulnud. Niisama omandab tütarlaps tihti vanaema nime. Järgmiste laste nimede andmisel käidi varemal ajal kalendri tähtpäevade järele: võeti lähema pühalise nimi. Esimene tütar kutsutakse neitsi lapseks, viimane tuhakotiks, viimane poeg taadi tuhakotiks. Sünnib ometi veel üks laps, hüütakse seda viimseks tuhakotiks. Bocleri raamat (Der Esten ab. Gebr. 18) teab, et kui vanematel lapsed surevad, nad järgmisele pojale Aadam ja tütrele Eeva nimeks annavad, selles lootuses, et siis lapsed elusse jäävad.

Kreutzwald lisab niisuguse väite kohta omalt poolt juurde, et see talle võõras, küll aga kuulnud ta Ranna-Virumaal, et laste sündimise puhul ei olla Rõugutajat küllalt austatud ja sellepärast surnud laps vanemate süü pärast varakult.

Bocleri raamat jutustab veel, ristimise ajal jooksnud lapse isa ümber kiriku, et laps siis kärme jooksma oleks, ranna ääres nimelt agar hülge jahti pidama. Peale selle nimetab raamat veel, vaderid hoidnud endid hoolsalt ristimise ajal kõnelemise eest, sest vastasel korral saada lapsest unes kõneleja (Der Esten ab. Gebr., l. 22—23).

Vanemate koju ristimiselt tagasi jõudes võtavad vaderid ruttu kuued seljast, hakkavad laulma ja tantsima, et laps virgaks, kärmeks ja kergejalgseks saaks. Ühtlasi viivad nad vanematele tervisi ristimiselt: „Jumal saatis palju tervist ja käskis lapse ilusasti üles kasvada isa, ema rõõmuks ja suure Jumala auks!“ Nende terviste eest antakse vaderitele natuke soola, leiba; pea järgneb varrude söök, jook.

Mitmed arvavad, et vaderite hulk lapse elu paremaks teeb. Vaderid peavad kohuseks lapsele hambaraha anda. Hambaraha andmine kasvatab lapsele ruttu ilusad hambad. Pärast ristimist anti tütarlaps poissmehest vaderi ja poiss tütarlapsest vaderi sülle. Niisugune süles pidamine edendab edaspidist abielusse astumist. Selsamal otstarbel viiakse lapse vihtlemise viht salaja õunapuu juurtele. Juhtub keegi niisugust viimist nägema, jääb tütarlaps vanaks tüdrukuks.

Järgmisel päeval pärast ristimist läksid varrulised vanemal ajal kõik sauna vihtlema, kusjuures palju nalja tehti. Luce teate järele (Wahrheit und Muthmassung, l. 96) andis vihtlemise ajal ämmamoor ristiisale vitsu. Mujalt saadud teated väidavad ometi, et vitsu lapse isale antud emale sünnitamise ajal tehtud valu eest. Vihtlejad peavad agaralt pead pesema; see mõjub, et laps palju ei nuta.

Ilma ristilapseta isik on rahvausu järele poolkadunud inimene. Seepärast katsub igaüks enesele ristilapsi saada, sest need avavad talle taeva väravad. Tütarlaps, kes poisslapse vaderiks saab, omandab lootust mehele pääseda.

Titeema ei tohi enne kirikusse minemist tuld teha ega tulega kokku puutuda. Kirikusse minnes viib ta santidele ohvri kaasa annab neile leiba ja raha.

Esmaspäeval ja reedel sündinud lastele, ka jõuluaegsetele tuleb rahva arvamise järele vilets elu. Mitmed muudki märgid peavad lapse saatust määrama. Kui sündides lapsel käeotsad valged, siis tähendab see lapse surma kindaid; on need küünarnukkideni valged, ohukindaid; kui kogu ihu valge, valukindaid, põdeja kindaid. Samas vees, kus poisslaps, ristitud tütarlapsele kasvab habe.

LAULATUS.

Vaatamata kristluse mitmesaja-aastase valitsuse peale kestis pagana-aegne pruutide ostmine ja tõmbamine kaua edasi; tõmbamine ehk neiu röövimine isegi 18. aastasajani, kui ka juba Rootsi ajal niisugust pruudi omandamist kõvasti keeldi. Peig käis õhtul — tihti neljapäeva õhtul — enesele ühes mitme abilisega pruuti „tõmbamas"; pruut võeti varitsejate poolt kodu lähedal kas kaevu ääres, lauda juures ehk mujal kinni, tõsteti vankrisse ehk hobuse selga ja kihutati minema. Pruudi karjumine tõi röövijale sagedasti pruudi omaksed tagaajajateks kaela. Said tagaajajad röövijad kätte, tõusis tüli, kusjuures tihti selleks kaasa võetud mõõkugi tarvitati. Niisuguste tülide hulka kuulub vist suurem hulk rahvasuu sajade kokkupõrkamisi, mil pruut ehk peig surma saanud. Sajade kokkupõrkamisel võis veriseid tagajärgi olla, kuid vaevalt nii sagedasti kui rahvasuu kõneleb. Loomulikumad olid niisugused tapmised pruudi röövimise puhul. — Pääsis röövija ometi tagaajajate käest õnnelikult koju, ei tohtinud tagaajajad teda kodu enam tülitada. Teisel hommikul anti tõmmatud pruudile tihti voli otsustada, kas tahab naiseks majasse jääda või vanemate koju tagasi minna (vd. Eesti Kirjandus 1910, Tõmmamine).

Tavalisest kosimisest ei ole siin tarvis pikemalt kõnelda, kui see ka palju vanu kombeid sisaldab. Enne pulmi käib pruut tavalisesti „h u n t h ä n d a" ajamas, korjab veimevaka jaoks anda, nende eest viina vasta andes. Pulm määratakse tavalisesti noore kuu peale. Arvatakse, et noorpaarid, noore kuu ajal paari pandud, õnnelikult hakkavad elama ja noorikud alati noorteks jäävad, kuna täiskuu ajal abielusse heitnud naisterahvad ruttu vanadeks ja kortsulisteks muutuvad.

Abielu nimetus annab meile mõista, kudas esivanemad paariminemist hinnanud: uus elu peab abielu olema, kus mees naist ja naine mees aitab.

Laulatus juhib meid laulmisest seletust otsima, nimelt laulda laskmisest, laulma panemisest. Nagu näha, panid esivanemad abielusse õnnistamise akti puhul rõhku laulmise peale, kus papp noorpaarile oma abilistega pandi laulma ehk kus pruuti-peigu ühte lauldi, ja nii tekkis nimi laulatus. Esimesel kristluse ajal, aga ka hiljemini ei hoolitud palju laulatusest, mille eest preester pealegi maksu nõudis, vaid hakati ilma sellekohase aktita ühes elama, nagu paganuse ajal, kuid papid sundisid ikka rohkemini ja rohkemini paarisid laulatusele ilmuma.

Kui ka laulatus kristlikust ajast pärit, püüdsid esivanemad selle kirikliku aktiga ometi paganuse kombeid ühendada. Pruutpaari saatsid

peiupoisid ratsude seljas, mõõgad käes, kirikusse. Mõõkadega veheldes püüdsid nad kurje vaimusid teelt peletada. Sõjariistu ikka kaasas kandes võis saja kokkupuutumisel vahel tõesti verine tüli tulla, nagu eespool nimetatud. Peig ega pruut ei anna enne laulatust kellelegi paljast kätt, küll aga kindaga kätt. Palja käe andmine saadaks hõlpsalt käeandja käepakkuja mõju alla. Kirikusse minnes hoiavad peig ja pruut hästi teineteise ligi, et keegi nende vahelt läbi ei pääseks; läbipääsmise puhul võiks vanapagangi nende vahele tulla ja nad tülli ajada. Sedasama panevad mõlemad altarigi ees tähele. Altari ees langevad mõlemad korraga põlvili. Kes enne põlvili langeb, sureb enne, niisama ka see, kes pärast laulatust magama minekul varemalt uinub. Altari ees püüab teine teise jala peale astuda; kel see õnnestub, saab valitsuse majas oma kätte. Sõrmust hoiavad mõlemad hoolsalt kinni; kukuks see ühel ehk teisel käest maha, tähendaks see omaniku peatset surma. Pruut püüab põlvili olles peiu kuue hõlma enesele alla saada; sellest loodab ta enesele edaspidi tulu.

Laulatuselt altari eest ära minnes laseb pruut kaenla-auku pandud raha salaja maha kukkuda. Niisugune raha varjab nõiduse eest. Kiriku ukse suus jagab pruut santidele leiba, muist viib aga koju loomadele, — siis ei lõpe leib ega ikalda loomad.

Pruutpaari lahkumise ajal kirikust hoiavad tüdrukud pruudi ligi, et selle seelik neid riivaks; niisugune riivamine toob neile meheleminemise õnne. Koju tagasi jõudes tõstetakse pruut ja peig teineteise järele kolm korda üles ja lauldakse:

Tõstkem peigu kõrgeelle,
Tõstkem neidu kõrgeelle,
Kõrgeelle keeritades!
Linad liugugu järele,
Kanepid neil kannupoisiks!

Kodu pannakse kaks küünalt põlema, üks peiu, teine pruudi nime peale; kelle küünal varemini ära põleb, seda arvatakse varemini surevat. Pruut peab koldele, ahjule, kaevule hõbevalget ehk muud ohverdama, et küllus ikka majas valitseks. Tule juures peab keegi vahti, et mõni tuleemale tulde visatud andi ära ei võtaks.

Kuna laulatust pühapäeval toimetati, algasid pulmad tavalisesti alles järgmisel neljapäeval. Neis võiksime kõige tähtsamaks momendiks „linutamist" tanu pähepanemist, nimetada, mis kristluselaulatusele vastab. Paganuse ajal esitas igatahes linutamine laulatust. See paganuse komme muude pulma kommetega elab meie ajani edasi. Uuem aeg püüab seda paganuse kommet kristlustada; mõnelgi puhul toimetatakse seda nüüd vaimulikkude lauludega ja palvetega.

Vanemal ajal kutsusid niihästi peiu kui pruudi poolsed pulmalised nõia pulma kaasa. Vastasel korral arvati seda sajaväge, kellel nõid kaasas, teise poole pulmalisi ära nõiduvat, olgu kas libahuntideks ehk kellekski muuks. Alati ei kutsutud ometi nõida, vaid tihti kutsuti tark, kellest arvati, et ta kõik nõidade nõidumised suudab tühjaks teha, ilma et ometi ise paha teeks.

Pulmad esitavad õieti mitmejärgulist, suurepäralist melodraamat, nad on paremini muistse aja pitseri enestes säilinud kui palju muid kombeid. Nad avaldavad meile paganuse-aegse luulevõimu kujutuse omast kohast teatraalses arenemises, sisaldavad rohkearvulisi muistseid mälestusi. Kristlus ei ole neisse peale üksikute perekondade nii hästi kui sugugi oma jälgi suutnud vajutada; pulmad viivad meid aastasajad esivanemate elusse tagasi. Pulmakommete ligem kirjeldamine ei kuulu selle kirjutuse raamidesse.

MUUD PIDUSTUSED JA LÕBUSTUSED.

Peale nende juba nimetatud pidude pidasid esivanemad veel muid pidustusi. Neist tuleks kõige pealt isiku nimepäev nimetada. Sündimisepäeva esivanemad ei pühitsenud, nagu rahva suur hulk seda praegugi ei pühitse. Küll aga pandi nimepäeva peale rõhku. Õpetas ju Rooma kirik, et pühaline seda isikut kaitseb, kelle nime keegi isik kannab, ja et seda pühalist ta nimepäeval iseäranis tarvis meelde tuletada, teda ta kaitse eest tänada ja austada. Vist ei suutnud nimepäeva pühitsemine ometi üleüldiseks muutuda, sest et palju isikuid nimesid kandsid, mille kandjat pühaliste seas ei leidunud; need nimed ulatasid paganusesse tagasi. Niisuguste nimede kandjatel puudus kindlaksmääratud nimepäev ja seega pühitsemise võimalus. Kiriku esitajad panid ometi ikka rõhku selle peale, et iga isik kristlikku nime, pühalise nime kannaks, ja kui keegi lapsele ometi paganlise nime annud, lisati kiriku esitaja poolt sarnasele isikule veel kristlik nimi juurde.

Rooma usu ajal hakati kirikute nimepäevi pidulikult pühitsema. Sakslased nimetasid niisuguseid kiriku nimepäeva pidusid kirikulaadaks, Kirchmesse; eestlased moondasid selle Kirchmesse „kirmasiks“ Seda peeti enamasti suveajal ja siis voolas niisugusele kiriku nimepäevale elanikka mitmest kihelkonnast kokku. Kuna ühel pool pidulikku jumalateenistust peeti, muutus pidu teisel pool täiesti ilmlikuks rõõmuavalduseks, palju enam veel kui meie laadad. Kuna laatadel pearõhk ostmise-müümise peal seisab, pandi seda siin lõbutsemise peale. Kirmasiks keedeti õlut, võeti lähkritega kaasa; peale selle müüsid mõisad seal veel õlut. Kirmas muutus täiesti joomapiduks. Kirmas algas juba laupäeval, sest laupäeval peeti ju kirmasi vesperit kirikus, kiriku juures aga ühtlasi rõõmupidu. Russov annab kirmasist järgmise kirjelduse:

Kui talupojad oma naistega, tüdrukutega ja sulastega laupäev mitme versta pealt suures hulgas kohale tulnud, hakkasid nad kohe jooma ja prassima ja oma torupillidega, mida õhtul mitme penikoorma peale kuuldi, rõõmupidu pidama, misläbi öö hommikuni kestis. Kui jutlus algas, läksid talupojad joobnult kirikusse ja lobisesid ja latrasid seal nii, et õpetaja nende kära pärast kuulda ega näha ei võinud. Selle peale kui nad niisama targalt kui enne kirikust läinud, algas jälle prassimine, tantsimine, laulmine ja kargamine, nii et paljude torupillide pärast kuulmine ja nägemine kippus kaduma. Nii on talupojad ja sulased ikka mitte ilma riiuta, tülita, tapmiseta ja suure paheta ja häbita teinud; junkrud aga, vabad, sakslased ja mittesakslased, kes midagi iseäralikku olid, käisid külalistega majast majasse ja pidasid mitu päeva lõbupidu

Niisuguseid kirmassid ei peetud mitte üksi apostlite, vaid ka Maarja ja pühaliste päevil.

Kirmassid on meie päevini Setumaal säilinud, kuna nad mujal nime järele täiesti kadunud, ehk kui ka vahel kiriku nimepäeva peetakse, on see pidu endise kirmassi iseloomu kaotanud ja enam lihtsa laada iseloomu omandanud. Setumaal sellevasta kestavad kirmassid edasi, ilma et neid alati kiriku nimepäeval ehk just kiriku juures peetakse. Setu kirmassid avaldavad täiesti lõbupidu iseloomu. Noored tütarlapsed ja poisid tulevad hulgakaupa kokku ja viidavad lauldes ning tantsides aega. Teised jälle haaravad kätest kinni ja kiigutavad endid edasi-tagasi. Vanemad inimesed vaatavad pealt, kudas nooremad lõbutsevad. Kirmas moondub Setu noortele meestele tihti pruudi valimise kohaks. Mõned kirmassid peetakse kiriku juures, aga mõne kirmassi kohaks valitakse isegi kõrts. Viimasel puhul kaotab kirmas täiesti oma esialgse vaimuliku iseloomu, saab kirikulaadaks sõna täies mõttes, kirikukõrtsi eeskuju silmas pidades.

Kirmassipidud on alguse vististi mingisugusest paganuseaegsest pidust saanud, mis kristluse ajal nii-ütelda kiriku hõlma puges. Nagu näha, peeti varemalgi ajal sarnaseid pidusid, nagu praegu Setumaal, sagedasti hoopis lahus kirikust. 17. aastasajast annavad Mihkli ja Audru kiriku katsumised selle kohta näpunäiteid. Kuna kirmassi tavalisesti suvel peeti, langes nende kirikust lahutatud pidude pidamine sügise ehk ka talve alguse peale. Neid pidusid, mida m ä n g u t u b a d e k s kutsuti, peeti mardipäeva ja jõulu vahel iga nädal, mõnes kohas üks valla peale, mõnes jälle küla peale. Mängutuppa tuli küla noorus kokku lõbu pidama, kusjuures muidugi tants ei tohtinud puududa. Mängutoa pidu ajaks keedeti tavalisesti õlut. See märjuke aitas omalt poolt piduliste pidutuju ülendada, kihutas sagedasti aga ka mõnesugust ulakust tegema (Eesti Kirjandus, 1916).

Meie ajal on mängutoad nimepidi küll kadunud, aga oluliselt kestavad nad simmanite, tantsuõhtute ja muude nimede all edasi. Rootsi valitsus oskas mängutubadele nende endisel kujul lõpu teha. Vanal ajal pidasid slaavlased ja germaanlasedki niisuguseid mängutubasid, nagu seda Nestorigi ajaraamat kõneleb. Mängutoad langevad igatahes rahvusvaheliste kommete hulka.

Sinnasamasse kuuluvad ka t a l g u d, mille tundmist lõuna ja läänepoolseteltki naabritelt leiame. Nimi ise on vist Balti laen. Läti keeles kannavad talgud praegu veel nime talks ja see on Lätis niisama veel pidupäev kui meil. Õieti tuleks talguid tööpäevaks nimetada, kuid vabatahtlikult tööle tulnud noored inimesed lõpetavad töö alati lõbupiduga, kus pillid hüüavad, laulud kõlavad ja tants valitsuskepi kätte võtab.

Õlut — meie ajal viingi — katsub tuju tõsta. — Vennastekoguduse õitseajal püüti paganusesse ulatavat pidu kristianiseerida; töö lõpul helisesid torupilli ehk viiuli helide asemel vaimulikud laulud.

Herrnhuutlaste püüd, talguid kristiikus vaimus reformeerida, ei õnnestunud ometi. Sarnastele talgudele, kus vaimulikka laulusid lauldi ja paluti, ei ilmunud osavõtjaid. Ei aidanud, talgud muutusid või jäid ikkagi ilmlikkudeks lõbupidudeks, nagu nad paganusest peale olnud.

Noorust kutsus k u r n i p i d u g i vanasti kokku lõbu pidama. Kurni visati tavalisesti külavainul. See kurniviskamine tõi osavõtjatele hea pidutuju kaasa. Tütarlapsed vaatasid niisugust pidu pealt, viskajate kohta tähendusi tehes. Kurniviskajad katsusid üksteise võidu võitjatena esineda, vähemalt pealtvaatajate silmas, ja võtsid selleks kõike osavust kokku. Harukorral viskasid tütarlapsedki. Rahvalaul laseb kurni koguni kirikuaeda satuda ja hauauksi avada. Viskaja ehk keegi muu hakkab nüüd hauas puhkajat välja kutsuma, kuid asjata. Ema vastab hauast:

Ei või tõusta, ei tõota,
Mind on ammu hauda aetud,
Mind on musta mulda pandud.
Kaks mul katki kaelaluuda,
Seitse katki seljaluuda,
Kümme katki küljeluuda,
Süda söödud sitikilta,
Maksa musta mardikilta,
Huuled ussi uuristatud,
Liha madude lõpetud.

Mõlemat sugu ühendab lühemaks pidupidamiseks k i i k. Kurniviskamine ja kiik jäid kiriklikust mõjust kõige enam puutumata, vähemalt puuduvad teated nende kristianiseerimise kohta. Ainult kaotada katsuti neid usuelu ninameeste poolt. Kiik säilis hästi endist iseloomu, isegi siis, kui ta ülestõusmise-pühiks tegevusesse pandi. Vaevalt uskuda, et ülestõusmisegi pühad suutsid kiikumisepidule teistsugu iseloomu anda kui sel enne olnud.

Ülestõusmise-pühiks ehitati kiik mõnes üksikus kohas; teisal kogus noorus kogu suve kiigule, iseäranis laupäeva õhtuti ja pühapäeviti. Noored mehed kiigutasid hea meelega neiusid. Kiigul kõlasid lõbusad laulud. Neid on seni mõndagi säilinud. Laulud teevad kiigu õieti kaugelt toodud lõbutegijaks:

Kiik on toodud Kirjalasta,
Kirjalasta, Karjalasta,
Sambaad sinisalusta,
Aisad toodud Harjumaalta,
Põhilauad Põltsamaalta,
Võllas Võnnu lepikusta.

Mõne laulu järele on kiige osasid isegi Poolamaalt toodud, mis muidugi luuleline liialdus on.

Rahvalaulude järele võib oletada, et kiik vähemalt neiudele omast kohast ohvrikohana esineb; nad viisid kiigele kindaid, paelu ja muid väikesi anda nagu hiiepuudele.

Las mu venda võtab naise,
Teine venda teise naise,
Siis saab kiike kindaaida,
Aluslaud saab andeida,
Pealispuu punapanemid.

Näib, nagu oleksid neiud kiigele meheleminemise pärast andeid viinud, esmalt ohvri peiu pärast ja pärast veel tänuohvri. Igatahes esineb noore rahva elus vanal ajal kiik tähtsa tegurina, mis palju noori aitab paari panna.

SURM JA MATUS.

Iseäranis silmapaistval viisil on matusekommetes kristlus ja paganus teineteisega kokku punutud. Pea lauldakse vaimulikka laulusid ja loetakse Jumala sõna, pea astuvad ebausu kombed esile, ikka vaheldamisi. Enam kui mujal annavad kristlus ja paganus matusekommetes teineteisele kätt. „Matus“ ja „matma“ sõna juhib meid seletust „maatama“ sõnast (= maaks saama, muutuma) otsima.

Niipea kui keegi surnud, algab sagedasti vaimuliku laulu laulmine ja lühike palvetamine, aga ühtlasi avatakse toauks ja aken, et hing hõlpsasti välja pääseks. Väljas puhuvat tuult nimetatakse niisugusel puhul h i n g e t u u l e k s. Surnu kohta lüüakse tihti kingnael, et surnu tagasi ei tuleks kodukäija näol. Niisama püütakse kodukäijat eemal hoida seega, et surnu all olnud õled teele, enamasti ristteele viiakse ja seal ära põletatakse.

Veel usutakse, et isikud, kes kudagi vanapaganaga ühenduses seisnud, iialgi kodu õiget surma ei sure, vaid alati „undlikku“ surma surevad, kas iseendid tapavad ehk mingisuguse õnnetuse puhul elu kaotavad. Nende hinge viib vanapagan kohe kaasa; nende surnukehadele jäävad iseäralikud märgid järele. Sarnaseid rikkamaid ja suurtsugu inimesi moondab vanapagan oma sõiduhoosteks; ise tõllas istudes, kihutab ta siia ja sinna kellegi oma jüngri hinge ära tooma.

Meesterahvas peab meesterahva surnut pesema, naisterahvas naisterahva; pesemist peetakse väga tähtsaks; muidu hakkaks surnu kodu käima. Pesija pärib surnu särgi. Surnu pesu seep arvatakse rohuks mitme haiguse vasta, iseäranis kooljaluu vasta.

Senikui surnukeha matmata, ei tohi keegi majas tavalist tööd teha. Tihti peavad naabritaludki sellest kombest kinni. Peegel toas kaetakse kinni, et surm sealt välja ei vaataks. Puusärki pannakse surnu vaimulikkude lauludega ja palvetega, aga ühtlasi antakse talle sinna kaasa elus kõige tarvilikumad asjad, mehele isegi kirves ja nuga, naisterahvale nõel, niit ja riidetükid, et ta teel riideid võiks parandada. Raha ega toitki ei tohi puududa. Rindadele seatakse õlekõrtest rist, peale selle veel lauluraamat, aga ka paberitükk „passiks“ Peetrusele ette näidata taeva väravas. Veel antakse surnule peerg peosse, et ta Manalas valgust näeks. Kirstu kinnipanekul lööb igaüks paar korda vasaraga kirstunaela peale.

Ööseks riputatakse tuhka sinna, kus surnu seisnud, et näha saada, kas surnu hakkab kodu käima.

Matuse ajaks peab tingimata midagi veristatama, kõige halvemates oludes vaesuse puhul kana. Perenaise ehk peremehe matuseks jätab mullikas elu, muude kodakondsete matuseks lammas. Ei tapeta looma, võib surnu kergesti hakata kodu käima. Matusepäeval antakse igaühele matusemajasse tulijale „surnu hinge ülenduseks“ liha süüa ja viina juua, viimast kiriku teel ka kõigile vastutulijatele, kiriku juures santidele leiba ja lambaliha. Seks võetakse mitu pätsi leiba kiriku juurde kaasa.

Puusärgi tõstmisel vankri ehk ree peale ohverdatakse surnule kukk; vankril ehk reel raiutakse kuke pea otsast ära. Kuke tapmine keelab surnut kodukäijaks hakkamast. Peale selle visatakse äraviidavale surnule pang vett järele, mõnes kohas ka tuhka, ja lüüakse nael läve sisse. Kõik see sünnib surnu kodukäimise keelmiseks. Surnu vanker ehk regi ei tohi üle põllu sõita, muidu võiks vili ikaldada. Surnu äraviimise järele seatakse kuusk ukse kõrvale. — Surnut peavad kaks musta hoost hauda viima. Ligem surnu sugulane peab kaksiti kirstu peale istuma, seegi istumine surnu tagasitulekut takistama. Arvatakse aga, et surnu nõidust tunnud, viiakse teda tee ääres seitse korda ümber iga kivi, et ta ei oskaks koju tulla. Teisal tehakse surnuga selsamal otstarbel kolm keerdu ümber kadakapõõsa ehk mõne puu — virvepuu. Jälle teisal, nagu Saaremaal Kihelkonnal, Helmes, Laatres j.n.e., raiutakse tee ääres mõnele iseäralikule puule ehk kivile ristid peale. Niisugune raiuminegi arvatakse surnu kodukäimist takistavat.

Rahvausu järele muutub mõni surnu teel nii raskeks, et hobused surnukirstu ei suuda vedada. Ühtlasi hakkavad kaarnad puusärgi ümber lendama. Niisugused märgid tunnistavad, et surnul eluajal vanapaganaga tegemist olnud. Õpetaja abil võivad hobused jälle edasi pääseda. Kodukäimise takistamiseks külvatakse herneid, ube, läätsa, iseäranis sagedasti aga linaseemneid teele. Rahvausu järele ei pääse kodukäija neist mööda, vaid peab need ükshaval ära lugema. Mõnes kohas murtakse mänd tee ääres katki, teisal veetakse surnu kolm korda vastu päeva ümber haua, jälle teisal keeratakse pärast puusärgi hauda laskmist kolm korda pahema jala kannaga haual ringi, et surnu koju ei tuleks. Teisal lüüakse selsamal otstarbel kolm korda jalaga puusärgi pihta. Arvatakse, et surnu seni, kuni kirikukellad hüüavad, kõike kuuleb, mida ta ümbruses räägitakse. — Ristile pannakse kirjuid linta ja paelu ümber.

Mõne surnu matusel unustatakse üht ehk teist ettevaatuse-kommet tähele panna ja selle tagajärjel hakkab surnu ometi kodu käima. Niisugusel puhul minnakse pärast matust hauale, otsitakse auk üles, kust kodukäija ehk võib välja pugeda, tõmmatakse pahema jalaga seitse korda

ümber augu ja öeldakse: „Tuhat aastat pead siin olema!“ — Teisal jälle loetakse seitset Moosest. Seitsme Moosese lugemine paneb surnu niisama hauda kinni (vd. mu „Kodukäijad“). Mõne korra minnakse öösel salaja hauale, kaevatakse haud lahti, pöördakse puusärk hauas ümber: pea sinna, kus enne jalad ja jalad sinna, kus enne pea.

Surnuaialt kõige viimaks tagasi tulnud matuseline toob tihti surnu sealt nägemata viisi tagasi.

Leinamajasse tagasi jõudes võtab keegi matuseline kadaka oksa, süütab põlema ja vihub sellega igaüht peast jaluni. Kustuvad kadaka oksad, süütab ta need uuesti põlema ja vihub edasi. Niisugune kadakatega suitsutamine takistab surnut kodu käimast ja keelab peale selle haigusi suitsutatute kallale tulemast; kadakamarjade rist peab niisugusel puhul maagilist väge avaldama.

Huvitav tähele panna, et rahvaluule laseb ristimata laste, emade poolt hukatud laste ja kristliku matmiseta jäänud isikute hinged maailma minna uitma. Nagu igavene juut rändavad need hinged ühest kohast teise, tihti kiunudes ja soigudes; neid ei võeta taevasse ega põrgu vasta. Kuna emade poolt hukatud laste rändamine paganusesse veel võiks ulatada, juhivad ristimata laste ja õnnistamata maetud isikute hingede rändamised meid kristlusesse. Rahu võivad sarnased õhus uitvad hinged alles siis leida, kui keegi nende soovisid täidab. Mõnest hauda pandud õnnistamata surnust teatakse, et ta rändamine lõpeb, niipea kui oigav sääreluu ehk pealuu hauda pannakse, hauda õnnistatakse ehk haual lihtsalt matmisesõnu loetakse. Teisal ometi on hingede rahu leidmine raskemate tingimiste külge köidetud: mõni hing palub kirikuleiba, teine enesega laulatamist, kolmas ta kaisutamist j.n.e. Ei täideta neid tingimisi, jääb hing maailma edasi uitma.

Kodukäijaid, aga ka hulkuvaid hingi laseb rahvaluule sagedasti ööseti kirikutes, kabelites, surnuaedadel j.n.e. tantsida. Tavalisesti kuuluvad tantsijad kirikus sakste hulka. Saksu maeti kuni 18. aastasajani kirikutesse. Rahvaluule laskis neid, kes elus tantsu armastanud, kirikutes pärast surma haudadest välja tulla ja tantsida. Surnutants ometi ei ole Eestis tekkinud. Seda tunti keskajal Euroopas laialt. Juba 14. aastasajal lasevad sakslased surma mängumehena esineda ja see mängumees paneb oma alamad tantsima. Endisest surnutantsust on Tallinna Niguliste kirik uue ajani surnutantsimise jälgi piltides säilinud. Igatahes võõrad rahvad lasksid oma surnuid tantsida ja nende tantsud tungisid eestlastegi rahvausku ristiusu ajal.

Kodu ja söömas kälvad hingesid tunti juba paganuse ajal, kuid ristiusu aeg laseb mõne nendega ühes vanapagana esineda. Vanapaganat püüti majadest aga ristidega eemale birmutada; neid rista tehti

ustele, akendele ja mujale. Vanapaganast vabanemiseks arvati heaks „Isa pojuke, püha ristike“ nimetada, aga ka tagaspidi Issameiet lugeda, kui vanapagan ehk surnu hing kusagil kallale kipub. Tagaspidi loetud Issameie on maagiline abinõu mõnesuguste hädaohtude vasta.

Surnute meeldetuletamiseks määras Rooma kirik pühade meeste päeva 1. novembril. Pühade meeste päevaga sulasid vanade eestlaste jäoaeg, jäguaeg jäoõhtud ühte. Need algasid niisama 1. novembril ja kestsid mardipäevani. Kreutzwald määrab jäoaja jõuluaja peale ja nimetab seda aega ka jõuajaks, oletades, et see nimi jõuluga ühenduses seisab. Ülepea arvab ta jõulu Kõuga kokku puutuvat ehk sellest sõnast tuletatud olevat (Verhandlungen der Gel. Estn. Gesellschaft II, 3, l. 44). Jäoõhtutel ehk jäoajal ei ole ometi jõuluga midagi ühist ega peeta seda tavalisesti jõuluga ühenduses, vaid, nagu juba tähendatud, varemini. Jäoaja pidamist tuntakse Virumaal ja Harju rannas. Rannast kaugemal Harjus seda ei tuntud, vaid seal pilgati: Ei tea, mis seal õige jagatakse, kas hülge vorsti või!

Jäoaeg esineb nii-ütelda kristliku pühade meeste päeva jätkuna. Kuna pühade meeste päeval ainult pühi mehi mäletati, oli jäoaeg kõigi surnute mälestusele pühendatud. Jäoaeg langeb teiselt poolt paganuse hingedeajaga ühte (Eesti mütoloogia I, l. 45—47), mil kõiki surnuid arvati koju käima tulevat, kus neid söökidega, jookidega vasta võeti. Jäoõhtuid peeti, nagu neljapäeva-õhtuid, pühadeks; kristlikkudes peredes loeti, lauldi vaimulikka laulusid, mujal aga viideti niisama aega, mõistatati, jutustati vanu jutte, tehti nalja j.n e. Harukorral tegid tütarlapsed neil õhtutel enestele tööd, nimelt veimevaka jaoks, niisama lõhkusid poisid peergude puudusel mõne korra peergu. Kedagi peremees tööle ei sundinud. Kõvasti oli keeldud neil õhtutel, aga mõnes kohas isegi päeva ajal kolistada, müristada. Täielik vaikus pidi kuni jäoaja lõpuni, mardipäeva laupäevani valitsema.

Pühade meeste päeva jäoõhtu oli G. Wilbergi teate järele ilmade ettekuulutajakski. Mindi mere äärde vaatama, kas mere vesi ühekõrgusel seisab. Seletati kui ta „pageneb“ ehk tõuseb, ei jää jää talvel kuigi kauaks seisma; sellepärast ei jäetud niisuguste tähelepanekute puhul võrka ega köisi ööseks jääle. Aga muilgi jäoõhtutel pandi niisama merevett tähele (Eesti Kultuura II, l. 272).

Jäoaega tuntakse laialt Soomeski, kus ta „jakoaika“ nime kannab. Soomes ei peetud „jakoaika“ ometi ühel ajal, vaid see vahetus koha järele. Enamasti igal pool langes see mihklipäeva ja mardipäeva vahelise aja peale. Savos tuntakse õieti kahte „jakoaika“: esimene ehk uus „jakoaika“ ulatab pühade meeste päevast mardipäevani, nagu meil,

teine, vana „jakoaika“, kuni kadripäevani, Hämees ja Põhjamaal peeti seda nädal enne ja pärast pühade meeste päeva, Ingeris aga kas mihklipäeva ja pühade meeste päeva ehk pühade meeste päeva ja mardipäeva vahel (K. Krohn, Suomal. runojen uskonto, l. 57).

Nagu eestlastel, oli soomlastelgi keeldud sel ajal mitmeid töid teha. Eestis käis töötamise keeld enam õhtute kohta, Soomes aga päevagi kohta. Et „jakoaika“ surnute hingedele määratud,nõutakse Soomeski sel puhul vaikust.

Soomlased tuletavad „jakoaika“ jagamisest. Mõeldakse nimelt koduloomade jagamise peale: osa määratakse üle talve jäetavateks, teine osa tapetavateks. Samal puhul jaetakse loomatoitki ära, s. o. arvatakse järele, kui palju loomi see suudab üle talve pidada. Uuemal ajal seletavad õpetlased, et „jakoaika“ aasta jagamist ehk vahetust tähendab. Oletatakse, et umbes sel ajal aastat jaetud, vana aasta lõpnud ja uus alanud, ja sel põhjusel seda aasta vahetuse aega „jakoajaks“ hakatud hüüdma. Ülepea on jäoaeg ühine eestlastel ja soomlastel sellekohaste kommete pidamise poolest.

PÕRGU.

Vanades juttudes puutume tihti põrguga kokku. Kuid alati on sel põrgul uuema aja lõhn, ristiusu maik juures.

Legend jutustab, et ennemuiste kõik inimesed pärast surma põrgu saanud, Aadamist peale Õnnistegijani. Ainult Eenok ja Eelias pääsnud taeva. Legend ei tea ometi kinnitada, et vagad inimesed põrgus ennemuiste piina kannatanud. Põrgus valitsenud pimedus. Alles Saalomoni tulekuga tulnud valgust põrgu, Ristija Johannese tulekuga veel enam ja Õnnistegija tulekuga läinud põrgu päris valgeks. Õnnistegija päästnud kõik hinged põrgust lahti, ainult Kaini, Juudast ja Saalomoni mitte, kaht esimest nende pattude pärast mitte, viimast sellepärast mitte, et ta oma tarkust üles näitaks ja ennast tarkusega põrgust päästaks.

Ühe Võnnust üleskirjutatud jutu järele määranud Vanataat kurjuse suurt kasvamist nähes kurjuse pesapaigaks põrgu. Missugune see põrgu olnud, selle kohta ei anna jutt seletust.

Teistest juttudest kuuleme, et põrgu maa all olnud. Põrgu tuletanud maapealist maailma meele. Seal kasvanud niisama puud ja põõsad ja rohud, seisnud niisamasugused hooned. Vanemate rahvajuttude järele ei teatud seal põletavast tulest midagi. Põrgu peremeest võib maapealse valju, kurja peremehega võrrelda, kes orjadele ööl ega päeval õiget rahu ei anna, vaid neid alati sunnib tööd tegema. Need, kes põrgu satuvad, peavad seal orjama. Harukorral kipub põrgu peremees nende elu kallale. Surmaga aga on kõik otsas. Ülepea saavad vanemate juttude järele elusad põrgu, surnutel pole seal midagi tegemist.

Hilisemad rahvalaulud võrdlevad põrguelu orjaaegse mõisaga. Nii öeldakse ühes rahvalaulus:

Mis on elu elvitissa
Ehk on põlve põrguessa,
Seep on meie mõisaassa.

Ja teises rahvalaulus võrreldakse seda elu niisama:

See on põli põrguessa,
Mis on meie mõisaassa:
Pilli hüüab, piitsa plaksub,
Paugub keppi toomingine:
Naised nutvad uste suussa,
Munakindaad käessa,
Kanakorvid kaenelassa.

Kui ma pääsen mõisaasta,
Siis ma pääsen põrguesta,

Pääsen kui soe suusta,
Pääsen kui lõvi lõugadelta,
Havi hammaste vahelta.

Kui hakkan koju minema,
Enne ma ei vaata tagasi,
Kui pääsen üle välja otsa,
Siis vaatan tagasi.

Vaat, kus põrguhauda,
Kuradi koda näikse,
Vaenu kõrve kõvenessa,
Kurat mingu teda kustutama,
Teine vetta viskama.

Muidu aga on rahvalaulud põrgu kirjeldamise poolest kained.

Seda enam oskab Kreutzwaldi „Kalevipoeg" põrgut maalida. Põrgu kirjeldus leidub 13., 14. ja 18 laulust. Ei või suuremast jaost põrgu kirjeldamisest öelda, et Kreutzwald seda rahvaluule alusele oleks põhjendanud.

13. laulu põrgu kirjeldus läheb veel korda. Ketramist põrgus leidub muustki rahvaluulest, niisama, et põrgus kaks ämbrit seisnud, üks jõudu kasvatava, teine jõudu kahandava vedelikuga. Rahvaluule alusel seisavad ka mõõk, vits ja kübar põrgu seinal.

14. laulus algab päris põrgu kirjeldus, kuid see kirjeldus ei leia rahvaluulest põhjendamist. Põrguneiud lähevad Kalevipojale põrgut näitama. Jõuavad esimesesse tuppa. Tuba on rauast tehtud. Seda tuba nimetatakse orjapoiste varjupaigaks, kus neid piinatakse. Järgmine tuba on vasest tuba. See olevat orjatüdrukute varjupaik, kus neid vaevatakse. Edasi minnes jõuavad nad hõbedasesse tuppa. See on põrgu peremehe igapäevane tuba, kus ta puhkab. Kuldtuba viimaks on põrguperemehe pidutuba, kus ta pidupäevi mööda saadab.

Kuldväravatest läbi sammudes jõuab Kalevipoeg neidudega siidisesse, siis sammetisesse ja viimaks poortidest tuppa, siidlaste, sammetlaste ja poortlaste pidude ruumidesse. Sellega ei saa rahvaluule midagi peale hakata.

Niisama puudub alus põrguõue kirjeldusel:

Maa oli selge rahane,
Tänav teeda taalderista (299—300).

Edasi kuuleme seitsmest põrguaidast. Üks ait raudkivist, teine paekivist, kolmas kanamunast, neljas hanemunast, viies vikikivist, kuues kotkamunast, seitsmes siurumunast. Põrguaitadest teab rahvaluule küll jutustada, aga et neist mõni munast ehitatud, seda ei tea rahvaluule, niisama, et põrgu laudad luudest ehitatud.

Põrgu kirjelduse järele annab „Kalevipoeg“ veel põrgu peremehe kohta seletust. Õõnes maa sees on seitse ilma, kus surnud rahvasugusid Sarvik valitseb. Ainult korra aastas annab ta surnutele luba varjuriigist välja tulla omakseid vaatama. Siin astub Kreutzwaldi tahtmise järele Sarvik Toone ametisse. Esivanemad ei teadnud Sarviku valitsusest surnute üle midagi, küll aga Toone ehk Mana valitsusest.

Kreutzwald kõneleb seitsmest põrgutoast ja seitsmest põrguaidast. Põrgu seitsme toa ja seitsme aida kohta ei ole ma rahvasuust jälgi leidnud, küll aga seitsme põrgu kohta üleüldse. Põrgu kohta leiduvad J. Sõsteri teadete järele Viru-Nigulas järgmised ütlused: ees põrgu — hea põrgu, tagapõrgu — tapapõrgu; ehk jälle: eespõrgu — hea põrgu viimne põrgu — vilets põrgu; seitsmes põrgu — s-a põrgu. Viimast põrgut hüüab rahvas vahel ka kitsepõrguks. Teisest põrgust kuuenda põrguni ei ole rahvasuust põrgu kohta iseäralikka nimesid kuulda olnud. Paavstiusu kuulutajad kõnelesid mitmesugusest põrgust ja nende eeskujul lõi rahvaluulegi hiljemal ajal seitse põrgut.

Muu kirjeldus Kalevipoja võitlemisest Sarvikuga kaldub rahvaluule sellekohastest teadetest vähem kõrvale.

18. laulus kirjeldatakse mõnesuguseid takistusi Kalevipoja põrguteel. Neil takistustel puudub niisama kindel alus, vähemalt rahvaluules. Niisama ei ole ma alust leidnud Sarviku suure sõjaväe saatmisele Kalevipoja vasta ega surnud Linda eestleidmisele põrgust. Jõudu andva joogi joomine sellevasta seisab kindlal põhjal.

19. laul jutustab võitlemisest Kalevipoja ja Sarviku vahel, kusjuures Kreutzwald jällegi Lindat laseb pojale õpetust anda. Rahvaluule laseb võitlemist ilma Linda abita Kalevipoja kasuks lõppeda. Kalevipoeg seob Sarviku kalju külge ahelatega kinni, jätab ta sinna, võtab põrgust kullakotid selga ja läheb nendega oma teed maa peale tagasi.

20. lugu laseb Kalevipoja valge hobuse seljas põrgu väravasse sõita. Kalju äärde jõudes kuuleb Kalevipoeg hüüdu: „Raksa kalju rusikaga!“ Kalevipoeg lööb; jääb kättpidi kaljusse kinni põrgu väravaid vahtima, et põrgu peremees välja ei pääseks. Kuidas peab Sarvik aga pääsma, kui ta ahelatega kalju küljes põrgus kinni on? Olgu siis, et põrgulased ahelaid püüavad katki viilida. Üks Helmest J. Karu üleskirjutatud legend kõneleb, et Jumal, mitte Kalevipoeg, põrgu peremehe ahelasse pannud, põrgu sulased aga ahelaid katki püüavad viilida. Vana aasta õhtuks on ahelad nii peenteks kui niit viilitud. Siiski ei pääse põrgu peremees lahti. Niipea kui kell 12 lööb, lähevad põrgu peremehe ümber ahelad korraga jämedateks. Rahva arvamise järele on põrgu peremees põrgus ahelates kinni ega saa sealt enam tulla maailma kurja

tegema. Ühe teisendi järele valvab Kalevipoeg, raudpomm käes, põrgu väravas. Niipea kui vanapagan põrgust tahab välja tulla, virutab Kalevipoeg talle raudpommiga pähe. Sedaviisi ei pääse vanapagan enam põrgust välja. Mitmed teisendid täiendavad lugu veel sellega, et Kalevipoeg põrguväravas vahti peab, nii et põrgu peremees kuidagi välja ei saa, kui ka ta sulased ehk kuidagi jõuaksid ta ahelatest lahti päästa. M. Veske kuulis kord järgmise ütluse (Sitzungsbericht der Gel. Estnischen Gesellschaft 1877, l. 37): „Mis meil nüüd viga! Nüüd on õige hea! Kalevipoeg on põrguhaua vahiks, ei lase inimeste hingi sisse ega vanapaganaid välja!"

M. Veske jutustab ülemalnimetatud aruandes edasi, mida ta põrgu kohta Kalevipojast rahvasuust saadud teisendite järele kuulnud.

Keset põrgut oli ümmargune järv mustjassinise veega. Järve ääres kasvasid puud, puude okste külge olid inimesed ahelatega seotud. All põles suur tuli ja koledad leegid lõid ahelates olijate külge. Tuletegijate kohta puuduvad teated. Põrgu tuli teeb ainult inimestele valu, põrgu puud ei tunne aga tulest midagi.

Kõik inimesed ei ole põrgus ahelatega puude külge seotud, vaid muist pahategijaid keedetakse kateldes. Kalevipoeg näeb põrgus palju katlaid, kõigil inimesed sees keemas. Kõige esimeses katlas, mis Kalevipojale silma puutub, on nägus neitsi, kuningatütar. See kuningatütar on oma lapse ära tapnud ja sellepärast peab ta nüüd valu kannatama.

Kui Kalevipoeg kuningatütre ligemale astub, kargab see katlas üles ja alla. Kalevipoeg heidab armu kõikide peale, keda põrgus piinatakse, ja päästab kõik vabaks. Nagu kindral sõjaväe ees, sammub Kalevipoeg põrgu vangide ees ja viib nad põrgust välja. Ise aga hoopleb Kalevipoeg:

„Mul on taskus taeva võtmed,
Mul on põues põrgu võtmed,
Ihu põues ilma võtmed.
Taskus tantsvad taeva võtmed,
Põues tantsvad põrgu võtmed,
Ihu põues ilma võtmed!"

Veske ütlust, nagu annaks ülemaljutustatud teisend Kalevipoja põrgu kohta selgeid teateid, ei või ma maksvaks tunnistada. Vähemalt mitte ses mõttes, nagu annaksid need teated esivanemate arvamisest põrgu kohta muistsel ajal aru. „Selged teated põrgu kohta" ei ulata kaugemale kui keskajani, võib olla, ei nii kaugelegi! „Selged teated põrgu kohta" kannavad selgeid ristiusu märkisid. Need avaldavad ainult rahva hilisemaid arvamisi põrgu kohta, arvamisi, mis kirikuõpetuse mõjul tekkinud.

Legendid lasevad Õnnistegijat põrgusse minna ja sealt hinged välja tuua. Õnnistegija sammub eel ja hinged järel. Hingedel on põrgus palju vaeva kannatada olnud, nüüd on korraga kõige vaeva lõpp. Selle Õnnistegija hingede päästmise loo on rahvaluule nüüd Kalevipoja tööks teinud. Tähendab: rahvas tunneb praegu lugusid, mis jutustavad, et Õnnistegija hinged põrgust päästnud. Nende lugude kõrvale astuvad teisendid, mis Õnnistegija asemele Kalevipoja pannud, seega ristiusu aineid Kalevipojaga seganud.

Ennemalt tähendasin, et rahvalauludes põrguga kõrvuti sõna elveti esineb, nagu:

„Mis on elu elvetissa
Ehk on põlve põrguessa"

Neus, Estnische Volkslieder I, l. 32, leidub koguni järgmine paralleelrida:

„Parrem põlv on põrguassa,
Ennam ello hilveksessa
Kui siin meie mõisassa"

„Hilveksessa" on igatahes väänatud sõna. Laulja kuulis „elveti" sõna. See oli talle võõras, ei jäänud hästi meelde. Ta unustas tundmata „elveti" sõna ära ja moondas seda „hilvekseks" ehk vahetas kohe enesele tuttavama „ilvese" sõnaga ära, hoolimata sellest, kas ilves laulu sisusse sobib. Kõigiti tuleb Neusi rahvalaulus „hilveksessa" asemel elvetissa" lugeda.

Mida tähendab aga „elveti?" Praegune põlv ei tunne seda sõna. Elveti on vanemal ajal rootslastelt laenatud. Rootsi keeles kuulub sõna „helvete" Rootsi keeles laenasid omal ajal sellesama sõna soomlasedki. Soome keeles kannab põrgu „helvetti" nime. Piibli põrgu sõna tähendatakse Soome keeles helvetiga. Muidu tarvitavad soomlased kurjuse kodu tähenduses veel „horna" sõna.

Rootslaste elveti seisab vanade germaanlaste „Hel" nimega ühenduses. Hel oli vanade germaanlaste surma ja altilma naisjumal, kes kurja kätte tasub. Hel'i elukohta hakati helvetiks hüüdma. Kui Hel hiljem rahvausust j u m a l a n a kadus, jäi ta k o h a n a edasi elama. Helest tekkis sakslaste „Hölle" = põrgu. Vanemal ajal nimetati Hel'i elukohta „helheimiks" Meie keeles oli helveti vanemal ajal laialdaselt tarvitatav, nüüd elab ta ainult rahvalaulus edasi.

Niisama kui „helveti", on „põrgu" sõnagi võõrastelt omandatud.

Slaavlaste kõuejumal, müristaja, kandis P e r u n i nime. Temast kõneleb juba N e s t o r i ajaraamat. Sealt kuuleme, et Igor 945 greeklastega lepingu teinud ja see vandega kinnitatud. Kristlased vandusid Püha Eelia kirikus, paganad aga Peruni kuju ees. Kristlastel oli Peruni asemele juba Eelias astunud. Nagu paganad uskusid, et Perun pilvedel

oma vankriga sõidab, uskusid kristlasedki sedasama, ainult vahega, et nad sõitjaks enam paganate jumalat Peruni ei pidanud, vaid Eeliast.

Peruni võimuvald on taevas. Sealt saatis ta pea pilvi, pea päevapaistet, pea müristamist, pea vihma ja lund. Vaenlasi kiusas ta nooltega taga ja viskas neile nooli pihta, kui ta nende ligi pääsis.

Vladimirist kõneldakse, et kui ta 980 Kiievisse valitsejaks sai, ta linna ligidale mäekünkale jumalatekujud üles seadis. Neist nimetatakse esmalt Peruni. Peruni kuju oli puust nikerdatud; pea hõbedast, juuksed ja habe kullast, jalad rauast. Kui hiljemini Vladimir enese laskis ristida, käskis ta jumalate kujud ära hävitada. Nad löödi puruks ja põletati tulega ära. Perunist kardeti, et ta tules ei põle; oli ta ju kõuejumal, kelle valitsuse all taevane tuli seisis. Tule vastand vesi pidi Peruni päevad lõpetama. Tema seoti hobuse sabasse ja veeti alla Dnjepri äärde, kus ta jõkke uputati.

Niisama uputati taevase tule valitseja Perun hiljem Novgorodis. 991 tuli Novgorodisse peapiiskopp Jakim ja leidis sealt Peruni kuju eest. Tema katsus kohe seda paganuse nähtavat jäänust hävitada. Nagu Kiievis, arvati Novgorodiski kõige paremaks tule valitsejale veega ots teha. Peruni kuju uputati Volhovi jõkke. Räägitakse, et üks mees teisel hommikul vaatama läinud, kas Perun veest välja ei ole ujunud. Ta ei leidnud Peruni kuju kuskilt; visanud kepi vette ja läinud rõõmuga koju. Sinna kohta aga, kus Peruni kuju seisnud, ehitatud hiljemini klooster (Фаминцынъ, Божества древнихъ славянъ, lk. 33).

Kuidas kirik ka Peruni vastu võitles, ei ole ta usku tema sisse täiesti rahva südamest suutnud kaotada. Mitmes kohas tähendab venelaste seas Perun praegu veel müristamise- ja välgujumalat. Valgevenelased teavad Perunist rääkida, et ta suure kasvuga, mustade juustega, mustade silmadega ja kuldhabemega olevat, paremas käes vibu ja pahemas nooled (Lännetär I, 220). Ta sõidab mööda taevast ja viskab tuliseid nooli. Tveri ja Rjäsani kubermangus vannutakse praegu veel „Pärigu sind Perun!"

Perunile olid hiied pühendatud. Ükski ei tohtinud neisse hiiepuudesse puutuda ega hiiest midagi tuua.

Perunile ohverdati tihti templites, kus tema kuju seisis. Ohverdati loomi, aga ka vangivõetud vaenlasi; isegi isad ohverdanud mõne korra poegi (Kurts, Mythologie, lk. 622). Kel midagi ei olnud tuua, pühendas Perunile vähemalt juuksed ja habeme. Tema kuju ees põles tuli, mis iial ei tohtinud kustuda.

Poolakate Perunil oli Vilnas tempel, kus kuju ees niisama alaline tuli põles. Kuju ümber olid päevajumalad. Määrimaal seisis Peruni tempel pühas tammikus Brünni ligidal. Kujul oli teises käes oda, teises ader.

Kuigi meie esivanematel venelastega kokkupuutumist oli, on Perun neile ometi võõraks jäänud, vähemalt ei ole nad ta nime laenanud. Seda enam on aga leedulaste Perkunos meie esivanemate seas mõju avaldanud.

Vanadel preislastel ja leedulastel seisid jumalate eesotsas kolm kõige tähtsamat jumalat: Perkunos, Potrimpos ja Pekolos. Nemad austasid neid jumalaid pühades hiiemetsades, nimelt tammikutes. Niisugust kohta kutsuti Romoveks, millest Duisburg oma 1300. aasta ümber kirjutatud rüütlikroonikas seletust annab. Esiotsa tähendas Romove püha hiit, jumalate elukohta üleüldse, hiljemini sai ta aga kohanimeks ja on niisuguseks siiamaani jäänud. Romoves kasvas kuue sülla jämedune püha hiietamm. Puu ümber mõne sammu peal oli rätikutest aed tehtud. Ligidal asusid vaidelotid. Ainult kõige tähtsamad, nimelt „krived", tohtisid Perkuni kuju juurde püha tule äärde minna. „Krive" oli ülempreester ja ülem kohtumõistja. Laskis keegi preester tule ära kustuda, siis nuheldi hooletust tulesurmaga, s. o. ohverdati Perkunile. Saksa rüütlid hävitasid ristiusu ajal Romove ära ja põletasid püha hiietamme maha.

Romoves pühade tammede all seisid kõrvuti Perkunos, Potrimpos ja Pekolos. Nagu Perun slaavlastel, oli Perkunos siingi müristamisejumal; ta kuju ees põles jäädav tuli. Tule toiduseks tarvitati ainult tammepuid. Perkunost kujutati parajas meheeas, tulipunase näoga, musta habemega, vihase näoga ja tulekrooniga. Potrimpos kandis nooremehe kuju. Pekolos oli tulejumal, ühtlasi aga ka surmavalitseja, põrgu peremees; teda kujutati raugana. Tema ees seisid inimeste ja loomade luud.

1500. aasta paigu kõneleb J. Lasicius üht ja teist Perkunist. Ta ütleb, et möödaläinud müristamise järele rahvas Perkunile tänuks ohverdas ja rahvalaulud meest keelavad niisugust neidu naiseks võtmast, kes tamme juurde ei lähe ega Perkunile ohverda. Muidu tähendab Lasicius veel: „Neil on Percunos müristamisejumalaks. Kui ta taevas müristab, võtab põllumees mütsi peast, kannab seareie põllule ja palub: „Taltsuta ennast, Percunos, ära läkita mu põllule ikaldust, sest ma annan sulle selle seareie. Aga kui müristamiseilm möödas, sööb ta liha ise (J. Lasicii Poloni de diis Samagitarum libellus).

Kui ka jumal Perkun preislastel ja leedulastel enam-vähem unustatud, elab jumala nimi praegu veel rahva suus müristamise tähenduses edasi. Preislased nimetavad teda Percunis, leedulased Perkunos ja Perkunija ja lätlased Perkons, Pehrkunus. Kui müristab, ütlevad leedulased: „Perkunos granja" s. o. kõueke müristab. Ehk kui kedagi neetakse, öeldakse: „Et Perkunos sind purustaks!" Ehk jälle: „Kui ometi Perkunos tõuseks ja sind kümme sülda sügavasse maa sisse lööks!" (J. Lautenbach, Magazin, herausgegeben v. d. Lettisch-Literärischen Gesellschaft, 20. köide, 2. ja 3. vihk).

Leedulastega kokku puutudes said esivanemad nende jumalategagi tuttavaks, nimelt Perkuniga ja tema omadustega. Ja mitte ainult eestlased, vaid ka soomlased. K. Soikkeli arvab (Lännetär, l. 222), et tutvunemine kauplemise teel sündinud, siis kauplemise teel soomlased enestele sõnad „piru" ja „perkele" laenanud, nimelt alles hilisel ajal, sest et neil müristamisejumalaga enam tegemist ei ole. Isegi laplaste sekka on pärgel tunginud. Tarku nimetavad laplased tihti „pärkel gadse'ks" pärgli seltsimeesteks.

Eesti „pärgel" „pergel", „põrgel" ja „põrgu" juhatavad meid tingimata leedulaste Perkuni juures. Esiti laenasid eestlased „pergel", „pärgel", siis aga selle asukoha põrgu. Eestlaste laenu kohta annab nimelt selgust Goesekeni „Manuductio ad Linguam Oesthonicam" 1660. aastast. Sealt loeme „Perckun Nohl" Ses sõnas on Perkuni nimi selgesti olemas. Et omastavas vanasti lõpul -n seisis, võeti võõras nimi noolega ühenduses, nagu ta võõras keeles kuulus. Kui hiljemini -n omastava lõpust kadus, sündis Perkun sõnast „pergu" ehk praeguse ütlemiseviisi järele põrgu. Goesekeni ajal tarvitati aga juba põrgu sõnagi, sest Heinrich Müller kirjutab oma jutlustes tihti „põrgku'st" Ülepea on „pärgel" sõna harukorral tarvitusel, selle vasta aga „põrgu" enesele igal pool õiguse nõudnud.

Saarlased on Perkunist „Pärkmanni" teinud, lõpu „un" „manniks" moondanud. Pärkmann on müristaja taevas, mängib kõueajal iseäralikku pilli. Kui ta kord magamise ajal oma pilli laskis ära varastada, heitis Vanataat ta taevast maha ega lubanud enne tagasi tulla, kui ta oma pilli kätte saanud.

Põrgu ei ole ainus sõna, mis isiku järele nime saanud. Just niisama on meie taevaga sündinud. Devas, daevas, deva j.n.e. tähendas esmalt vaimu, kes taevas elas; aga aja jooksul päris praegune taevas selle nime enesele. Taevas tähendas kohta, kus vaim asus, nagu meil põrgu kohta tähendab, kus kurivaim asub.

Kuidas muutus leedulaste kõuejumal „põrguks"? Kui see muutumine ristiusu tuleku ajal sündinud, siis ei ole seda muutumist raske mõista. Paganuse ajal esivanemad põrgut ei tunnud, vähemalt mitte ristiusu sarnast põrgut. Toonela ja Manala olid paigad, kuhu esivanemad paganuse ajal oma surnud saatsid. Sellepärast on raske oletada, et esivanemad põrgut juba enne ristiusku tundsid, kuna teiselt poolt „perkele" tundmine Soomes meid ometi paganusesse tahab viia, sest vaevalt võib arvata, et ristiusu ajal „perkele" Leedust Soome rännanud. Laenasid esivanemad ristiusu toomise ajal leedulastelt põrgu, siis vist sel põhjusel, et Perkuni ees alati tuli põles, Perkun alati tulega ühendatud oli ja Perkunile vahel inimesigi tulesse ohverdati. Perkuni tules leidsid ristiusu toojad põrgu tulele

vastava koha. Jäädava tulemõiste puudusel Eesti keeles hakkasid ristiusu toojad Piibli tulepaika ja saadana eluaset leedulastelt laenatud perkun-, pergu-, põrgu-sõnaga nimetama.

Raskemaks läheb laenu seletus, kui arvatakse, et põrgu juba paganuse ajal laenatud. Mis sundis esivanemaid mõistet muutma, et nad kõuejumalast põrgu tegid?

Tähelepanemisväärt on, mis Julius Lippert „Christenthum, Volksglaube und Volksbrauch" (l. 437—459) kirjutab: „Ei ole kogemata, et kõik paganuse jumalad ristiusus kurivaimudeks on muutunud. Raske on kurati rahvaliku mõiste kohta otsustada, kas see ristiusust või paganusest pärit on. See mõiste ei või olla olemas, ilma et selle olemist juba enne ristiusku oletataks, aga need ristiusulised mõisted ei oleks seda sisu saanud ilma kristlik-juudalise kuradi mõisteta. Paganaline see mõiste üleüldse ei ole ega ühti täielikult Piibli mõistessegi. Mis ses viimati nimetatus päris võõras kristlikule õpetusele on, on just paha, nimelt kõlvulise paha mõiste. Germaanlastele võivad kõik vaimud, veel kodused haldijadki, endid pahadena näidata, aga nad ei ole kõlvuliselt pahad. Kirikuõpetuse järele, nagu Augustinus seda määranud, p i d i d k õ i k G e r m a a n i j u m a l a d, s u u r e d k u i v ä i k s e d k u r i v a i m u d e k s e h k k u r a t i t e k s m u u t u m a.

Mis Lippert germaanlaste jumalate kohta ütleb, maksab meiegi olude kohta. Meie ristiusu elu sai Saksamaalt alguse. Nagu Saksamaalt rahvajumalad kurivaimudeks tembeldati, nii meilgi, tembeldati nimelt Leedu Perkun „pärgliks" ja ta elukoht „põrguks" Sedaviisi on võimalik, et Perkuni nimi meile juba paganuse ajal laenati, aga et see nimi alles ristiusu ajal meie praeguseks „põrguks" muutus. Vist segasid esivanemad kaks Leedu jumalat ära, võtsid teiselt nime ja teiselt teod. Perkun oli üks kolmikjumalatest. Perkuni kõrval seisid Potrimpos ja Pekolos.

Lätlased nimetavad Pekolost Pekkals'iks ja põrgut „pehkl'eks" Muidu leidub lätlastel Perkuni nimelisi kohti Kura- ja Liivimaal. Perkuni kivideks nimetatakse välgu purustatud kiva.

Potrimposest ei leia meie Eestist jälgi, ennem Pekolosest. Pekolos oli kaduvuse, surma ja altilma jumal. Võib olla, ehk segasid esivanemad Perkuni ja Pekolose teod segamini ja nii sündis Perkunist seda hõlpsamini põrgu.

Kes teab, ehk oli Perkun kodumaal ja mujalgi aja jooksul oma taevalisest aupaistusest kaotanud ja kurja loomu ehteid enesele lisaks saanud. Sinnapoole tähendab umbes 100 aastat peale ristiusu tulemist kirjutatud „Riimikroonika", vendide maalt tulnud Barwinist kõneldes:

Dass der Teufel ihr Führer war,
Denn nie so frevelhaft eine Heeresschaar
Hauste in einem fremden Land.

Ja edasi jutustades tähendab „Riimikroonika" Barwini sõjasalga mere üle minekust (rida 1436—1437):

Perkun, ihr Abgott, das verlieh,
Dass nimmer es gefror so hart j.n.e.

Igatahes tuleb viimast sõna Perkuni „põrguks" muutmises ristiusu teenuseks arvata. Ristiusk lisas sellele põrgule kõik need omadused juurde, mida paganuse ajal ehk veel ei tuntud.

Perkuniga lähedas ühenduses seisab Skandinaavia Fjörgyn, kes vahel Thori emana esineb, kuid ka mehe kujul tuntakse Fjörgyni. Gooti keeles päris hiljemini fairguni mäe tähenduse. Muudetud Perkuni, Fjörgyni tähendus andis eestlastele põhjust „põrgut" Manala tähenduses tarvitada, ja sellele põrgule lisati ristiusu päevil veel tuli ja saadan uurde.

PÕRGU PEREMEES.

Lõpuks veel mõni sõna põrgu peremehe, Eesti kurati kohta. Nimi „kurat" oli tingimata juba enne ristiusku esivanemate keskel tuttav, kuid hirmsaks kolliks muutus kurat alles ristiusu mõjul. Ristiusu esitajad tarvitasid paganate jaoks hirmutist ja selleks tehti kurat, kelle nad võimalikult koledaks maalisid, teda sarvedega, sabaga, korstnapühkija välimusega ja iseäralikkudel juhtumistel tuld sähvavate hammastega varustades; ta püüd käib selle peale, inimesi enese alla saata ehk koguni kohe tappa. Lühidalt: ristiusu mõjul arenes endine kuri vaim — kurat — verejanuseks tiigriks, kui mitte hirmsamaks, kusjuures piibli andmed kurati kohta hoopis unustati. Ristiusu kuulutajad ei leppinud kurjuse ühe esitajaga, vaid moondasid kõik paganuse vaimud ja haldijad kuratiteks, nii et viimseid maailmas enam liikumas oli kui nende vaenlasi hunte (vd. Eesti mütoloogia I, l. 147—153). Keda nad kohe ei murra, neid püüavad nad põrgu vedada. Aga isegi nende maapealsete ohvrite hinged viivad nad põrgu kaasa. Halbu inimesi ja enesetapjaid ilmuvad nad alati põrgu viima. Nende järele sõidavad nad tavalisesti öösi tõllaga, mustad täkud tõlla ees. Need täkud on kas niisugusteks moondatud kurjad mõisnikud ehk muud ülekohtused isikud.

Kõigist haldijatest ja vaimudest lisa saades muutub kuratite arv leegioniks. Hea meelega viibivad nad just kirikutes, kabelites, surnuaedadel. Seal esinevad nad peaasjalikult jälle suurte pühade

ööd el, nagu jõulu, uue aasta öö l, peavad oma alamatega mõne korra kirikus isegi pidu. Siiski tükivad nad muulgi ajal niisama kirikutesse; nad teevad Jumala templi täiesti oma templiks ehk Jumalale kirikut ainult jumalateenistuse ajaks jättes. Aga jumalateenistuse ajalgi ei lahku iga kurivaim kirikust, vaid ennast seal nägemataks tehes valvab ta hoolsalt kirikulisi ja kirjutab üles tukkujate ja mittetähelepanijate nimed hobuse nahale, kusjuures mõne korra nimed enam peale ei mahu; kirjutaja peab hammastega ja küüntega nahka venitama, et kõik nimed aset. leiaksid. Lahkub kogudus kirikust, algab seal kurjade vaimude valitsus. Kirikud, kabelid ja surnuaiad on rahva meelekujutuses öösi kui mitte just põrgu eesõueks, siis ometi kurjade vaimude kõige armsamaks maapealseteks elukohtadeks moondunud. Öösi üksi kirikusse ehk kabelise minna tarvitab Kalevipoja julgust. Kartes kurjade vaimudega kokku puutuda, hoitakse pimedal ajal kirikutest ja surnuaedades nagu katkust eemale.

Teiselt poolt püüti mütoloogiliseks saanud kurati kurjust natuke nõrgendada. Usu esitajad tutvustasid kurjuse printsiipi saadana ja luciferi nime allgi. Ülepea ei ole lucifer Eestis sügavamaid juuri ajanud; kus ta neid ajanud, seal on nimi mõnekorra „luusiveereks" moondunud; seda enam tuntakse saadanat. Rahva teate järele tüdineb lucifer Jumala teenistusest ära ja soovib ise peremeheks hakata. Vastakaaluks loob Jumal hulga inglid, aga muist neid kaldub hiljemini saadana, lucit feri poole, kuni viimne viimaks taevast alla heidetakse ja maa peale sattudes selle valitsejaks saab. Kohe muudab maa kuju; valgus kaob, alaline öö algab; kõik elu langeb maa peal surma hõlma, kuni Jumal maailma peale armu heidab, maailma uuesti elustab ja inimese loob. Lucifer, saadan moondab enese maoks ja maona läheb tal korda jälle inimest oma võimuse alla saada. Vaevalt sünnib Õnnistegija maailmapäästjaks, kui juba lucifer Heroodest taga kihutab lapsi Petlemmas tapma, lootuses, et päästja otsa saab. Esimene katse ei õnnestu; teine õnnestub paremini; Päästja saab surma. Põrgu minnes Päästja hinge vasta võtma, tunneb lucifer, saadan, et tema ise korraga ahelatesse pannakse. Küll püüab lucifer ahelaid katki viilida, jõulu ajal jõuab ta peaaegu sihile, aga korraga omandavad nad endise paksuse. Alles viimsel päeval pääseb saadan lahti. Saadanaga, luciferiga vahetub nimi pärgel ehk muu.

See ehk vastakaaluks kuratile lendu lastud legend ei suutnud kaugeltki sügavale rahva ridadesse tungida; sinna jäi ikka edasi kollitama kurat kõige oma koledusega.

Sagedamini kui luciferi nime all esineb kõige kurjuse kehastaja Juuda nime all, iseäranis lõunapoolsete seas. Nagu lucifer, kuulutab

nimi Juudaski kristlikku algupära. Juudas on iseäranis maias ristimata laste peale, keda ta oma lapse vasta katsub vahetada. Niisugune vahetus õnnestub tal mõnelgi puhul, kui last küllalt hoolsalt ööseti ei valvatud ehk tuli lasti toas kustuda.

Kuna vana rahvas mingisuguse kurjategeva olevuse nime ei tahtnud suhu võtta, vaid selle asemel ikka eufemistilisi sõnu tarvitas, kurati asemel vanapagan, paharett j.n.e., on kurat uuemal ajal eestlase iseloomuga nii kokku kasvanud, et ta sellele ligemal seisab kui särk ihule. Nagu „ja" lauseid ühendab, nii ühendab neid ja veel lause vahelgi nimi kurat, kelleta mõni kõnet alustada, jätkata ega lõpetada ei suuda, ennast ja teisi tihti kuratiks nimetades. Igatahes püüab kurat Eesti ainuvalitseja osa esitada.

Sõnastik.

Aadam 129. 130. 136. 169.
Aasta vahetus 168.
Abielu 157.
Aeg, mil Jumal jalgsi käis 115.
Ahelad 134.
Albaania 104.
Aliste 133.
Ambla 104.
Anastasia 89.
Andrease kabel 49.
Andrease mägi 49.
Andres, Andrus 48. 49.
Anna 47 90—93.
Anna kirikud 91.
Anne mägi 92.
Antonius 7.
Antti 48.
Ao tütar 78.
Audru 161.
Ave Maria 80.
Ära teha 154.

Bartolomeus 67.
Barwin 177. 178.
Bärtel 67.
Beti 97.
Brigitta 77.

Daanlased 104.
Dünamünde 14.

Eelias 169. 173.
Eenok 169.
Eestlaste esivanem 12.
Egiptuse kuntsid 130.
Egiptuse targad 129.
Elisabet 97.
Elsa 97.
Elveti 169.
Endori nõid 129.

Gehol 137
Georgius 14.

Fastlag 144.
Fjörgyn 178.

Haapsalu 105.
Hall 104.
Hambaraha 154. 155.
Hanila 104.
Harjumaa 120—122.
Haud 165. 169.
Havamal 135.
Hädasulane 48.
Härg 79. 101.
Hedo 77. 89.
Helatuli 150.
Hel 173.
Helvetti 173.
Heroodes 179.

Helkapidu 150.
Herrnhuutlased 162.
Hilves 173.
Hiidla aeg 115. 116.
Hiiu naisterahvas 118.
Hinged 166.
Hingede aeg 27. 40. 45. 65. 167.
Hingetuul 164.
Hjul 138.
Hobune 79.
Hobusejumal 15. 21.
Horna 173.
Hölle 173.
Hooste herra 21.
Hõbevalge 143. 158.
Hulkuvad hinged 166.
Hundid 63.
Hunthänna ajamine 157.

Iivaknuudipäev 50.
Ilmad 145. 167.
Ilma mamma 76.
Imeline emand 84.
Ingeri 132.
Inglite põhá 40.
Igavene juut 166.

Jaagup 109.
Jaan 28—37.
Jaaniõö 28—37. 110.
Jaanipäev 28. 37.
Jaanituli 91.
Jakoaika 167.
Jakob 68.
Jaoaeg 167.
Järvamaa 125.
Jeesus 46. 77. 78. 79. 80. 81. 173. 179.
Johannes 28. 36. 169.
Jol 137.
Joodud 154.
Jõulud 137—143.
Jõuluema päev 10.
Jõuluhani 139.
Jõulukäkk 140.
Jõuluküünal 140.
Jõuluorikas 140.
Jõulupukk 139.
Jõulupuu 138. 139.
Jõulusaba 143.
Jõuaeg 167.
Juhatuseks 5—6.
Juudas 179. 180
Jüri 14—20.
Jüri Jõrgovits 17.
Jüri kirik 20.
Jüripäev 19.
Jyrki 14.

Kaalunaine 9.
Kaarma 106.
Kaarnakivi 148.
Kadri 85—89.
Kadrina kirik 42.
Kadripäev 85. 88. 89.
Kadrisandid 85. 86. 87.
Kaev 143.
Kalajumal 16.
Kalevipoeg 170. 171. 172. 173.
Karjaäpardus 152.
Karjakaitsja 75. 92. 95.
Karjala kuningas 95.
Karksi 104.
Karneval 144.
Karu 96.
Karuse 104.
Karusepäev 96.
Kask 151.
Kastmine 154.
Kalanina 85. 88.
Kati 77.
Katk 52.

Kärkna mungad 114. 126.
Ketrama 63.
Kiigepühad 148.
Kingsepp 139. 141.
Kiik 162.
Kirikud 79. 101—110.
Kirikukellad 109 110. 179.
Kirikulaat 160.
Kirikusse müürimine 102—109.
Kirmas 160. 161.
Kloostri linn 126.
Kodavere 103.
Kodujumal 9.
Kodukäija 165. 166.
Koeru 98.
Kolga-Jaani 103.
Kolmekuningapäev 143.
Kotti ajamine 144. 153.
Körber, K. 12.
Kõu 167
Kukk 77.
Kulli mahalaskmine 152.
Kurat 177. 178. 179. 180.
Kuresaar 105.
Kurisilm 154. 155.
Kurivaimud 177. 179.
Kurn 169.
Kurnipidu 162.
Kuu 157.
Kuusalu 57. 111 117. 121.
Kuutütar 78.
Kümnis 55.

Laberits 58.
Laiuse 103.
Lambajumal 87.
Lammas 92. 94.
Lammaste naispühaline 87.
Lapi aeg 115.
Lapimaa 116.
Laps 154
Lapse vahetamine 154.
Larats 58.
Laulatus 157—159.
Laur 58.
Laurits 57—62.
Laurentius 57.
Lauritsapäev 59. 60. 61.
Lauritsa tuli 61.
Läänemaa 122. 123.
Lääne-Nigula 117.
Lätlased 135.
Leegion 100.
Leheristipäev 149.
Leemet 71.
Lehmad 101.
Lepingu-usk 119.
Lihaheitepäev 144.
Lihavõttepühad 147. 148. 162.
Lihula 99.
Liijoni ingel 99. 100.
Liisa 97.
Liiva Hannus 56.
Lindanisa 42.
Linnuristipäev 149.
Linutamine 158.
Liulaskmine 145. 146.
Linnupuud 147.
Lohemadu 14.
Loomade kaitsja 80,
Loomise aeg 115.
Loorits 58.
Lucifer 179.
Lukuseppade pühaline 97.
Luonnottared 84.
Luur 58.
Luutsia 153.
Luutsiapäev 153.
Luutsna soo 153.

Maa-alused 142.
Maahaldijad 110.

Maailma parandamine 79. 80.
Maajumalad 52. 53.
Maarja 26. 69—84.
Maarjad 83. 84.
Maarja hein 74.
„ jää 75.
kadakas 74.
„ kask 74.
„ kirik 72. 73.
kivi 75.
„ klaas 74.
„ lill 74.
„ maa 69.
„ Magdaleena 98.
„ maltsad 74.
„ mamma 76.
„ mägi 73.
„ päev 70—72.
„ puna 65.
„ rõigas 74.
sild 74.
sõnajalg 74.
„ tõug 74.
„ vald 73 .74.
Madis 63. 64.
Madisepäev 63—64.
Madli 98.
Maikombed 152.
Maipruut 151.
Maipuu pidu 151. 152.
Maja kaitseja 87.
Mana 99. 171.
Manala 164. 176.
Manama 83.
Mania 125.
Mardi haned 26.
„ pukk 23.
„ sandid 146.
Maret 95—96.
Margarete 95.
Mari 70.
Marjatta 95.
Markus 66.
Mart 22—27. 89.
Martin 22. 25. 26.
Matteus 63.
Matus 164. 166.
Matuse aeg 165.
Matuseline 166.
Matusepäev 63. 165.
Mängutoad 161.
Meiud 151. 152.
Meiupühad 151.
Mereröövlid 116.
Metsik 144.
Mihkel 38—40.
Mihkli kirik 38. 161.
Mihkli lammas 38.
Mihklipäev 38. 39. 40.
Mihkli tuled 39. 40.
Miikael 38—40.
Miikkula 40.
Mõis 169. 173.
Mooses 129.
Mulla Madis 56. 63.
Munad 147. 148. 149.
Mungad 7. 111—128.
Munkki 119.
Munkade mälestused 120—128.
Mustjala 98.
Must raamat 29. 135.
Mustuse haldija 52.
Muud pidustused ja lõbustused 160—163.
Muuga aeg 115. 119.
Muugalased 123.
Muuga usk 119.
Muukilased 119.
Muuklaste linn 125.

Näärid 142.
Nääri Jaak 143.

Nääripoiss 141.
Nääripukk 142.
Neitsi laps 155.
Neiud 79. 163. 170.
Neli neitsit 84.
Nelipühi 151—152.
Nestor 161. 173.
Nigul 45.
Nigula kirik 45. 103.
Niguliste kirik 166.
Nikastusesõnad. 80.
Nimepäev 160.
Nimi 155. 160.
Nõgikikas 51.
Nõgikikkapäev 50.
Nõgikukepäev 50.
Nõiasõnad 80.
Nõid 149. 159.
Nõo 13.
Nurganaine 81.
Nuudipäev 50.

Odrakülvaja 15.
Ohver 19. 37. 53. 59. 62. 80. 155. 163.
Ohvrituled 36.
Olaf, Olav 42.
Oigav sääreluu 166.
Olev 41—44.
Olevi kabel 44.
Olevi lammas 44.
Olevipoeg 8. 41.
Oleviste kirik 42.

Õled 138. 142.
Õlut 54. 55. 160. 161. 162.
Õpetajad 133.

Paavel, Paulus 46. 78.
Paast 144. 148.
Paeklooster 111.
Paganad 119.
Paganuse jumalad 177.
Paide 105.
Paistu 109.
Pajuoksad 147.
Palmid 147.
Palmipuude püha 147.
Palmse 123. 124.
Päevatütar 78.
Päiksejumal 135.
Pärgel 176. 177.
Pärkmann 176.
Pärkmes 67.
Pärtel 67.
Pärnu 99. 125.
Pealuu 166.
Peeter, Peetrus 46. 47. 48. 78. 79 80. 166.
Peetri kirik 47. 103. 104.
Peetripäev 47.
Pehkl 177.
Peig 157. 158. 159.
Peiupoisid 158.
Pekka 48.
Pekkals 177.
Pekolos 175. 177.
Perkele 176.
Perkunos 175. 176. 177 178.
Perun 173. 174. 175.
Piiblid 129. 135.
Pilistvere kirik 96.
Pill 94.
Pirit 94.
Pirita klooster 111.
Piritapäev 94.
Potrimpos 175. 177.
Põlva 103.
Põrgu 167—178. 179.
Põrgu peremees 178—180.
Põrguait 170.

Pruudi otsimine 157.
Pruut 157. 158. 159.
Puhastamine 51.
Pulmad 157. 158. 159. 161.
Puhja 104.
Puusärk 164. 165.
Pühademeestepäev 167.
Püha Jüri kutsikad 15. 16. 17.

Rabandus 129.
Raha 155. 156. 158.
Rakvere 105.
Rapla kirik 98.
Rentsius, Rents 58.
Ridala kirik 98.
Riia 105. 107. 108.
Rikkuse andja 105.
Ristimata lapsed 166.
Rist 164.
Ristilaps 155.
Ristimine 155. 156.
Ristipäev 149. 150.
Ristituluke 154.
Ristiusu aeg 115.
Ristsed 154.
Rooma 134.
Roosisõnad 80.
Rootsi aeg 119.
Rootslased 135.
Rõngu 104.
Rõuge 104.
Rõugutaja 155.
Rüütlid 120.

Saadan 179.
Saalomon 169.
Saalomoni raamat 136.
Saanisõit 77.
Saaremaa 127.
Sajad 157.
Saksad 133. 166.
Saksa Mardid 22.
Sandid 5. 156. 158.
Sangaste 104.
Sankt 22.
Sant 85.
Sator arepo 61.
Sarvik 171.
Sääreluu 166.
Seajumal 8.
Sead 7. 145.
Seapea 10.
Seitse Moosest 129—136.
Seitse venda 110.
Setu laulud 76.
Sikk 54.
Simuna 117.
Soomlased 135.
Söed 146.
Stephanus 21.
Sukksild 75.
Surm ja matus. 164—168.
Surmapäev 66.
Surma valitseja 56.
Surnud 140. 147 164. 165. 166.
Surnute hinged 142.
Surnutants 166.
Surnute kultus 135.
Suur nädal 146.
Suur neljapäev 147
Suur reede 147.
Suviste pühad 154.
Sümpaatia seadus 145.

Taadi tuhakott 155.
Taara 99.
Taban 21.
Tabani päev 21.
Tabani sandid 21.
Taevas 79. 80. 176.
Tahmapäev 50.
Talgud 111. 134. 161.

Tallinn 105 121.
Tantsijad 161.
Tark 159.
Tartu 103. 104. 111. 134.
Tartumaa 126.
Täkud 178.
Teufel 178.
Titeema 154. 155. 156.
Tolmu haldija 51.
Toomas 50—56.
Toomapäev 50. 51.
Toonela 176.
Toone vakk 13.
Tooni 52. 56.
Tõll 94.
Tõllu naine 94.
Tõmbamine 157.
Tõnisepäev 10. 11.
Tõnn 7—13. 145.
Tõnni kuju 8.
Tõnni vakk 8—13.
Tuhakott 155.
Tuhapäev 146.
Tuhk 146.
Tulehaldija 59.
Tulejumal 57
Tulekaitsja 57.
Tulesõnad 58. 59. 60. 61.
Tulevik 132. 141.
Tuli 62. 145. 146.
Turis 54.
Tuuled 149.
Tuuleristipäev 149.

Uitvad hinged 166.
Uku 99. 115. 117.
Uku vakk 8. 13.
Urvepühad 147.
Uss 63. 64. 80
Ussikuningas 61.
Usuhullustus 107.
Uus aasta 142—143.

Vaderid 155. 156.
Vaenelaps 81. 82.
Vaim 83. 177.
Vaivara 135.
Valge kiri 129.
Vanapagan 75. 101. 109. 132. 154. 158. 164. 166. 167. 180.
Vanaks tüdrukuks jääda 155.
Varrud 154—156.
Varvutamine 154.
Vasikas 101.
Vastel 144.
Vastlapäev 144. 146.
Vastlatuled 146.
Väike-Maarja 117.
Vändra küünal 7.
Vesi 155.
Veimevakk 167.
Vigala 104. 135.
Vihtlemine 155.
Viljandimaa 125. 133.
Virumaa 123. 124.
Virvepuu.
Vitsasõnad 52.
Võrumaa 127.
Võtmekandja 102.

Sisu.

	Lk.
Juhatuseks	5
Tõnn	7
Jüri	14
Taban	21
Mart	22
Jaan	28
Mihkel	38
Olev	41
Nigul	45
Peetrus	46
Andres	48
Toomas	50
Laurits	57
Madis	63
Markus	66
Pärtel	67
Jakob	68
Maarja	69
Kadri	85
Anna	90
Pirit	94
Maret	95
Elisabet (Liisa)	97
Maarja-Magdaleena	98
Liijoni ingel	99
Kirikud	101
Muugad	111
Muukade mälestused	120
Seitse Moosese raamatut	129

Jõulud 137
Uus aasta 141
Vastlapäev 144
Suur nädal ja lihavõttepühad 147
Ristipäev 149
Nelipühi 151
Luutsiapäev 153
Varrud 154
Laulatus 157
Muud pidustused 160
Surm ja matus 164
Põrgu 169

books2ebooks.eu

www.books2ebooks.eu

e-raamat EOD kaudu

eBooks on Demand

Digitaalkoopia

Tartu Ülikooli Raamatukogust

TARTU ÜLIKOOL

RAAMATUKOGU